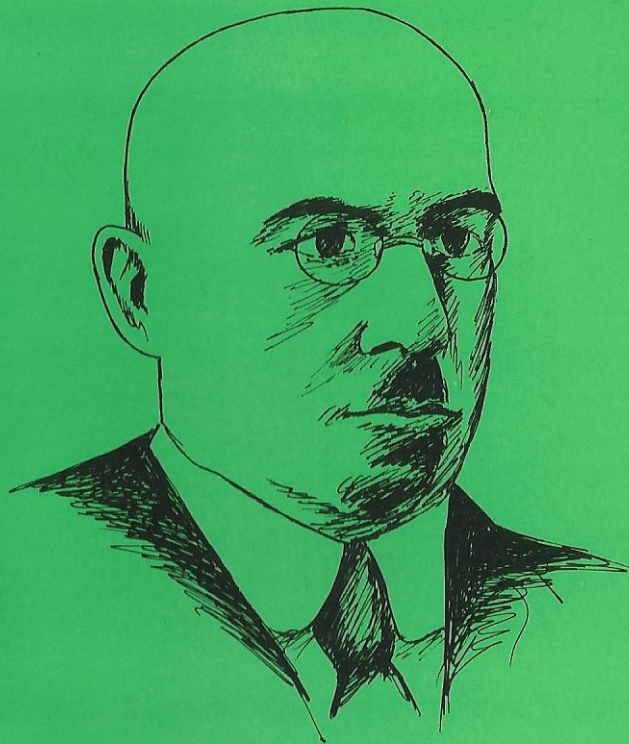

ԱՆԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ
ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ
ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ

Հ. Յ. Դ. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԹԻԻ 6

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

**ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ
ՅԻՃԱՏԱԿՆԵՐԸ**

ՊԵՅՐՈՒԹ

1991

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ԿԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Այլ հատիսեանի «Քաղաքապետի մը յիշատակները» խորագրեալ յուշագրութիւնը, որ հրատարակուած է «Հայրենիք» ամսագրին մէջ¹, կ'ընդգրկէ հեղինակի կեանքին ու գործունէութեան շուրջ քսան տարիները — քսաներորդ դարու սկիզբէն մինչեւ Հայաստանի անկախութիւնը: Ասիկա հայ ժողովուրդի պատմութեան ամէնէն բախտորոշ, ծանրակշիռ ու վտանգաւոր ժամանակաշրջաններէն մէկն է անտարակոյս:

Խատիսեան կը հաստատէ, որ յուշագրութիւնը կը վերջանայ ճիշդ այնտեղ, ուր կը սկսի իր «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» աշխատասիրութիւնը, որ դարձեալ լոյս տեսած է «Հայրենիք» ամսագրին մէջ: Կարելի է ըսել, հետեւաբար թէ «Քաղաքապետի մը յիշատակները» առաջին հատորն է Խատիսեանի յուշագրութեան, որուն երկրորդ մասն է «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը»:

1. «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի — թիւ 7(115), Մայիս 1932, էջ 86-93. թիւ 8(116), Յունիս 1932, էջ 124-134. թիւ 9(117), Յունիս 1932, էջ 91-104. թիւ 10(118), Օգոստոս 1932, էջ 97-106. թիւ 11(119), Սեպտեմբեր 1932, էջ 111-125. թիւ 12(120), Հոկտեմբեր 1932, էջ 155-162. ԺԱ. տարի — թիւ 1(121), Նոյեմբեր 1932, էջ 133-142. թիւ 2(122), Դեկտեմբեր 1932, էջ 127-142. թիւ 3(123), Յունուար 1933, էջ 128-134. թիւ 4(124), Փետրուար 1933, էջ 122-126. թիւ 5(125), Մարտ 1933, էջ 143-147:

մը» երկր: Այս վերջինը արժանացած է երկու տպագրութեան. առաջինը Աթէնք, 1933, իսկ երկրորդը՝ Պէյրութ, 1968:

Իր անդուլ եւ յարատեւ աշխատանքներուն շնորհիւ, հատիսեան եղաւ փորձառու դիւանագէտ-ֆաղաֆագետ մը. բա՛ն մը, որուն կարիքը այնքան կը զգացուէր մեր իրականութեան մէջ՝ մանաւանդ նկատի ունենալով Անդրկովկասի խառնակ եւ միշտ պայթուցիկ կացութիւնը:

Հատիսեանի յուշագրութիւնը կը պահէ իր այժմէականութիւնը մէկէ աւելի մակարդակներու վրայ: Անիկա մեզի կը փոխանցէ գործնապաշտ թելադրանքներ ու փորձառութիւններ, յատկապէս դիւանագիտական աշխարհին ու ղեկավարման վերաբերեալ:

Այս երկր, որ պատմագրութեան համար հում ու համով նիւթ պարփակող աշխատասիրութիւն մըն է, իբրեւ ազբիւր կը ծառայէ մեր ժողովուրդը յուզող հարցերուն մօտէն ծանօթանալու եւ անոնց ներքին ծալքերուն թափանցելու:

«Քաղաքապետի մը յիշատակները» հատորը հարուստ է վաւերագրական – վիճակագրական տուեալներով, որոնք սերտօրէն կապուած են մեր անկախութեան եւ պետականութեան կերտումին հետ: Յուշագրութիւնը յստակօրէն կը ներկայացնէ կովկասեան ժողովուրդներու այս դարու առաջին քառորդի հոգեվիճակները, մտայնութիւններն ու մօտեցումները, ազգամիջեան բախումներու շարժառիթ-պատճառները, պատասխանատու դէմքերը, ընդհանուր մթնոլորտն ու

տրամադրութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքական իրերն ու դրութիւնն ու հոսանքներն փոխադարձ յարաբերութիւնները: Ասոր առնթեր, յուշագրութիւնը կը ծառայէ աւելի մօտէն ծանօթանալ հատիսեանի անհատականութեան, մտածելակերպին, աշխատելու եղանակին ու գործունէութեան:

Քսաներորդ դարու առաջին քսանամեակի չափանիշով, հատիսեան կը նկատուէր Օրուան Մարգը: Մեր մէջ դիւանագէտի եւ քաղաքագէտի բացառիկ դէմքերէն մէկն է, որ խորապէս ազդած եւ իր ինքնատիպ դրոշմը դրած է այդ ժամանակներու դէպքերու բնթացքին վրայ: Անցեալի ուսումնասիրութեան մեր աշխատանքին մէջ, շատ կարեւոր է գիտնալ Սէմի եւ Թուրքիոյ հետ առնչուող բախտորոշ խորհրդածրոյցներու պատուիրակութեանց մաս կազմած ներկայացուցիչներու անհատական տեսակետներն ու գաղափարները, որովհետեւ մասնակցողի հանգամանքը (կամ ակնանտեսի առաւելութիւնը) կը լուսաբանէ եւ կը յստակացնէ բազմաթիւ մութ ու շփոթ մնացած հարցեր: Ինչ որ կարելի պիտի չըլլայ գտնել վաւերաթուղթերու, դաշնագրերու կամ ատենագրութեանց մէջ:

Ահա այս նկատառումներով կը հրատարակենք Այ. հատիսեանի «Քաղաքապետի մը յիշատակները»-ը, որ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով — կը կարծենք — պիտի գինէ ու գօտեպնդէ հայութիւնը բնդհանրապէս եւ հայ ուսանողութիւնն ու երիտասարդութիւնը մասնաւորաբար՝ մեր գերագոյն նպատակներու իրագործման ճամբուն վրայ:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

(1874-1945)

1. ԿԵԱՆՔԸ

Ալեքսանդր (կամ Աղեքսանդր) Խատիսեան ծնած է 17 Փետրուար 1874ին¹, Թիֆլիս, վրաստան: Ընտանեկան յարկի մթնոլորտը, այնտեղ տիրող հայրենասիրական ջերմ տրամադրութիւնները, ինչպէս նաեւ Խատիսեան ընտանիքի անդամներուն ընտրած ասպարէզներն ու վարած պաշտօնները նպաստաւոր պայմաններ ստեղծած էին ուսումնատենչութեան եւ ընդհանուր զարգացման: Ահա այս հարագատ միջավայրի ազդեցութեան տակ կը զարգանայ մտաւորական եւ հասարակական գործունէութեան սէրը պատանի Ալեքսանդրի մէջ: *«Մեր ընտանիքի անդամները, ինչպէս հօրս, այնպէս ալ մօրս կողմէն (ծնեալ Ղամբարեան) ամբողջ կովկասի մէջ վարել են պատասխանատու պաշտօններ՝ որպէս դատախազներ, պետա-*

1. Գարրիկ Լազեան Ալեքսանդր Խատիսեանի ծննդեան թուականը վրիպումով մը վերագրած է անոր երէց եղբոր՝ Կոստանդինին, տե՛ս Գ. Լազեան, «Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն» Գահիրէ, տպարան «Յուսարեր», 1949, էջ 303:

*կան կալուածներու կառավարիչներ, պետական
գրամատան վարիչներ և այլն»²:*

Հայրը, Յովհաննէս, որ պետական բարձր
պաշտօնեայ էր, նանչցուած էր իր յառաջադէմ
գաղափարներով: Մայրը, Մարիամ, ստորագրած
է երկու-երեք վէպ՝ Մարինեան ծածկանունով:
Կոստանդինը, որ Ալեքսանդրի երէց եղբայրն էր
(միւս եղբայրներն են Գէորգ եւ Լեւոն), կը յատ-
կանշուէր իր ինքնատպութեամբ եւ նախաձեռնու-
թեան զօրաւոր ոգիով: Կոստանդինը հիմնադիր-
ներէն մէկն էր Հայ Յեղափոխականների Դաշնակ-
ցութեան: Քիչ ժամանակ ետք սակայն, կը փաշուի
ֆաղափական - յեղափոխական - հասարակական
կեանքէն եւ կը ձեռնարկէ մշակութային գործու-
նէութեան: Բագուի մէջ իր ասպարէզը կը դարձնէ
կուլտուրական - մշակութային - միութիւնը,
որուն ամէնէն աշխատունակ տարրերէն մէկը
կ'ըլլայ:

Թիֆլիսի միջնակարգ վարժարանը աւարտելէ
ետք, Ալեքսանդր հատիսեան բժշկութեան ճիւղին
կը հետեւի Մոսկուայի եւ հարկովի համալսա-
րաններուն մէջ: Ուսանողութեան շրջանին, հա-
տիսեանի մօտ կը յայտնաբերուին խառնուածքի
եւ նկարագրի առանձնայատկութիւններ: Մոս-
կուայի հայ ուսանողութեան մէջ անմիջապէս կը
դառնայ ուշագրաւ դէմք մը: Իր մասնակցութիւնը

2. Այլ. Պատիսեան, «Քաղաքացեօի մը յիշատակները»,
«Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, Թիւ 7(115), Մայիս 1932, էջ 86:

կը բերէ գրեթէ ամէն ձեռնարկի կամ աշխատանքի: Աւելի՛ն. յաճախ կը տեսնուի առաջին կարգի վրայ՝ իբրեւ նախաձեռնող եւ մղիչ տարր: Այդպէս է, որ ան կ'ըլլայ Մոսկուայի հարիւրէ աւելի հայ համալսարանականներուն մօտ կշիռ եւ հեղինակութիւն ունեցող անհատականութիւն մը: Իր եռանդուն եւ ստեղծագործ ոգիին շնորհիւ *«Ինքնագար-գացման խմբեր, հայ գրքեր-հրատարակութիւն եւ ուրիշ նման հանրային-մշակութային ձեռնարկներ [...]* մէկ կամ միւս ձեռով կապուած էին իր անուն հետ»³: Նոյն ընթացքը կը շարունակէ հաբկովի մէջ եւ կը դառնայ հայ ուսանողութեան վստահելի ու ամուր սիրը:

Երեւ տարի Մոսկուայի եւ երկու տարի հաբկովի համալսարաններուն մէջ ուսանելէ ետք, այլ մանաւանդ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու նպատակով, հատիսեան 1897ին կը մեկնի Պերլին եւ Փարիզ: Պերլինի մէջ կը հետեւի փրոֆ. Վիրխովի եւ փրոֆ. Քլէմֆէրըրի դասընթացներուն: Եւրոպայի նշեալ փառաբաններուն մէջ համալսարանական կրթութիւնը ամբողջացնելէ ետք՝ 1900ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը՝ Թիֆլիս:

Շատ կարճ ժամանակի համար կը զբաղի բժշկութեամբ. հազիւ տարի մը: Ապա, կը լքէ այդ ասպարէզը եւ կը նուիրուի ազգային-հասարակական կեանքին: *«Այն ատեն եւ 22 տարեկան էի, եւ*

3. Լ. Ն., «Հանրային մարդը», «Յուսաբեր», ԼԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

*իմ միակ ձգտումն էր նկատուիլ հասարակական առ-
պարէզ»⁴:*

1902ին, առաջին անգամ ըլլալով իբրեւ խորհրդական կ'ընտրուի Թիֆլիսի ֆաղաֆային խորհուրդին, որուն մաս կը կազմէին կովկասեան ազգերու գրեթէ բոլոր ներկայացուցիչները: Այդ պաշտօնին վրայ կը մնայ մինչեւ 1906: Նոյն տարին իր քեկնածութիւնը կը դնէ Թիֆլիսի ֆաղաֆազուի օգնականի պաշտօնին եւ կ'ընտրուի: Թէեւ պաշտօնապէս ֆաղաֆայտի օգնական, բայց գործնականին մէջ հատիսեան կը ստանձնէ ֆաղաֆայտի պատասխանատուութիւններ եւ կը կատարէ ֆաղաֆայտի պարտաւորութիւններ: այս երեւոյթին տուն տուող պատճառը հետեւեալն էր:

1900ական թուականներու առաջին տասնամեակի Թիֆլիսի ֆաղաֆայտն էր վրացի իշխան Վ. Ն. Չերքեզովը, որ հիւանդ էր. իսկ անոր առողջական վատ վիճակը պատճառ կ'ըլլար, որ յաճախ շաբաթներ եւ երբեմն ամիսներ բացակայէր ֆաղաֆայտարանէն: Այդպէս է, որ գործերուն մեծ մասը կը բեռնար անոր օգնականին՝ Ալ. հատիսեանին վրայ:

Չերքեզովի մահէն ետք, հատիսեան 1909-1910ին կ'ընտրուի Թիֆլիսի ֆաղաֆայտ: Ըստ վաւերացեալ տեղեւորութեան, հատիսեան իր ընտրութիւնը կը պարտի աւելի հայ ֆաղեհներութեան ֆուէին, քան հայ աշխատաւորութեան:

4. Ալ. հատիսեան, «Հայրենիք» ամսագիր, տեղ., 49 86:

Թիֆլիսի ֆաղափապետութեան շրջանին, 1914ի պատերազմի սկիզբը, հայ կամաւորական շարժումի գլխաւոր դերակատարներէն մէկը կ'ըլլայ՝ Մեսրոպ եպս Մազիստրոսի եւ Սամսոն Յարութիւնեանի հետ⁵: Այս առընչութեամբ, 1914 Սեպտեմբերին, հատիսեան կը նշանակուի Հայ կամաւորական խումբերու Կարգադրիչ Մարմինի խորհրդական: Այս մարմինը կը մնայ Թիֆլիս մինչեւ 1915ի գարունը. անկէ ետք՝ կը փոխադրուի Թիֆլիս:

Ա. Աշխարհամարտի պայթումէն անմիջապէս ետք, խումապային մթնոլորտ կը տիրէ ամբողջ Անդրկովկասի մէջ: հատիսեան կը ծրագրէ դուրս գալ այս թռչուրդէն: Այդպէս է, որ կը ձեռնարկէ Կովկասեան Քաղաքների Միութեան ստեղծման, որուն նախագահի պաշտօնը կը վարէ՝ 1914-17: Այս Միութեան շնորհիւ, որ կը բաղկանար Կովկասի 44 քաղաքներու ներկայացուցիչներէն, Կովկասը կը ստանայ քաղաքական կարեւոր կշիռ եւ մաս կը կազմէ Համառուսական Քաղաքների Միութեան, որ նկատառելի եւ բաւական շօշափելի դեր կը կատարէ պատերազմի օրերուն եռեւեփոզ յեղափոխական շարժումին ի նպաստ:

Իբրեւ նախագահը Կովկասեան Քաղաքների Միութեան, 1916ին կը մասնակցի Համակովկասեան Համագումարին, որ կը նպատակադրէր Գաւառային Ինքնավարութեան՝ գեմսվոյի գործունէութեան ընդլայնումի նախագիծ մշակել: Մաս-

5. Լազեան, անդ., էջ 305:

նակցած է նաեւ 1915, 1916 եւ 1917 թուականներուն՝ Համայն Ռուսիոյ Քաղաքներու եւ Գաւառային Ինքնավարութիւններու (գեմսվո) համագումարներուն:

1917ին կը պայթի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը, որուն իբրեւ հետեւանք հատիսեան ինքզինք ալիւս ի վիճակի չի գգար Թիֆլիսի քաղաքացիութի պաշտօնին վրայ մնալու: Վրացիները, որոնք թիւով յարաբերաբար աւելի քան էին քան հայերը, տէր կը կանգնին իրենց մայրաքաղաքին եւ Թիֆլիսի քաղաքապետի աթոռին վրայ կը նստեցնեն իրենց մէկ ազգակիցը: Յեղափոխութիւնը պատճառ կ'ըլլար նաեւ, որ Անդրկովկասը փաստօրէն բաժնուի Ռուսաստանէն:

1917ին հատիսեան կը հեռանայ քաղաքացիութի պաշտօնէն եւ նոյն տարին կը մտնէ Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը: Թիֆլիսի քաղաքացիութի ընտրութեան մէջ իր պարտութենէն անմիջապէս ետք կը շտապէ Ալեքսանդրապոլ՝ ընդառաջելով հետեւեալ հրաւեր-հեռագիրին. «Դուք՝ ինչպէս առասպելներու հերոսը, ոտք կոխելով հայրենի հողի վրայ, անմիջապէս պիտի զգաք ձեզ հօր եւ պիտի սկսիք նոր դարաշրջան մը մէկ ժողովուրդի պատմութեան մէջ»⁶:

1917 Սեպտեմբերին հատիսեան կը փոխադրուի Ալեքսանդրապոլ եւ կ'ընտրուի տեղւոյն

6. «Մեծ կորուստի մը առջեւ» (Խմբ.), «Յուսարբեր», ԼԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

ֆաղաֆապետը: Այս պաշտօնը կը վարէ հազիւ տարի մը, մինչեւ 1918: Կը հաւատար, որ հայ ժողովուրդին լաւագոյնս ծառայելու համար անհրաժեշտ էր որ մասնակցէր Համառոնական Սահմանադիր ժողովին՝ իբրեւ թեկնածու Շիրակի հայութեան: Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը չընդառաջեց իր փափաքին եւ չորաւ հատիսեանի թեկնածութիւնը:

1917 Հոկտեմբերի սկիզբը կը մասնակցի Մուկուայի մէջ տեղի ունեցող ֆաղաֆներու համագումարին: 22 Հոկտեմբերին կ'անցնի Փեթերբուպուրկ եւ ականատես կ'ըլլայ Պոլշեիկեան Յեղափոխութեան: 31 Հոկտեմբերին կը վերադառնայ Թիֆլիս:

1918ի առաջին կիսուն, Անդրկովկասի անջատումէն ետք, կ'անդամակցի Սէյմի՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութեան՝ եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմէ կը նշանակուի ելեւմտական նախարար: Այս պաշտօնին վրայ կը մնայ Սէյմի երկու դահլիճներուն մէջ, նախ՝ Կեկեչկոբիի, ապա՝ Զխենկելիի վարչապետութեան օրերուն:

1918-20 հատիսեան կը մասնակցի զանազան պատուիրակութիւններու՝ պարզ խորհրդարանի կամ նախագահի հանգամանքներով:

1918 Փետրուար-Մարտ ամիսներուն, Տրապիզոնի մէջ Անդրկովկասի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ հաշտութեան բանակցութիւններ կը վարէ Թուրքիոյ հետ: Իրեն հետ հաշտարար պատուիրակութեան անդամ կը նշանակուի Յովհաննէս Քաջազնունի, իսկ Ռուբէն Տէր Մի-

նասեանն. ու լէոն կը մասնակցին իբրեւ խորհրդակալաներ:

4 Յունիս 1918ին, Պաթումի մէջ, հատիսեան՝ Պապաջանեանին, Յովհաննէս Քաջազնունիին եւ Սիմոն Վրացեանին հետ կը ստորագրէ դաշնագիր մը, որով Թուրքիա կը ճանչնայ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

14 Յունիսին, Պաթումի մէջ, Ա. Ահարոնեանի եւ Պապաջանեանի ընկերակցութեամբ կ'երթայ Պոլիս՝ մասնակցելու Կեդրոնական Եւրոպայի եւ Անդրկովկասի պետութիւններու խորհրդաժողովի մը, որ, սակայն, կը ձգձգուի մինչեւ բնդեանուր գինադադարը:

Վերջապէս, 2 Դեկտեմբեր 1920ին, հայկական պատուիրակութեան իբրեւ նախագահ կը ստորագրէ Ալեքսանդրապոլի դաշինքը, որ պետականօրէն վաւերական ոչ մէկ նշանակութիւն եւ արժէք կը ներկայացնէ, որովհետեւ ստորագրութեան ատեն Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Երեւանի մէջ արդէն իսկ իշխանութիւնը յանձնած էր խորհրդային ներկայացուցիչին:

1919 Մարտէն մինչեւ 1920 Մայիս, հատիսեան կը վարէ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետի պաշտօնը: Արամի մահէն ետք (1919 Յունուար), կը ստանձնէ ներքին գործոց նախարարութիւնը: Իսկ Յովհաննէս Քաջազնունիի Մ. Նահանգներ մեկնումէն ետք՝ կը ստանձնէ վարչապետի տեղապահութիւնը: Յովհ. Քաջազնունիի դաւիինին մէջ հատիսեան կը մասնակցի իբրեւ արտաքին գործոց նախարար: 1919ին, Յովհ. Քա-

ջազնունի կը յաջորդէ իբրեւ երկրորդ վարչապետը Հայաստանի Հանրապետութեան: Մինչեւ 1919ի Ապրիլը միեւնոյն ատեն կը վարէ արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնը:

1920ի ամառը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ կ'ուղարկուի արտասահման՝ կազմակերպելու համար Հայաստանի առաջին ներքին փոխառութիւնը, ինչպէս նաեւ «Ոսկու Ծոնտ»ի առաջացումը: Կը մեկնի Պաթում, Պոլիս, Փարիզ, Լոնտոն, Պելմիքա, Մանչեսթըր, Հռոմ, Եգիպտոս, Աթէնք, Իզմիր, Պուլկարիա, Ռումանիա եւ Եւկուսլաւիա: Այս երկար նամբորդութեան ընթացքին կը ծանօթանայ գաղութներու վիճակին եւ առիքը կ'ունենայ մօտէն շփուելու անոնց հետ, ինչպէս նաեւ բացատրելու իր գործուղման հրամայական նշանակութիւնը՝ նորաստեղծ հանրապետութեան համար:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Ալ. Խատիսեան 6 Դեկտեմբեր 1920ին կ'անցնի Թիֆլիս, Վրաստան: Կարն ժամանակ ետք, 10 Փետրուար 1921ին, Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահ՝ Ա. Ահարոնեանէն կը ստանայ Փարիզ մեկնելու հեռագիր: Կ'ընդունի առաջարկը: Ահարոնեանին ընկերակցութեամբ կը մասնակցի Լոնտոնի եւ ապա՝ Լօզանի խորհրդածոյողութեան, որոնց կը մասնակցին նաեւ Պօղոս Նուպար փաշան եւ Նորատունկեանը: Խատիսեանի մասնակցութիւնը նախ կ'ունենայ փոխ-նախագահի հանգամանք: Ա. Ահարոնեանի հիւանդութենէն ետք (1934), Հայաստանի Հանրա-

պետութեան պատուիրակութեան աշխատանքը կը կեդրոնանայ Ալ. Խատիսեանի ուսերուն վրայ՝ իր-
րեւ նախագահ, ներկայացնելով եւ պաշտպանելով
հայկական շահերը պետութիւններու եւ ազգերու
մօտ:

Փարիզի գերման գրաման հետեւանով,
Փրանսական կառավարութեան հետ կ'անցնի
Պորտօ: Զինադադարի կնքումէն ետք, կը վերա-
դառնայ Վիշի, ապա՝ Փարիզ:

Խատիսեան պատկառելի գործունէութիւն մը
կը թողու իր ետին, երբ կը կնքէ իր մահկանացուն
Ֆրանսայի մէջ: Թաղումը կը կատարուի 7 Մարտ
1945ին, Փէր Լաշէզի գերեզմանատան մէջ, վիշտ
պատճառելով իր ընկերներուն եւ գործակիցնե-
րուն: Յուղարկաւորութիւնը՝ յարգանքի վերջին
տուրքը՝ տեղի կ'ունենայ ազգային շուքով: Եկե-
ղեցիին մէջ դամբանականներ կը խօսին՝ ընկ-
Հրանդ Սամուէլեան՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմէ,
Արշակ Զօպանեան՝ Գաղթականներու Միութեան
կողմէ, Անտրէ Ֆայէ՝ Ֆրանս-Հայկական Միու-
թեան անունով, նախկին նախարար, Զիւնկելի՝
վրացիներու կողմէ, Պոտոսեան՝ Հայ Երիտ. Միու-
թեան կողմէ, ինչպէս նաեւ Արսէն Բահանայ Սի-
մոնեան: Ուրիշներ հնարաւորութիւն չեն ունենար
խօսք առնելու՝ ժամանակի նեղութեան պատճա-
ռով:

Թաղման ներկայ կ'ըլլան նաեւ Փրանսացի զօ-
րավարներ՝ Պրեմոն, Շարտիներ եւ Շըվալիէ:
Վրաստանի, Ատրպէճանի եւ Հիւսիսային Կովկասի
նախկին նախարարներ եւ պետական անձնաւո-

րութիւններ, ինչպէս նաեւ ազգային, մշակութային եւ երիտասարդական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ: Ներկայ եղան նաեւ ուփրանացիներ եւ դադստանցիներ՝ հրաժեշտ տալու իրենց պաշտօնակից եւ միեւնոյն ատեն պետական աֆտրական դէմքի մը, որ համակնոյնութիւնով տրամադրուեցաւ իր ազգի արդար պահանջներու կենսագործման աշխատանքներուն:

2. ՔԱՂԱՔԱԳԵՏ-ԴԻԻԱՆԱԳԵՏԸ

«[Խատիսեան] ստեղծուած էր հասարակական-քաղաքական գործու նկատման համար»⁷: Այսպէս կը հաստատէ իր ժամանակակիցներէն՝ Ս. Վրացեանը երբ կը խօսի Խատիսեանի բնաւորութեան, խառնուածքին եւ նկարագրին մասին: Իրօք, Խատիսեանի քաղաքական գործունէութիւնն ու կեանքը կը վկայեն անոր քաղաքագէտի հմտութիւնն ու դիւանագէտի նկունութիւնը:

Խատիսեան ունէր դիւանագէտի հոտառութիւն: Իրատես էր. կ'ըմբռնէր իր իրերու եւ իրենց հոլովոյթին եղանակն ու թափը: Ստանձնած պատասխանատւութիւնները եւ պետական պաշտօնները կը ծառայեցնէր ժողովուրդին՝ անոր պահանջներուն ու կարիքներուն հասնելու նպատակով:

7. «Յուշապատում Զ. Յ. Դաւանակցուի եւ 1890-1950».
Հրատ. Զ. Յ. Դ. Բիւրոյի, Պոսթըն, 1950, էջ 537:

տակով: Առանձնապէս ուշագրաւ են ֆաղափապե-
տի եւ վարչապետի պաշտօնավարութեանց
շրջաններուն իր արձանագրած բեղուն իրագոր-
ծումները:

Թիֆլիսի ֆաղափային հորհուրդի անգամ
ընտրուելէն ֆանի մը տարի ետք, Կովկասի բազ-
մացեղ մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիսը կ'անցընէր տագ-
նապալից շրջան մը, որ հետեւանք էր 1905-1906
ռուս-նափոնական պատերազմին: Խատիսեան կը
յաջողի հաւասարակշռել ազգային եւ կուսակցա-
կան տարամերժ կիրքերն ու մոլեռանդ ծայրայե-
ղութիւնները:

1906ին, իբրեւ Թիֆլիսի նորընտիր ֆաղա-
փագլուխի օգնական, Ալ. Խատիսեան յաջողու-
թեամբ կ'աւարտէ իր առաջին փորձ ֆննութիւնը:
Փաստօրէն, ֆաղափապետի պաշտօն կը վարէ մա-
նաւանդ որ ֆաղափագլուխը՝ Չերքեզով՝ հիւան-
դութեան պատճառով յանախ կը բացակայէր
պաշտօնատունէն: Երիտասարդ Խատիսեան կը
յայտնաբերէ աշխոյժ եւ բացառիկ կարողութիւն:
Առաջին տարիներէն սկսեալ երեսան կը բերէ ֆա-
ղափագէտի շնորհներ եւ արժանիքներ, որոնք
ամրապնդուած են աշխատունակութեան, նար-
տարութեան եւ նախանձախնդրութեան ոգիին
վրայ:

Իբրեւ ֆաղափապետ, Ալ. Խատիսեան լիովին
կ'արդարացնէ այդ մակարդակի անձնաւորու-
թիւններէն ազնկալուող սպասումները եւ պա-
տասխանատուութիւնները: Իր յաջողութեան եւ
ժողովրդականութեան գաղտնիքը թերեւս կը բա-

ցատրուի անով, որ ինք կը նուիրուի իր պաշտօնին եւ հոգումով ու մարմնով կը տրամադրուի իր ժողովուրդին: Անշուշտ, օրուան պայմանները եւ իրերու դասաւորումը, իրենց կարգին, ստեղծեցին առիթներ եւ կարելիութիւններ, որոնք նպաստեցին պետական գործիչի եւ տաղանդի դրսեւորման:

Թիֆլիսի ֆաղափազլուի ի պաշտօնը առիթ մը կ'ըլլայ իրեն, որպէսզի մօտէն ծանօթանայ կովկասի վարչական եւ ֆաղափական բուրային, ուր Անդրկովկասի երեք ժողովուրդներու՝ հայերու, վրացիներու եւ ատրպէյնացիներու տարակարծութիւնները եւ կենսական հարցերու նկատմամբ իրենց կեցումները կը բախտին իրարու: Իր «*Քաղաքապետի մը յիշատակները*» յօդուածաշարին մէջ, Ալ. Խատիսեան կու տայ վերլուծական—ֆննական իւրայատուկ բացատրութիւններ՝ խարսխուած ֆաղափազէտի մը իրատեսութեան եւ սառն դատողութեան վրայ:

Վերոյիշեալ յուշագրութիւնը կը հաստատէ նաեւ Խատիսեանի եւ կովկասի փոխարքային՝ Վորոնցով—դաշկովին միջեւ մտերմութեան հասնող յարաբերութիւնները: Խատիսեանի անաչառութիւնը, դիւրահաղորդ բնաւորութիւնը եւ մանաւա՛նդ՝ բոլոր խաւերու լեզուն հասկնալու կարողութիւնը վստահութիւն ներշնչեցին կովկասի փոխարքային: Եւ որպէսզի պետական մարդու արժանիքը առարկայական կերպով գնահատենք, կը դիմենք Համօ Օհանջանեանին. «*Ա. Խատիսեանի պետական մարդու յատկութիւնը պնշատեց է:*

*Կովկասի փոխարքան եւ ստիպուած էր մշտապէս նրա
հետ խորհրդակցել իւր-իւր պետական խնդիրներին
շուրջ, որ կը վերաբերէին Կովկասին, նրա ազգաբնա-
կութեան եւ Թիֆլիսի քաղաքին բնականաբար⁸:*

Հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան
ամէնէն փոքորկալից եւ ճակատագրական շրջա-
նին՝ 1917—1920 տարիներուն, հատիսեան իր
ֆաղափական փորձառութիւնն ու կշիռը ի սպաս
դրաւ նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետու-
թեան եւ արիւնաքամ հայ ազգին: Փաստօրէն, իր
ֆաղափական յարաբերութիւնները, շրջապտոյտ-
ները, վարած պաշտօններն ու իրագործումները
կ'արտահանեն ֆաղափական իրապաշտ զեկավարի
մը կնիքն ու դրոշմը:

Խատիսեան հայաստանի հանրապետութեան
պաշտօն կը վարէ 14 ամիս՝ մինչեւ 5 Մայիս 1920:
Խատիսեանի վարչապետութեան շրջանը յարաբե-
րաբար աւելի խաղաղ է եւ հանդարտ: Աւելի'ն.
Հայաստան ներքնապէս կը կազմակերպուի եւ կը
սկսի միջազգային կեանքի մէջ հետաքրքրութեան
առարկայ դառնալ:

Խատիսեանի ամէնէն յատկանշական դերա-
կատարութիւնը՝ որով կը գատորոշուի իբրեւ
դիւանագէտ, Հայաստանի դրացի երկիրներու
հետ սահմանային վեճերու ընթացքին իր հեղինա-
կաւոր առկայութիւնն է:

⁸. Համօ Օհանջանեան, «Հայ պետական մարդը», «Յուսա-
բեր», ԼԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

«Վարչական քաղաքական խնդիրներէն կառավարութիւնը իրազօրծեր է միայն հետեւեալները. կազմակերպել է հեռագրական զործակալութիւն, [...] սահմաններ է հիւպատոսարաններ՝ Պաթում, Սոխում, Պարու՝ յանձնարարելով իր Փարիզի պատուիրակութեան կազմակերպել ներկայացուցչութիւններ եւ հիւպատոսարաններ Եւրոպայի մէջ: Կազմակերպել է տեղեկատու բաժին [...] իրազեկ պահելու համար իր բոլոր ներկայացուցիչները հայկական գաղութներու եւ Հայաստանի կացութեան մասին: Ստեղծեց զիւանագիտական ներկայացուցչութիւն Պարսկաստանի մէջ, ուղարկուեցաւ այնտեղ ղեկավար[...] : Երեւանի մէջ կազմակերպուած է ընդունելութիւն չարք մը պատգամաւորութիւններու, որոնք Հայաստան կու գային ծանօթանալու համար այնտեղի գրութեան եւ առեւտրական կապեր սկսելու»⁹:

Արտաքին փառաքանակութիւնը յդի է անակրկիտ եւ գահավէժ իրադարձութիւններով: Այդպիսի դժուարին եւ ծանր հարցերու բարւոյ լուծումը կը վստահուի խառնակներէ: Շնորհիւ իր փառաքանակ հեռատեսութեան, հոտառութեան, ողջմտութեան եւ վճռականութեան՝ կը յաջողի ապահովել առաւելագոյն նպաստը եւ պայմանները՝ յօգուտ Հայաստանին եւ հայ ազգին:

9. Այլ. Նատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», Բ. տպագրութիւն, տպարան Համագային, 1968, էջ 142:

2 Գեկտեմբեր 1920ին, Ալեքսանդրապոլի մէջ, ամբարտաւան եւ յոխորտացող Գարապեհիքին ղէմ դիւանագէտի ամբողջ նարտարութիւնը ի գործ դրաւ՝ ժամանակ շահելու եւ ստոյգ բնաջրն ջու՛մէ փրկելու հայ ազգի մնացորդացը, որուն բանակը արդէն իսկ փայփայում էր եւ տարտղնւում:

Խատիսեանի ստանձնած ֆաղափական առաքելութեանց պարզ քուարկումն իսկ բաւարար է ցոյց տալու անոր ֆաղափագէտի եւ դիւանագէտի արժէքը: Նուագագոյն յոգնածութեան եւ նահանջի տրամադրութիւններ չնշմարուեցան իր պաշտօնավարութեան ատեն: Կարծէ՛ք ծնած էր պետական ականաւոր գործիչ դառնալու: Իր բնատուր տաղանդն ու փորձառու ֆաղափագէտի հասունութիւնը կ'երաշխաւորեն իր չափի զգացումը եւ բոլորովին ֆաղափական գնահատումը, որոնք դժբախտաբար ընդհանրապէս կը պակսին հայ գործիչներու ֆաղափական մտածողութեան մէջ:

3. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Քաղաքական մարդը, անկասկած, կարելի չէ անջատել հանրային գործիչէն կամ հասարակական ծառայող-հեղինակութենէն: Քաղաքական ղեկավարը միեւնոյն ատեն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով է՛ նաեւ հանրային գործիչ, ըստ տեղի եւ գործի տարողութեան: Ահա՛ թէ ինչու երբ անջատաբար կը ներկայացնենք Խատիսեան ֆա-

ղափագէտ-դիւանագէտն ու հանրային գործիչը. անիկա կը նպատակադրէ պարզապէս ցոյց տալ անոր տաղանդին եւ արժանիքներուն զանազան կողմերը:

Հանրութեան ծառայելու իր ցուցաբերած անսպառ պատրաստակամութեան պատճառով, հատիսեան յաջողեցաւ անմիջապէս գրաւել ժողովրդային լայն խաւերու սիրտերը: Ասիկա՝ ոչ միայն հայ իրականութեան մէջ, այլեւ օտարներու մօտ:

Հանրային գործիչը տէր է զօրաւոր երեւակայութեան: Աւելի՛ն. իբրեւ ստեղծագործ միտք, միշտ կը մշակէ նոր ծրագիրներ: Հանրային գործիչը՝ մնայուն կերպով ներկայ է հասարակական կեանքին մէջ: Երբեք չի մեկուսացներ ինքզինք, այլ՝ համոզումով ու լաւատեսութեամբ ամբողջականօրէն կ'ապրի իր ժողովուրդին տառապանքը:

Դեռ ուսանող, հատիսեան կը սիրուի համալսարանական շրջանակին կողմէ: Այդպէս է, որ շրջանաւարտ ըլլալէ 20-25 տարի ետք, դասախօսները հայ ուսանողներուն կը հարցնէին հատիսեանի մասին¹⁰:

Բժշկական իր ասպարէզը, որ ունեցաւ կարճատեւ կեանք, հատիսեանին ապահովեց լայն ժողովրդականութիւն: Ամիսը երկու կամ երեք ան-

10. Համօ Օհանջանեան, «Հայ պետական մարդը», «Յուսարիւր», ԼԼ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

գամ կու տար հրապարակային դասախօսութիւններ, որոնց ներկայ կ'ըլլար, այսպէս ըսուած, «ամբողջ թիֆլիսը»:

Իբրեւ ֆազաֆայետի օգնական, հատիսեանի հանրային կեանքին ամէնէն յատկանշական իրագործումը եղաւ թիֆլիսի ժողովրդական համալսարանի հիմնումը՝ 1906ին. բա՛ն մը, որ իրագործընթացաւ անոր անդուլ հետապնդումներուն եւ հետեւողական ջանքերուն շնորհիւ:

Հատիսեան ունէր կազմակերպական շնորհք: Փաստօրէն, իր ֆազաֆայետութեան շրջանին, հատիսեան ոչ միայն յաջողեցաւ բարձրացնել թիֆլիս ֆազաֆի վարկը, այլեւ հասցուց գայն համայն Ռուսաստանի համբաւաւոր ֆազաֆ-կեդրոններու մակարդակին: Ահա՛ թէ ինչու, Վրաստանի մայրաքաղաքը ստացաւ պետական նշանակութիւն եւ հետաքրքրութիւն:

6 Փետրուար 1911ին, քիմիագէտ Ստեփանեանին հետ, հատիսեանին կը վստահուի ֆազաֆային հանրային առողջապահական հարցի ներկայացումը՝ Փեթերսպուրկի հակաֆոլերային համագումարի աշխատանքներուն մէջ:

Հանրային գործունէութեան մէջ դարձեալ, 7 Յունիս 1911ին, Լիպարիտ Նազարեանցի հաստատումով, հատիսեան վարչական կ'ընտրուի հայոց թատերական ընկերութեան ընդհանուր ժողովին: Այս ընկերութիւնը անկայուն վիճակ մը ունէր եւ չէր յաջողած ինքզինք կազմակերպել: Իր օրով, թատերական կեանքը կը վերաշխուժանայ, նիւթապէս հետզհետէ կ'ապահովուի եւ կ'օժտուի

նրբանշալ քատերասերներու գոհացում տուող խաղացանկով:

Ա. Աշխարհամարտին, Թիֆլիսի ամբողջ բնակչության հետ խունապի կը մատնուի նաեւ ռուսական զօրաբանակներու սպաներէն ոչ արհամարհելի թիւ մը: Այդ օրերուն, համայն Ռուսաստանի տարածքին վրայ հատիսեան աչքի կը զարնէ իբրեւ հասարակական գործիչ:

Լիաժամ հանրային գործիչ էր: Անանձնական էին իր ծառայութիւնները: Փառքի համար չէր, որ կը տրամադրուէր հայ ժողովուրդի բարօրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպման աշխատանքներուն: Թէեւ ծանրաբեռնուած էր պետական մարդոց յատուկ հասկնալի պարտաւորութիւններով, բայց ժամանակ եւ կարելիութիւններ կը ստեղծէր՝ հանրութեան կարիքներուն հասնելու եւ գործնապէս օժանդակելու:

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետութեան ընթացքին, հատիսեան ծրագրեց Երեւանը օժտել մնայուն քաղաքով: Կը խորհէր — եւ արդարացի՝ օրէն — որ Թիֆլիսը դաշնակից բանակային բարձրաստիճան սպաներու ուշադրութեան առանցքը կը դառնար՝ շնորհիւ անոր մշակութային եւ արուեստի նոյն երեկոյթներուն:

Իբրեւ վարչապետ դարձեալ, մեծ եղած է հատիսեանի նպաստը Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին կազմակերպական աշխատանքներուն: Այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կան իր «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» հատորին մէջ: Այստեղ պէտք է

շեշտել այն իրողութիւնը, ըստ որուն իր վարչապետութեան 14ամեայ ժամանակաշրջանի ընթացքին, Հայաստանի շինարարութիւնը, պետական կառոյցն ու արդարադատութեան վարչական կառոյցները արագօրէն մտան իրենց բնական հունին մէջ՝ կազմակերպելով ներքին կեանքը: Աւելի՛ն. իր օրով, Հայաստան սկսաւ հետաքրքրութեան առարկայ դառնալ միջազգային կեանքին մէջ:

Խատիսեանի եղբայրները չէին գիտեր հայերէն լեզուի կանոնաւոր գործածութիւն: Պէտք է ըսել սակայն, թէ ընտանեկան մթնոլորտը անոր կրներշնչէ հայրենասիրական ոգի. հատիսեան կը մեծնայ այդ շունչով եւ ապրումով: Նոյն տոգորումով՝ ան կ'արտասանէ հայրենասիրական բազմաթիւ նառեր հրապարակային հանդիպումներու եւ ժողովներու ընթացքին:

Բազմակողմանի զարգացման տէր անհատականութիւն մըն էր հատիսեան: Այլազան յօդւածներ գրած է Թիֆլիսի թերթերու եւ պարբերականներու մէջ: Հրատարակած է գրքոյկներու շարք մը՝ տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային հարցերու մասին: Հայ գրականութենէն կատարած է քարգմանութիւններ՝ ռուսերէն լեզուով: Ունի պատմական երկու յուշագրական երկեր — *«Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը»* եւ *«Քաղաքապետի մը յիշատակները»* — որոնք առաջին անգամ լոյս տեսած են *«Հայրենիք»* ամսագրին մէջ: Առաջինը երկու անգամ լոյս

ընծայուած է առանձին հատորով, իսկ երկրորդը՝ սոյն հրատարակութեամբ:

Իբրեւ հանրային գործիչ, հատիսեան ունէր հակառակորդներ եւ թշնամիներ: Մա՛նաւանդ անոր դէմ էին վրացի սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք ամէն միջոցի կը դիմէին վարկաբեկելու համար զինք: Խատիսեան չէր կորսնցներ իր հանդարտութիւնը եւ անոնց սադրանքներուն կը պատասխանէր հետեւեալ ձեւով. «*Եթէ գործիչ մը [...] պարկեշտ արամադրութիւններով ասպարէզ իջած է եւ փստահ է իր աշխատանքի օգտակարութեան, առերեք ազդուելու չէ իր դէմ եղած յարձակումներէն. ապա թէ ոչ՝ ասպարէզին վրայ պիտի մնային թուրամորթ համբակներ, եւ ամէն հանրային ձեռնարկ դատապարտուած պիտի ըլլար ձախողման*»¹¹:

4.— ՄԱՐԴԸ

Իր ժամանակակիցներն ու գործակիցները կը վկայեն, թէ Խատիսեան անշահախնդիր, ծառայասէր եւ ազնուական նկարագրի տէր անհատականութիւն մըն էր: Իր անաչառ գործունէութեան շնորհիւ բարձր պահեց Խատիսեաններու գերդաստանին վարկն ու հեղինակութիւնը:

Խատիսեան կոչումը ունէր իր ազգին միջոցով մարդկութեան ծառայելու: Իր առաւելագոյնը

11. Լ.Ն., «Հանրային մարդը», «Յուսաբեր», ԼԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

տուաւ ան իբրեւ մարդ: Թիֆլիսի ֆաղափապետութեան, Հայաստանի վարչապետութեան եւ ըՍ֊ֆիւռֆի մէջ ունեցած գործունէութեան ընթացքին յաջողեցաւ կերտել հանրային մարդու հայ տիպարը:

Խատիսեան գործեց պատերազմական վիճակի մէջ. պէտք է ըսել սակայն, թէ շատ աւելին կրնար տալ խաղաղ պայմաններու տակ: Իր տաղանդն ու կարողութիւնները ի սպաս դրաւ հայ ժողովուրդի ապահովութեան եւ բարօրութեան: Աւելի՛ն. երբեք չփափաքեցաւ հեռանալ ազգային կեանքէն: Փաստօրէն, ռուսական անսահման կարելիութիւններն ու փառասիրութիւնները չյաջողեցան ներգրաւել երիտասարդ Խատիսեանը, որ շատ դիւրութեամբ ի վիճակի էր բարձրանալու, փայլելու եւ ինքզինք պարտադրելու:

Բազմակողմանի զարգացման տէր հասարակական գործիչ էր: Ըստ իր դասընկերներուն եւ գործակիցներուն, անոր տեսակէտներն ու կարծիքները հիմնաւորուած եւ իւրայատուկ էին: Եւրոպական եւ ռուսական ֆաղափակրթութիւնն ու կենցաղը պատշանեցուցած էր ազգային-մշակութային արժէքներուն: Բացառիկ ընդունակութիւն ցուցաբերած է յատկապէս օտարներու հետ յարաբերութիւն մշակելու աշխատանքին մէջ: «Ա. Խատիսեան ինքը չափով *mondain* մարդ էր, որով նմանապէս տարբերուում էր միւս բոլոր գործիչներէից»¹²:

12. Ս. Թորոսեան, «Ալեքսանդր Խատիսեանի շրջանը», «Հայրենիք» ամսագիր, Լ. Տարի, Թիւ 8, Օգոստոս 1952, էջ 46:

խատիսեան «կարեւորութիւն էր տալիս ձեւին. բա-
ւական չէր, որ կատարուէր մի աշխատանք, կարեւոր
էր նաեւ կատարման ձեւը: Մանաւանդ օտարների
հետ շփման միջոցին, ձեւը առանձին տեղ էր
բռնում»¹³:

Խատիսեան առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ
մեր նորագոյն պատմութեան մէջ: Իր բարոյական
մեծութեամբ, համեստ նկարագիրով եւ ժողովըր-
դանուէր բնաւորութեամբ յարգանք պարտադրած
է իր շրջապատին եւ բոլոր անոնց վրայ, որոնց
հետ յարաբերութիւն մշակեց, գործեր վարեց կամ
աշխատանքներ հետապնդեց: Իր հակառակորդ-
ներն անգամ անվերապահ յարգանք ունէին իրեն
հանդէպ:

Անդրկովկասի մէջ յեղափոխական կուսակ-
ցութիւնները — հայ եւ օտար — աշխոյժ գործու-
նէութիւն ունէին: Ընդդիմադիրները, ինչ պատ-
կանելիութիւն ալ ունենային, կը վստահէին քա-
ղաքացեալ խատիսեանին: Ան մինչեւ իսկ կը հան-
դիսանար պետութեան եւ յեղափոխական շար-
ժումներու միջեւ հաղորդակցութեան եւ յարաբե-
րութեան միջոցը:

Յարական սահմանադրութեան համաձայն,
իրրեւ քաղաքացեալ՝ խատիսեան նախագահն էր
բանտային կոմիտէին, որուն պարտականութիւնն
էր հսկել բանտարկեալներու սնունդի ապահով-
ման: Խատիսեանի ջանքերով եւ միջնորդու-

13. Նոյն, էջ 44

քեամբ՝ արտօնուեցաւ նոյնիսկ բանտերու կից կրպակներու հաստատումը: Բանտարկեալները, որոնց մեծամասնութիւնը կը կազմէին յեղափոխականները, կրնային հոգալ այլեւս իրենց անմիջական կարիքները:

Թիֆլիսի ֆաղափապետութեան եւ ժողովրդային լայն խաւերու միջեւ հեռաւորութիւն գոյութիւն չունէր գրեթէ: Ասիկա շնորհիւ հատիսեանի վարած ներքին ֆաղափապետութեան, որ կը յատկանշուի անաչառութեամբ եւ ժողովրդասիրութեամբ: «[...] *Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը իր կազմի կրթական ցենզով համարեա՛ւ առաջինն էր ողջ Ռուսաստանի մէջ, որ կը ջանար ամէն կերպ թեթեւցնել աշխատանքի պայմանները, կրճատել բանուորական ժամանակը, ստեղծել առողջապահական տանկի պայմաններ եւ կարգաւորել երեխաներու աշխատանքի պայմանները*»¹⁴:

Խատիսեան ծանօթ էր իբրեւ հմայող հոետոր, հմուտ եւ սրամիտ գառախօս: Կը սիրէր ելոյթ ունենալ հաւաքոյթներու, հրապարակային հանդիպումներու եւ խննդֆներու ատեն՝ ներկաներուն ուղղորդութիւնը իր վրայ կեդրոնացնելու մեծ հարտարութեամբ: 1915ին, Մոսկուայի մէջ, Քաղաքներու Միութեան ընդհանուր համագումարի ընթացքին, ճառով մը կը ներկայացնէ Անդրկովկասի իրավիճակն ու սպասումները: «Այդ ճառից

14. Այ. Խատիսեան, «Քաղափապետի մը յիշատակները», «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, Թիւ 9(117), Յուլիս 1932, էջ 98:

յետոյ շատերը շնորհաւորում են նրա ելոյթը և անուանում նրան «Կովկասեան Ոսկերերանը»¹⁵:

1920ին, հատիսեան ի շարս այլ շրջաններու, այցելութիւն տուաւ նաեւ Ռուսնուք (Պուլկարիա), ուր իջեւանեցաւ Սարգիս Գույումեանի (Մայքրլ Արլէնի հօր) բնակարանը: Կատիսեան հայրենասիրական բովանդակութեամբ հրապարակային գառ մը արտասանեց գաղութի Օտէռն սրահին մէջ: Կը պատմեն, թէ ներկաները քարացած վիճակի մէջ ունկնդրած են Կատիսեանի մէկուկէս ժամ տեւողութիւն ունեցող գառը:

«Պրճախօս հոկտոր, բազմազան հետաքրքրութիւններ ու ծրագիրներ հետապնդող, արտասովոր կերպով աշխատունակ, ցոյց ու ժողովրդականութիւն սիրող, ազատախոհ և լաւ իմաստով պատահապաշտ, կենդանի գործը վերացական տեսութիւններէջ գերադասող, հասարակական բոլոր խաւերի լկույն հասկացող, հանրութեան ծառայելու պատրաստակամ, զիւրահաղորդ և ամէնքին մատչելի, ազնիւ նկարագրի տէր»¹⁶ անհատականութիւն մըն էր Կատիսեան:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Կատիսեան նետուեցաւ Սփիւռքի ազգային կեանքի կազմակերպման: Այստեղ ալ ինքզինքն պարտադ-

15. Ս. Թորոսեան, «Ալեքսանդր Կատիսեանի շրջանը», «Հայրենիք» ամսագիր, Լ. Տարի, Թիւ 10, Հոկտեմբեր 1952, էջ 25:

16. «Յուշապատում Հ.Յ. Կաշնակցութեան 1890-1950» Անդ., էջ 537:

րեց ան իբրեւ անխոնջ աշխատող եւ հետեւողական ներկայութիւն:

Բ. Աշխարհամարտին հատիսեան ունեցաւ դժբախտ ապրումներ: Յամառեցաւ քիկումի կանգնիլ Եւրոպայի զանազան գաղութներու մէջ վտանգուած հայութեան: Իր աշխատանքին վարձատրութիւնը, աւաճ, եղաւ դաժան եւ ապերախտ: հատիսեանի ջանքերուն շնորհիւ փրկւեալ տարրերէն ումանք դաւանանքին մարդկային տարրական առաքինութիւններուն եւ պատճառեղան անոր բանտարկուելուն: *«Այն մարդիկ, որոնց կեանքը նա փրկել էր բռնութեան ճիրաններէց, մարդօրէն բռնտարկութեան եւ չարչարանքներէ մատնեցին նրան: Արդարութիւնը յաղթանակեց, բայց բռնտային տառապանքները վերջնականապէս խորտակեցին նրա արդէն իսկ տկարացած առողջութիւնը»*¹⁷:

հատիսեան ունեցաւ բեղուն գործունէութեամբ լիցուն կեանք մը: Մեռաւ համեստ պայմաններու տակ՝ այնպէս ինչպէս ինք էր՝ պատմութեան ժառանգելով խոնարհ տիպարի մը յիշատակը:

5. ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԷՄՔԸ

Ազգային կեանքի մէջ հատիսեան ցուցաբերեց արտակարգ եռանդ եւ մեծ աշխատասիրութիւն.

17. Նոյն, էջ 539-540:

յատկապէս հայ կամաւորական խումբերու կազմաւորման ատեն: Անկէ ետք եւ մինչեւ իր մահը, գրեթէ ամէն տեղ բացայայտ դարձաւ անոր ամբողջական նուիրումը: Պէտք է նշել սակայն, թէ Ա. Աշխարհամարտէն առաջ ալ հատիսեան պայքարեցաւ հայութեան շահերու պաշտպանութեան ի խնդիր:

Կ'ուզենք անմիջապէս հաստատել, որ հատիսեան իր քաղաքացիական հանգամանքով կատարեց ազգային պարտականութիւն եւ ծառայութիւն: Իր պաշտօնը երբեք չծառայեցուց անհատական նեղ հաշիւներու եւ փառքի ցանկութիւններու: Ընդհակառակն, հատիսեան ծառայեց իր հարազատ ազգին՝ քաղաքացիական պաշտօնին ընդմէջէն: Ահա՛ թէ ինչու մեծապէս յարգուեցաւ եւ սիրուեցաւ ժողովուրդին կողմէ:

Հատիսեան ո՛չ միայն օգտակար եղած է հայ յեղափոխականներուն, այլեւ չէ զլացած իր օժանդակութիւնը տալու ռուս եւ վրացի յեղափոխականներու, փախստականներու եւ անիրաւուածներու: Այս առնչութեամբ, հատիսեան յաջողեցաւ հաւասարակշռուած գուգահեռ մը գծել քաղաքական եւ ազգային գործունէութեանց միջեւ:

Կամաւորական խումբերու Կարգադրիչ Մարմինին մէջ հատիսեան ստանձնած էր եռեակ պարտականութիւն.— ընդհանուր քարտուղարութիւն, գործաւարտութիւն եւ Ազգային Բիւրոյի Կարգադրիչ Մարմինի ներկայացուցչութիւն:

1914ին, հատիսեանի նախաձեռնութեամբ Կովկասի 44 քաղաքները միացան՝ հիմնելու հա-

մար Կովկասեան Քաղաքներու Միութիւնը: Ինք
րնտրուեցաւ անոր նախագահն ու լիազօրը: Նո-
րակազմ Միութիւնը տէր էր նիւթական լայն կա-
րելիութիւններու: Միութիւնը շինել տուաւ 32
հազար անկողիններով նոր հիւանդանոցներ:
Կովկասեան Միութեան 19 հազար պաշտօնեանե-
րու երկու-երրորդը հայ էր: Միութեան գործիչ-
ներուն մաս կը կազմէին, ի շարս այլոց, Համօ
Օհանջանեան, Յ. Քաջագնունի, տոքթ. Ա. Բաբալ-
եան, Խ. Կարնիկեան, Ռ. Տէր Մինասեան, բոլորն ալ
Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ նախա-
րարներ¹⁸:

Իբրեւ լիազօր նախագահը Կովկասեան Քա-
ղաքներու Միութեան, հատիսեան իր կարելին
գործ դրաւ որպէսզի հայ դժբախտ գաղթականնե-
րու խնամատարութիւնը առաւելագոյն չափով
կատարուի:

Ա. Աշխարհամարտին, ռուսական բանակնե-
րու անկանոն տեղափոխութիւններու հետեւան-
քով անպատսպար կը մնան աղէտահար հայ գաղ-
թականներ, որոնց շտապ օգնութեան եւ խնամա-
տարութեան մէջ հատիսեան կ'ունենայ ուշագրաւ
դերակատարութիւն:

Հայ կամաւորական գունդերու կազմութիւնը
որոշ չափով խեղաթիւրուեցաւ ռուս պետական
շրջանակներու մօտ: Այս վերջիներուն մէջ հա-

18. Գ. Լազեան, «Ինքնիշխան հայ ազատագրական շարժու-
մէն», Երևան, էջ 307:

տիսեան՝ ֆաղափազէտի մը յատուկ հիմնաւորումներով՝ կը յաջողի փաստել, թէ սնանկ են նմանօրինակ բոլոր վերագրումները հայ կամաւորական գունդերու նկատմամբ: Աւելի՛ն. փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի հետ հատիսեանի ունեցած մտերմութիւնը մեծապէս կ'արագացնէր Ազգային Բիւրոյի եւ ռուս իշխանութեան միջեւ հրատապ հարցերու բարոյս լուծումը:

հատիսեան բարերար միջնորդ եղած է էջմիածնայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Փեթերսպուրկի կեդրոնական իշխանութեան միջեւ: Իր կապերուն եւ ծանօթութիւններուն շնորհիւ, խելացի միջամտութիւններ կատարած է՝ պահելու եւ գորացնելու համար երկկողմանի յարաբերութիւնները: Այս ծիրին մէջ, պէտք է ըսել, թէ Իգմիրլեան կաթողիկոսի վախճանումէն ետք, երկու թեկնածուներ մեծ հաւանականութիւն ունէին ընտրուելու: Առաջինը Պուլսոյ պատրիարք Մաղափիա Օրմանեանն էր, իսկ երկրորդը՝ Գէորգ եպս. Սուրէնեան: Փեթերսպուրկի կեդրոնական իշխանութիւնը կը ձգձգէր այս ընտրութիւնը: հատիսեանի միջնորդութեան շնորհիւ, ընտրութիւնը տեղի կ'ունենայ: հատիսեան պաշտպանեց թեկնածութիւնը Սուրէնեանի, որ կաթողիկոս ընտրուեցաւ դաշնակցականներու շնորհիւ:

հատիսեան Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ կը տեսնէր հայ ժողովուրդի անկախութեան հիմնափարը: Պետական մարդու իրատեսութեամբ՝ ամէնուրեք տարածեց անկախութեան

գաղափարը: Այլ խօսքով, հատիսեան ժողովրդականացուց անկախութեան գաղափարը, որովհետեւ քաջ գիտէր, թէ հայութեան փրկութիւնն ու Հայաստանի բարգաւաճումը կ'երաշխաւորուին միայն անկախութեամբ: Կատիսեանի հեղինակած «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» յուշագրական հատորին մէջ կան հարուստ վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն անոր ունեցած անկախութեան խոր հաւատքը:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումէն ետք, 30 Մայիս 1918ին, Թուրքիա Պաթումի մէջ բանակցութեան նստաւ նորաստեղծ հանրապետութեան հետ: Վեհիպ փաշան գծած էր Հայաստանի քարտէսը, զոր ներկայացուց հայկական պատուիրակութեան: Կատիսեան հետեւեալ տողերով կը նկարագրէ իր զգացումներն ու յուզումը՝ այդ բանակցութեանց ատեն. «Երբ մենք նայեցանք քարտէսին վրայ [...] երկու սուր զգացումներ համակեցին մեզ. առաջին՝ հպարտութիւն, որ մենք ալ դարաւոր պայքարներէն ետք, վերջապէս, գէթ փոքր անկիւն մը ունեցանք աշխարհի քարտէսին վրայ, եւ երկրորդ՝ դառնութեան, որ մեզի տրուած այդ անկիւնը հազիւ 9.000 քառ. քմ. կը պարունակէր, որ բացարձակապէս անբաւարար էր մեր ժողովուրդը իր մէջ առնելու համար:

«Իր կեանքը, յետոյ անցաւ այս երկու զգացումներով տոգորուն, — հպարտութեան զգացումով, որ հայութիւնը պետութիւն ունէր. զառնութեան զգա-

ցումով, որ անիրաւութիւնը կը մնար զեռ»¹⁹:

Իր ազգային գործունէութեամբ կ'ոգեկոչէր տարագիր հայ ժողովուրդի գաւակները եւ անոնց ապաւէն հայ քաջարի բանակի սխրագործութիւնները՝ Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարա-փիլիսէի հերոսական կռիւներու ընթացքին:

Խատիսեանի մատուցած ազգային ծառայութիւնները անգնահատելի են եւ յատկապէ՛ս դաստիարակիչ՝ իրենց այժմէական ուժականութեան բովանդակութեամբ: Իր տիպարը ներշնչարան մըն է հայ ժողովուրդի հպարտութեան:

6. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԸ

Ալ. Խատիսեանի երէց եղբայրը, Կոստանդին, Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն մէջ կը գրաւէ կարեւոր տեղ՝ շնորհիւ իր նախաձեռնութեան ոգիին, կազմակերպական ընդունակութեան եւ հայրենասիրութեան: Հակառակ ասոր, Կոստանդին երկար չմնաց նորաստեղծ կուսակցութեան շարքերը եւ քաշուեցաւ ասպարէզէն: Կոստանդին իր գործունէութեան գլխաւոր ասպարէզը դարձուց Բագուի մշակութային միութիւնը²⁰:

19. «Մեծ կորուստի մը առջեւ» (խմբ.), «Յուսաբեր», ԼԱ. Տարի, 7 Ապրիլ 1945:

20. Գ. Լազեան, «Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն», անդ., էջ 303:

Ալ. խատիսեան իր եղբօր հակառակ ընթացք ունեցաւ: 1905ին դիմեց Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը, սակայն Ռոստոմի, Հ. Օհանջանեանի եւ այլ պատասխանատու ընկերներու թելադրանքին անսալով՝ չանդամագրուեցաւ: Քաղաքացեւորական պատերազմէն արգելք կ'ըլլար իր փափաքին իրականացման. մանաւանդ որ, հայութեան պայմաններն ու պահանջները այդպէս կը ստիպէին: Խատիսեան *«Նախընտրեց [...] մնալ կեանքի անձուկ պայմաններում, որովհետեւ սիրում էր իր ժողովուրդը, նրա տառապանքն ու նուիրական դատը»*²¹: Տասներկու տարի ետք, 1917ին, երբ Խատիսեան Թիֆլիսի քաղաքացեւոր չէր այլեւս, համայն կովկասի դաշնակցական բացառիկ համագումարի ատեն, Խատիսեան վերստին դիմում կատարեց Դաշնակցութեան եւ անդամագրուեցաւ:

Մեծ եղաւ Խատիսեանի դերակատարութիւնը կովկասահայութեան բարօր զարգացման եւ Դաշնակցութեան դատաւարութեան մէջ: 1900ականքուականներուն, Ռուսաստանի ցարական կառավարութիւնը հալածանքի եւ հետապնդումի քաղաքականութիւն մը կը վարէր յեղափոխականներու հանդէպ. կուսակցութիւններու գործունէութիւնը ունէր բացարձակ գաղտնի եւ ընդյատակեայ բնոյթ: Հետեւաբար, կուսակցութիւններու անդամակցիլն ալ խիստ պայմաններու ենթակայ էր:

21. Վ. Նաւասարդեան, «Ալեքսանդր Խատիսեան», «Յուսարեք», ԼԱ. Տարի, 7. Ապրիլ, 1945:

Ցարական Ռուսաստանը որոշած էր լուծարֆի ենթարկել Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը: Այս կապակցութեամբ, ցարական գաղտնի ոստիկանութիւնը, ծանօթ Օխրանա անունով, մշակած էր կեղծ փատարուդքեր եւ վկայութիւններ, որպէսզի ձերբակալէ դաշնակցական գործիչները: 160 «մեղաւոր» դաշնակցականներ յանձնուեցան դաշնակցութեան դատավարութեան, որուն զլիսաւոր ֆննիչ նշանակուած էր տիւրահոչակ Լիժնին: Ալ. հատիսեան պարտականութիւն կ'ունենայ պաշտպանելու Հ.Յ.Դաշնակցութեան որդեգրած օրուան քաղաքականութիւնը, որ ուղղուած էր Օսմանեան բռնակալութեան դէմ: Դաշնակցութեան յեղափոխական գործունէութիւնը չէր միտեր խանգարել ցարական Ռուսիոյ ներքին անդորրութիւնը կամ հարուածել անոր շահերը:

Դատավարութիւնը տեսեց երկար: հատիսեան երկուփուկէս ժամ հարցաքննուելէ ետք՝ կը յաջողի իրեն վերապահուած առաքելութեան մէջ: Դատավարութիւնը կը բացայայտէ ֆննիչ Լիժնի նենգամիտ եւ խաբէբայ գործունէութիւնը:

Ալ. հատիսեանի մուտքը դաշնակցութեան մէջ այնքան ալ լաւ ընդունելութիւն չգտաւ կուսակցական զանազան շրջանակներու կողմէ: Ընկերներէն ոմանֆ նոյնիսկ չֆաշուեցան իրենց դժգոհութիւնն ու վերապահութիւնը յայտնելու: Ասոր զլիսաւոր պատճառը այն էր, որ հատիսեան Թիֆլիսի քաղաքապետ ընտրուած էր առաւելաբար հայ քաղֆենիութեան ֆուէներուն շնորհիւ, երբ ինք տակաւին անծանօթ կը մնար հայ աշխատաւորու-

քեան: Պարզուած երեւոյթը, անյարիր էր դաշնակցութեան բարեբերուն եւ աւանդութիւններուն: Ասիկա ընդունելի յանցանք էր: «[...] Պօսքը 1945 թուականի մասին չէ, երբ բառերը իրենց արժէքը կորցրած են արդէն, այլ 1917ի Կովկասի մէջ: [...] Հակառակորդների մէջ էր նաեւ տողերիս հեղինակը, որ խառնուելու մէջ գտնուէր օգտապաշտ հանրային գործիչը, բայց անյարմար դաշնակցականը»²²:

Խատիսեան տոկաց խստապահանջ քննութեան: Փափաքեցաւ իր թեկնածութիւնը դնել համառոտական Սահմանադիր ժողովին՝ իբրեւ Շիրակի հայութեան պատգամաւոր: Դաշնակցութիւնը չընդառաջեց անոր փափաքին: Խատիսեանը դժգոհութեան կամ բողոքի ոչ մէկ արտայայտութիւն ցոյց տուաւ: Կարգապահութեամբ անսաց դաշնակցութեան կամքին եւ շարունակեց իրեն վստահուած գործը: Քաղաքապետ Խատիսեան դաշնակցութեան մէջ միաձուլուեցաւ անոր աւանդութիւններուն եւ ընկերական մթնոլորտին: Դերակայութեան բարդոյթ չունեցաւ երբեք:

Լազեան կը վկայէ, թէ Խատիսեան Փարիզի կուսակցութեան աշխատանքներուն ընթացքին շարունակեց մնալ իբրեւ ազնիւ, անձնուէր եւ համեստ նկարագրով մարդ մը: Դաշնակցութեան մէջ ան չունեցաւ դիրք գրաւելու մարմաջ: ազգային եւ շրջանային իմաստով՝ արդէն իսկ հասած էր բարձր դիրքի: Խատիսեան դաշնակցական եղաւ՝

22. Վ. Նաւասարդեան, նոյն:

աւելի ծառայելու եւ աւելի իր նպաստը բերելու
Հայաստանի եւ հայութեան:

Շնորհիւ իր առարկայական դատողութեան
եւ քաղաքական փորձառութեան, խառնիսեան յա-
ջողեցաւ հաւասարակշռութիւն մը, գծել պետա-
կան եւ կուսակցական հրամայական անհրաժեշ-
տութիւններու միջեւ: Ինքզինք արժեւորեց մա-
նաւանդ անով, որ քէ՛ իբրեւ պետական անձնաւո-
րութիւն եւ քէ իբրեւ պատասխանատու անհատ՝
մնաց սկզբունքի տէր անհատականութիւն մը:
Ներդաշնակութիւնն ու մերումը հասցուց իրենց
լրումին: Մէկ կողմէ՝ ապահովեց պետական շահե-
րը առանց վնաս հասցնելու կուսակցութեան պա-
հանջներուն, իսկ միւս կողմէ՝ գործադրեց կու-
սակցութեան հրահանգները՝ առանց շահագոր-
ծելու պետութեան տարրական կարելիութիւն-
ները:

Ահա այս իրողութեան մէջ պէտք է տեսնել
հայ եւ օտար պետական եւ ժողովրդային խաւերու
մէջ իր վայելած վարկին գաղտնիքը:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ալ. Խատիսեան հետեւած է ժամանակագրական ոճին: Իր յուշագրութեան մեծ համեմատութիւնը նուիրուած է Անդրկովկասին, անոր ընկերային, տնտեսական կառոյցին, կովկասեան երեք ժողովուրդներու փոխ-յարաբերութիւններուն. Ռուսիոյ ցարական ֆաղափականութեան՝ Անդրկովկասի մէջ, Թիֆլիսի եւ Փեթերսպուրկի միջեւ տեղի ունեցած կապերուն:

Հեղինակը՝ Ալ. Խատիսեան, ի յայտ կը բերէ օրուան դէպքերն ու հոգեբանութիւնները դիտելու եւ վերլուծելու իւրայատուկ մօտեցում մը: «Քաղաքապետի մը յիշատակները» դէպքերու պարզ թուումէ աւելի ֆաղափապետի կողմէ օրուան հարցերը ֆննարկումով ներկայացուած դէպքեր եւ դէմքեր են: Այս վերջինները անպայմանօրէն չեն սահմանափակուիր հեղինակին սեփական կեանքով: Ժամանցի համար եղած գրութենէ անդին կ'անցնին իր յիշատակները, թէեւ ինք գանոնք կ'անուանէ պատմութիւն (պատմութեամբի առումով, շատ հաւանաբար):

Երբ Ալ. Խատիսեան մուտք կը գործէ ֆաղափական ասպարէզ, Անդրկովկասը կը բոլորէր ֆաղափականօրէն շատ հասունցած եւ զարգացած ժամանակաշրջան մը: 1905ի ռուս-ճափոնական պատերազմէն մինչեւ 1917ի Պուլշեիկեան յեղա-

շրջումը, Անդրկովկասի երեք ժողովուրդները կ'ապրէին ազգային գիտակցութեան շեշտաւորեալ զարթոնքի եւ բիրախ կը դառնան ցարական «բաժնէ, որ տիրես»ի քաղաքականութեան, որուն բացայայտ ապացոյցն են հայ-թաթարական կռիւները:

Իրերու հոլովոյթի թափը շատ արագ կ'ընթանայ: Երեք ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրը կը տուայտի ինքնավարութեան եւ քաղաքական անկախութեան ձգտումներուն միջեւ: Ալ. Խատիսեանի տուած ծանօթութիւններն ու վիճակագրական տուեալները եւ մանաւանդ անհանդուրժող հոգեբանութեան տուն տուն պատճառ-պատճռուակ յարակցութեան մատնանշումները բաւարար չափով առարկայական են, երբ նկատի ունենանք, որ գիտականօրէն կը փորձէ նկարագրել կամ ներկայացնել ազգամիջեան ատելութիւնները, այլամերժութիւնը եւ բախումները:

Ուրեմն, Ալ. Խատիսեան իր յիշատակները գրի առնելով՝ կը ջանայ ժամանակագրական յաջորդականութեամբ փոխանցել պատմական կշիռ եւ նշանակութիւն ունեցող «չափեկան անցուղարձակ» ինչպէս ինք պիտի բսէր:

Ալ. Խատիսեան Թիֆլիս քաղաքի ազգաբնակչութեան մասին խօսելով՝ կ'ըսէ, թէ հայերը կը կազմէին գիւղացիութեան, քաղաքացիութեան, արհեստաւորութեան եւ մտաւորականութեան չորս դասակարգերը: Մինչ վրացիները՝ գիւղացիութեան, կալուածատիրութեան եւ մտաւորականութեան դասակարգերը: Հայերու մէջ ամէնէն ազդե-

ցիկ եւ հմայֆ ունեցող կուսակցութիւնը եղած է Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, իսկ վրացիներու մէջ՝ Սոցիալ-Դեմոկրատները, որոնք հետագային բաժնուեցան Մենշեիկ (փոքրամասնական) եւ Պոլշեիկ (մեծամասնական) թւերու: 1917ի յեղաշրջումէն ետք վերջինը դարձաւ բանուորական մենատիրութեան միահեծան իշխանութիւնը:

Սոցիալ-դեմոկրատները կը պայքարէին ֆազիսի դասակարգին դէմ՝ եւ որովհետեւ Թիֆլիսի ֆազիսիւնութեան մեծագոյն մասը կը բաղկանար հայերէ, ուստի դասակարգային պայքարը անխոհեմաբար եւ տհասօրէն կը շփոթուի ազգային պայքարին հետ, որմէ հաւասարապէս կը տուժեն հայերն ու վրացիները:

Հայ-քրքական ընդհարումները, որոնք կը տեսնեն երկու տարի, ունէին կարգ մը ներքին զրդապատճառներ. վրացիները իրենց չէզոքութեամբ եւ լռութեամբ զօրավիգ են թաթարներուն, իսկ ռուս իշխանութիւնը ուղղակիօրէն կը ֆաշալերէ թաթարներու նախայարձակ ախորժակները:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան դատավարութիւնը Ալ. Կատիսեան կը բացատրէ Ռուսիոյ օրուան ֆազականութեան հետապնդած նպատակներու լոյսին տակ: Ռուսիոյ ֆազականութիւնը կը գրգռէ հայերու քրքատեաց տրամադրութիւնը՝ ռուսօսմանեան պատերազմներու (1877, 1914-17) ընթացքին, իսկ կը հալածէր հայերը՝ խաղաղ օրերուն: Այս ձեռով, ցարական իշխանութիւնը կը փորձէր ճզմել Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը:

Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկով հայերու ուս-
սասիրութիւնը կը բացատրէ անով, որ «ան [Հայ
Ժողովուրդը] կը սիրէ երեք բան՝ զպրօց, եկեղեցի եւ
զբամ: Այսպիսի մէկ ժողովուրդ չի կարող յեղափո-
խական լինել, մանաւանդ որ երկրի աշխարհագրա-
կան դիրքը նպաստաւոր չէ այդ տեսակէտէն: [...] Ես
կը սիրեմ Հայ Ժողովուրդը, որպէս այդ պիտին: [...] Կը
նայեմ Հայերու վրայ որպէս ուսն ազգեցութիւնը
տարածող յաւայոյն տարրի մը, եւ ասոր մէջ է որ
պէտք է փնտռել Հայերու ուսասիրութեան աղբիւ-
րը»¹:

Ռուսիոյ ներքին գործոց նախարար Բուլիգին
կը կազմէ իր անուամբ հանրայն տնտեսական
մը՝ ծանօթանալու համար ժողովրդային պա-
տանշաններուն եւ ձգտումներուն: Այս տնտեսա-
կան միջոցները կը կանխէր Պետական Դու-
մայի, այսինքն՝ ուսական խորհրդարանի կազ-
մութիւնը: Վերջինը ծնունդ կ'առնէ 17 Հոկտեմբեր
1905ին, երբ ցարը հրովարտակով մը կը շնորհէ
Սահմանադրութիւնը:

1906ին, տեղի կ'ունենայ առաջին քննարկումը
ուստահակական համագումարը. կովկասահայ
կեանքի մէջ աննախընթաց երեսոյք մը: Թէեւ հա-
մագումարը թերի է իր քննարկական ձեւին մէջ,
բայց ինչպէս ինք կ'ըսէ, հայ քաղաքական մտքի
հոսանքները իրենց ներկայացուցիչներով ներկայ
կ'ըլլան յիշեալ համագումարին:

Համագումարէն բխած հայկական պահանջ-

1.— Ժ. Տարի, Թիւ 8(116) Յունիս 1932, էջ 126 ա. սիւնակ:

ները կը խտանան երեք հարցերու մէջ. «ա. հայերը փաստօրէն կ'ուզէին հաւասարիլ ուստի քաղաքացիներուն հետ, բ. կ'ուզէին բարեկաւել գիւղացիներու վիճակը, եւ գ. ձեռք բերել հայ մշակոյթը զարգացնելու համար տանելի պայմաններ»²:

Ինչպէս կը տեսնուի վերոգրեալ երեք պահանջներէն, հայ քաղաքական միտքը իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած է Թրքահայաստանի գաւառներուն վրայ եւ բնա՛ւ յիշատակութիւն չկայ ինքնավարութեան կամ անջատման մասին:

Մինչ վրացիները շատ յստակօրէն կը դնեն իրենց պահանջները. անոնք կը պահանջեն օրէնսդրական խորհրդարան եւ վրաց ուղղափառ եկեղեցւոյ բաժանումը ռուս եկեղեցիէն:

Ռուսիոյ հայաբնակած քաղաքականութեան հիմնաւորումները Ալ. Խատիսեան կը տեսնէ հայերու ուժեղ եւ լաւ կազմակերպուած, ինչպէս նաեւ խորամանկ ըլլալու յատկութիւններուն մէջ:

Կովկասի մէջ, 1905 թուականի յեղափոխութեան ընթացքին, հրապարակի վրայ են Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ վրաց սոցիալ դեմոկրատ մեմշերիկեան կազմակերպութիւնը: Ասոնց կը հետեւի սոցիալ դեմոկրատ պոլշերիկները, սոցիալիստ յեղափոխականները, հնչակեաններն ու ազգայնական ֆեդերալիստները:

Քաւական օգտակար մանրամասնութիւններ յիշուած են՝ յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ անոնց ակներեւ ղեկավար դէպքերու կամ գոր-

2.— Նոյն, էջ 132-ը. սխառակ:

ծունեայ հեղինակներու մասին: Լայն տեղ կու տայ հետազային պոլշեիկ իշխանութիւն հիմնած սոց-իալ-դեմոկրատներու գործունէութեան մասին:

Յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը գործեն երկու ձեւերով, առաջինը՝ արհեստակցական միութիւններու միջոցը, իսկ երկրորդը՝ դասակարգութիւնները՝ ժողովրդական համալսարանի ֆոյիմ տակ:

Հայերու եւ վրացիներու ներքին բախումներու պատճառները եւ երկու դրացի ազգերու բացասական վերաբերմունքն ու անվստահութիւնը՝ մէկը միւսին, ունին օտարամուտ բնոյթ: Օտար պետութիւններու գծած ֆազաֆականութեան հետեւանք բռնութիւնները եթէ վերնան, կը վերնայ նաեւ երկու ազգերու մէջէն քշնամական յարաբերութիւնները:

Պետական Դումայի բնտրութիւններուն, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կը գործակցի սոցիալ-դեմոկրատներուն հետ եւ իր ֆուէն կու տայ այս վերջինի բեկնածու Զիւէիձէնին:

Ռուսիոյ մէջ ֆազաֆային եւ զաւառային ինքնավարութիւնները կը կատարեն խորհրդարանի դեր: Կովկասի հայկական շրջաններու ինքնավարութիւնները, յարաբերաբար միւս ոչ-հայկական ինքնավարութիւններուն, կը վայելեն աւելի նուազ իրաւասութիւններ:

Թիֆլիսը կը նկատուի համայն Կովկասի կրթական կեդրոնը: Գոյութիւն ունի 20 ֆազաֆային դպրոցներ եւ 12 գիմնազիոններ՝ 6ը աղջկանց եւ միւս 6ը մանչերու համար, ինչպէս նաեւ՝ կանանց

բարձրագոյն եւ մանկաբարձական դասընթաց-
ներ:

Թիֆլիսի ֆաղաֆային տնտեսութիւնը Մոսկր-
ւայէն յետոյ կը նկատուի առաջինը: Այս հանգա-
մանքին մէջ մեծ դեր ունին հայ ֆաղաֆայետներ,
նարտարապետներ, բժիշկներ եւ ֆաղաֆային գոր-
ծիչներ:

Գիւղական շրջանները բոլորովին անտես-
ւած են. չկան դպրոցներ. չկայ ֆաղաֆակրթու-
թեան ոչ իսկ մէկ նշոյլ: Յեղափոխական կուսակ-
ցութիւններ մնայուն կապ հաստատած են այդ
շրջաններուն հետ. հայ գիւղացին իր դաստիարա-
կութիւնը կը ստանայ Հ.Յ.Դաշնակցութենէն, վրա-
ցին՝ սոցիալ-դեմոկրատէն, իսկ քուրքը՝ բէկերէն,
աւատապետերէն եւ յատկապէս հոգեւորականնե-
րէն:

Ազգաբնակչութիւնը խառն է: Այս դժուարու-
թիւնը արգելք կը հանդիսանայ ինքնավարական
հիմնարկներու հաստատման: Ասիկա կը հանդի-
սանայ Կովկասի ամէնէն դժուարին լուծելի հար-
ցերէն մէկը: Եթէ Կովկասի ազգաբնակչութիւնը
բաժնուի, ըստ գաւառներու, կը տեսնուի, որ 47
գաւառներէն միայն 6ին մէջ հայերը մեծամաս-
նութիւն կը կազմեն:

Շատ հիմնական հարց է, որ կը դրուի Այ. Խա-
տիսեանի կողմէ: Ժողովուրդներու խառնարանը
առիք կու տար ազգամիջեան լարումութիւն-
ներու, սահմանային վէճերու եւ տարակարծու-
թիւններու, մինչեւ իսկ զինեալ բախումներու եւ
կռիւներու:

Բազուն՝ նախահորերու ֆաղաֆը, իր մեծահարուստ ընտանիքներու շարանով կովկասի մէջ կը գրաւէ նիւթապէս ամէնէն առաջնակարգ դիրքը: Հաւանաբար հայկական քաղաւմասի մէջ համալսարանի մը հիմնադրութեան գծով, պատուիրակութիւն մը՝ բազկացած Ալ. Խատիսեանէն, հայազգի իշխան Թումանովէն՝ ռուսական «*Նա-վոյէ օրոգթէնի*» թերթի խմբագիրէն եւ վրացի գօտումնէն՝ վրացական «*Վերածնունդ*» թերթի խմբագիրէն «հանգանակութեան համար» կը մեկնի Բազու, ուր կը գործէր նախարդինաբերողներու վարչութիւնը: Այս վերջինին մէջ կը գերիշխէին հայերը:

Բաթումը, Երեւանը, Քութայիսը կը մասնակցին երկու հազար ռուբլիով կամ 10 հազար ռուբլիով, ըստ իրենց կարողութեան: Բազուի ֆաղաֆային վարչութեան անդամ Հանի Զէյնալ Արդուլ Թազիւ (թաթար ծագումով) առանձինը կը նուիրէ 400,000 ռուբլի: Իսկ նախարդինաբերողներու վարչութիւնը՝ 400,000 ռուբլի:

Ալ. Խատիսեանի յուշերէն ֆաղելով՝ համալսարանի կառուցումը կը յետաձգուի Ա. Աշխարհամարտին պատճառաւ: Փետրուարեան Յեղափոխութենէն (1917) ետք, կը կազմուին կովկասեան հանրապետութիւնները: Թիֆլիսը կ'ունենայ երկու համալսարան եւ մէկ արհեստից վարժարան, Բազուն՝ մէկ համալսարան, իսկ Հայաստան՝ մէկ համալսարան, Ալեքսանդրապոլի մէջ:

Ալ. Խատիսեան շահեկան տեղեկութիւններ կու տայ տանկական մշակոյթի, ինչպէս նաեւ՝

ուսական եւ քրքական տիրապետութիւններու
 տարբերութիւններու մասին. տանկական մշա-
 կոյթ գոյութիւն չունենալով տանկահայ մտաւո-
 րականութիւնը կտրուած էր քրքական կեանքէն,
 մինչ «Արդար լինելու համար պէտք է ըսենք, թէ
 ուսական բարձր մշակոյթը, լեզուն, ուս կնոջ
 հմայքը կը տարածէին ուսական ազդեցութիւնը հայ
 քաղաքներէ եւ մտաւորական դասերուն մէջ»³: Այս
 երեւոյթին մէջ տանկահայ մտաւորականները կը
 տեսնէին ապագայնացման վտանգ: Թաթարները
 սերտօրէն կապուած են քրքական մշակոյթին, հա-
 կառակ անոր, որ թաթար մտաւորականութիւնը
 իր ուսումն ու կրթութիւնը կը ստանար ուսա-
 կան համալսարաններու մէջ: Թաթար ժողովուր-
 դը՝ իր զօրաւոր ամենդպահութեան եւ պահպա-
 նողականութեան հետեւանալով, կը գտնուէր խա-
 ներու եւ հոգեւորականներու ազդեցութեան
 տակ:

Կովկասահայ երիտասարդութիւնը կը կազ-
 մաւորուի ուսական մեծ փաղափներու մէջ եւ
 կ'ազդուի ուսական գաղափարներէն: Հ.Յ.Գաղ-
 նակցութիւնը, իր հիմնադրութեան օրերուն մա-
 նաւանդ ծրագրապէս շատ մօտ է ուս-սոցիա-
 լիստ յեղափոխականներու կուսակցութեան: Անկէ
 ետք, ծրագիրները կրեցին փոփոխութիւններ, ա-

3.— Այլ. Պատիսկան, «Քաղաքապետի մը յիշատակները»,
 «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, թիւ 11(119), Սեպտեմբեր, 1932,
 գլուխ IX, էջ 118:

ւելի նիշդր բարեփոխումներ, որոնք «արդիւնք էին
առարկայական պայմաններու զարգացման և ժո-
ղովուրդի մշակութային վերելքին»¹: Հետզհետէ,
կեանքի փորձառութեան լոյսին տակ հայ քաղա-
քական միտքը կը զարգանայ, կը բիրեղանայ, սա-
կայն շարունակ կը մնայ երկընտրանքներու մէջ,
ինչպէս հեղինակը ի՛նքն պիտի ընդգծէր:

Թիֆլիսի մէջ քով քովի ապրող երեք ժողո-
վուրդներն ալ քաջուած են իրենց ազգային պատ-
եանին մէջ. հայը վրացական քերք չի կարդար.
վրացին՝ հայերէն քերք: Իսկ քաթարները կ'ան-
տեսեն թէ՛ հայը եւ թէ վրացին:

Թիֆլիսի մէջ, ոռոսականաւոր քաղաքագէտ-
պատմաբան Միլիկով հայկական հարցի մասին
դասախօսական երեկոյքի մը ընթացքին դիտել կու-
տայ, թէ Ռուսիոյ Մերձաւոր Արեւելեան քաղաքա-
կանութիւնը կը մեկնի ոռոսական ընդհանուր շա-
հերէն կամ պահանջներէն, որոնց լուսարձակին
ներքեւ պէտք է տեսնել կամ գետեղել հայկական
մասնակի պահանջները:

Այլ հատիսեան առանձնապէս կը կեդրոնա-
նանայ հայ կամաւորական շարժման վրայ: Կա-
մաւորական խումբերու նախապատրաստական
աշխատանքները, անոնց կազմակերպումն ու
մարզումը լայն տեղ գրաւած են իր յիշատակնե-
րուն մէջ. լայնօրէն կ'անդրադառնայ կամաւորա-
կան շարժման ստեղծման քաղաքական եւ հոգե-
բանական ազդակներուն եւ պատճառներուն, ինչ-

¹— Նոյն, գլուխ X էջ 119:

պէս նաեւ՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան դերակատարութեան եւ ռուս պետութեան յարափոփոխութեան մասին: Հայ կամաւորական շարժումը դարձաւ մեր ֆաղափական անկախութեան բանակի կորիզը, որուն շուրջ համախմբուեցան նորաստեղծ Հանրապետութեան բիշ թէ շատ զէնքի վարժ մարտիկները:

Ռուս ֆաղափականութիւնը կը դրժէ իր խոստումները եւ կը պահանջէ հայկական վիւայէքները առանց հայու, որպէսզի ռուսացման իր ֆաղափականութիւնը իրագործուելով՝ իրականացնէ ընդարձակուելու եւ տաք ջուրեր հասնելու իր պատմական նպատակը:

Հայկական կոտորածներու մասին կու տայ վիճակագրական տուեալներ եւ թուրք գորավարներու մտածումները: Հայկական ջարդերու մասին արտայայտուելով՝ Էնվէր փաշան Ալ. Խատիսեանին կ'ուղղէ հետեւեալ խօսքերը. «*Ձիս կ'անուանէին Հայ Ժողովուրդի ջարդարար: Ես անարդար կը պահէի այդ որակումը: Երբ գործերու հրամանատարը յաղթականօրէն կը ջարդէ թշնամին եւ կ'ոչնչացնէ՝ միեւնոյն ժամանակ զոհաբերելով եւ իր զինուորները, զայն պատուով կ'ընդունեն՝ եւ յուշարձան կը կանգնեցնեն անոր համար: Բայց երբ առանց մի թուրք զինուորի կորստի, եւ ոչնչացուցի թրքութեան թշնամի հայերը, զիս ջարդարար կ'անուանեն*»⁵:

5.— Ալ. Խատիսեան. «Քաղաքագետի մը յիշատակները», «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, Թիւ 12(120), Հոկտեմբեր 1932, գլուխ XI, էջ 158:

Այլ հատիսեան կու տայ Արամի մտածումները քիւրտերուն մասին: Ըստ Արամին, քիւրտերը խարդախ են եւ ապերախտ: Իսկ ինք կ'ընդգծէ, թէ մեր դատը արդար բլլալով հանդերձ, ի վիճակի չենք լուծելու զայն, որովհետեւ երէկուան պէս տկար ենք:

Իր յիշատակներուն մէջ տեղ գտած են ցարի Կովկաս եռօրեայ այցելութիւնը եւ իր հանդիպումը անոր հետ: Նոյնպէս՝ զօրավար Իդեննիշի սխրագործութիւնները՝ ռուս-քրքական պատերազմի ընթացքին: Այս զօրավարին կը պատկանի Թրքահայաստանը կոզակներով բնակեցնելու գաղափարը:

Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին եւ վերջը 300,000 զաղթական հայեր տեղաւորուեցան Կովկասի մէջ: Անոնք հետագային կազմեցին Հայաստանի ազգաբնակչութեան մէկ կարեւոր համեմատութիւնը:

Խառնաշփոք եւ անորոշ կացութենէն օգտուելով՝ Պոլշեիկները աննկատ կերպով ստորերկրեայ աշխատանքներ կը տանին, առ ի երեւոյթ՝ անոնք հրապարակէն քաշուած են: Սակայն, անոնք տենդագին պատրաստութիւն կը տեսնեն:

Այլ հատիսեան մանրամասնութիւններ կու տայ նաեւ կիսագրագէտ Ռասպուտինի տիպարի մասին: Այս ծերունին կարեւոր դեր կ'ունենայ Ռուսիոյ միապետութեան եւ գահին անկման մէջ:

Այլ հատիսեան կը բացատրէ, թէ ինչպէս ռուսական պատմութեան մէջ յեղափոխութիւնները

կապուած են պատերազմներու, երբ պետական յետադիմութեան թերութիւնները անակնկալօրէն կը դրսեւորուին:

Մոսկուայի մէջ 1916ին, Ալ. հատիսեան փաղափայլին եւ գաւառային գործիչներու համառոտական համագումարին արտասանած նշանաւոր նառին մէջ կը զարգացնէ հետեւեալ կէտերը.

ա. Կովկաս-Ռուսաստան բարոյապէս եւ փաղականապէս իրարու կապուած են:

բ. Կովկասը հաւատարիմ է ռուսական բանակին:

գ. Կովկասի բոլոր ժողովուրդները հոգեկան մութ կապերով կապուած են ռուս բարձր մտին եւ մշակոյթին:

Դեկտեմբեր 1916 թուին, իշխան Լվովի բնակարանին մէջ տեղի կ'ունենայ զաղտնի ժողով մը, որուն կը մասնակցի նաեւ Ալ. հատիսեան, այլոց կողմէն: Հաւաքին կ'որոշեն, որ ցարը զահրակէց ընեն եւ զինք փոխարինեն Կովկասի նոր փոխարքայ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաւիչով: Ժողովականներու մտադրութեան՝ փոխարքային փոխանցումը կը վիճակուի Ալ. հատիսեանին: Այս վերջինը կը կատարէ իր ուսերուն դրուած պարտականութիւնը. փոխարքան սակայն կը մերժէ նման առաջարկ մը:

Ալ. հատիսեան իր յիշատակներու վերջաւորութիւնը կը յատկացնէ 1916-1917 երկարող Ռուսաստանի փաղափայլան իրադարձութիւններու, Պետական Դումայի գործունէութեան, Ռասպուտինի եւ Յարուհիի յարաբերութեան, 1917ի Փե-

տրրուարեան Յեղափոխութեան, ինչպէս նաեւ Կովկասի ժողովուրդներու ազգային զարթոնքին եւ յոյսերուն: Յոյսեր, որոնք ազգայնապէս աւելի ազատ պայմաններու ձեռնառնութիւնը կը ներշնչէին:

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Կովկասի երկիրները կը դնէ նոր կացութեան մը դիմաց. իւրաքանչիւր ազգ կը ջանար իր ձայնը լսելի դարձնել Սահմանադիր ժողովին մէջ: Տեղի կ'ունենան ընտրութիւններ: Առօրեայ քաղաքական երեւոյթները, ժողովները, հանդիպումներն ու նաեւ իրարմէն խանդավառութիւն կը ստեղծեն: Անակնկալօրէն պոլշեիկներու դեկավարութեամբ կը պայթի 1917ի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը: Ռուսաստան կ'անջատուի Կովկասէն. *«Կովկասեան ժողովուրդները չէին, որ զատուեցան Ռուսաստանէն, այլ Ռուսաստանն էր, որ զատուեցաւ Կովկասէն: [...] Կովկասը փաստօրէն կտրուեցաւ հիւսիսէն»*⁶:

1918 քուականին քէ՛ հայերը եւ քէ վրացիները կ'ապրին աննախընթացօրէն հոգեբանական մեծ փոփոխութիւններ: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կ'ընդունի Հայաստանի անկախութեան հռչակումը: Նոյնը՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք հակառակ էին վրաստանի ան-

6.— Այլ. Խատիսեան, «Քաղաքագիտի մը յիշատակները». «Հայրենիք» ամսագիր, գլուխ XVII, ԺԱ. Տարի, թիւ 5(125), Մարտ 1933, էջ 145:

կախութեան եւ կր ծաղրէին անկախութեան գա-
ղափարը:

Վերջապէս, հատիսեան կր հիմնաւորէ եւ կր
բացատրէ, թէ ինչո՛ւ վրացիները հայերէն աւելի
բախտաւոր դուրս եկան՝ 1917ի զահաւէժ իրա-
դարձութիւններէն եւ խառնակ կացութենէն:

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ*

1897 թուականին, ես աւարտեցի ուսական համալսարանը եւ ստացայ բժիշկի տիտղոսը, իսկ 1900ին, վերջացնելով համալսարանական կրթութիւնս Պերլինի եւ Փարիզի մէջ, ուր գնացել էի կատարելագործուելու համար, վերադարձայ Թիֆլիս, ուր 100 տարիէ աւելի բնակուել եմ իմ նախնիները:

Թիֆլիսը իմ հայրենիքս էր: Մեր ընտանիքի անդամները, ինչպէս հօրս, այնպէս ալ մօրս կողմէն (ծնեալ Ղամբարեան) ամբողջ կովկասի մէջ վարել են պատասխանատու պաշտօններ՝ որպէս դատախազներ, պետական կալուածներու կառավարիչներ, պետական դրամատան վարիչներ եւ այլն:

Այն ատեն, 22 տարեկան էի եւ միակ ձգտումս էր նետուել հասարակական ասպարէզ: Նոյն թրւին, ընտրուեցի Թիֆլիսի Քաղաքային Խորհուրդի անդամ, մտայ հայ կրթական եւ բարեգործական վարչութիւններու մէջ եւ սկսեցի յօդուածներ գետեղել պարբերականներու մէջ:

(*) Ենթախորագիրը աւելցուած է մեր կողմէ:

Խմբ.

Շուտով մեկնեցի Ախալքալաքի գաւառը՝
պայքարելու բժաւոր տիֆի դէմ եւ առաջն առնելու
այն բոլոր չարիքներուն, որոնք հետեւանք էին
սոսկալի երկրաշարժին: Այնտեղ մնացի մէկ տա-
րի:

Զորս տարի ետք, Քաղաքային վարչութեան
անդամ էի: 1907ին, բնորոնցի քաղաքագլխի փո-
խանորդ, իսկ 1910էն մինչեւ 1917, համարեա՛ տա-
սը տարի շարունակ, վարեցի Թիֆլիսի քաղաքա-
գլխի պաշտօնը, որուն շնորհիւ մօտէն ծանօթա-
ցայ Կովկասի վարչական եւ քաղաքական բովան-
դակ կեանքին:

Կովկասի փոխարքայի հետ ունեցած իմ պաշ-
տօնական եւ անձնական մտերմութիւնը առիթ
կու տար ինձ տեսնելու եւ լսելու այնպիսի բաներ,
որոնք ծածկուած էին շատ ականջներու եւ աչքե-
րու համար:

Այս յիշատակներուս նպատակն է պատմել այն
շահեկան անցուդարձները, զորս տեսած եմ այդ
շրջանին եւ որոնց երբեմն ալ մասնակից եմ եղած:

Պատմութիւնս պիտի ընեմ տարեգրական
կարգով:

Գլուխ Ա.

ԹԻՖԼԻՍԸ

Հայ-վրացական յարաբերութիւններու վերաբերեալ շատ կարեւոր հարցեր ոչ միայն անցեալին մէջ, այլեւ այսօր հասկնալի կը դառնան, եթէ ուսումնասիրենք Թիֆլիսի իւրայատուկ պայմանները:

Թող չափազանցութիւն չըլլայ, եթէ ըսենք, որ ապագային ալ, հայ-վրացական յարաբերութիւնները մեծ մասով պայմանաւորուած պիտի ըլլան Թիֆլիսի քաղաքական եւ տնտեսական կազմուածքով, որպէս մէկ կողմէն վրացական մայրաքաղաքի, միւս կողմէն՝ ամբողջ Կովկասի կեդրոնի:

Աւելի քան 125 տարի առաջ, Թիֆլիսը անկախ վրաստանի թագաւորանիստ մայրաքաղաքն էր. այնպէս որ, վրացիների աչքին Թիֆլիսը իրենցն է՝ պատմական բոլոր տուեալներով: 125 տարի առաջ, վրաստանը կորցնելով իր անկախութիւնը՝ միացաւ Ռուսիոյ եւ Թիֆլիսը դարձաւ ռուսական քաղաք, Փոխարքայի բնակատեղին. այնպէս որ, ռուսներու աչքին, վարչական տեսակէտէն, Թիֆլիսը ռուսական քաղաք էր՝ կեդրոնը ամբողջ Կովկասի:

Բայց եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսի 15 հազար շէնքերէն 11 հազարը կը պատկանէին հայերուն. որ բոլոր մեծ հիմնարկութիւնները՝ Թատրոն, գրադարան, դրամատուն, խանութ կը պատկանէին հայերուն. որ 300 հազար ազգաբնակչութենէն 120 հազարը հայեր էին, 80 հազարը՝ վրացիներ, 70 հազարը՝ ռուսներ եւ 30 հազարը՝ այ-

լազգիներ, հասկնալի կը դառնայ որ որոշ չափով
Թիֆլիսը հայկական քաղաք էր: Ահա այստեղ պէտք է
փնտռել հայ-վրացական փոխ յարաբերութիւններու
կնճիոր:

Ռուսական օրէնքներու համաձայն, բնորական
իրաւունք կը տրուէր միայն վաճառականներուն եւ
անչարժ կայք ունեցողներուն: Հայերը մեծապէս
կ'օգտուէին այդ իրաւունքէն եւ Թիֆլիսի պաշտո-
նէութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը կը բաղ-
կանար հայերէ: Օրինակ՝ քաղաքագլուխը, վարչու-
թեան անդամները, քաղաքային բժիշկները, ուսու-
ցիչները: Քաղաքային պաշտօնէութեան թիւը կը
հասնէր 3,000ի:

1870էն 1916, այսինքն՝ 46 տարիներու ընթաց-
քին՝ Թիֆլիսը ունեցել էր 11 քաղաքագլուխներ,
որոնցմէ ինը հայեր էին (Մատինեան, Իգմիրլեան, Ե-
ւանզուլեան, Սատիսեան, Էւայրն) եւ միայն երկուքը՝
վրացիներ (Կիպիանի եւ Չերկէզով):

Այս հանգամանքը կը վերաւորէր վրացիներու
ինքնասիրութիւնը, մա՛նաւանդ որ Թիֆլիսը՝ ըլլա-
լով ամբողջ Կովկասի կեդրոնը՝ կարեւոր ազդակ մըն
էր Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի յարաբերութիւննե-
րուն համար: Թիֆլիսի դերը մեծ էր ամբողջ Կովկասի
առեւտուրի համար: Անոր դրամատունները, վար-
կային ընկերութիւնները, բարեգործական եւ կրթա-
կան հաստատութիւնները առաջնակարգ դեր կը կա-
տարէին Կովկասի կեանքին մէջ: Թիֆլիս կը գտնը-
ւէին քաղաքական կուսակցութիւններու գլխաւոր
կեդրոնները, որոնց մէջ նաեւ հայկական ամէնէն ու-
ժեղ կուսակցութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոն

և վրացական ամենամեծ կուսակցութեան՝ սոցիալ-դեմոկրատներու կեդրոնական կոմիտէն:

Պայքարի ազդեցութիւնները կը տարածուէին և լայն խաւերու մէջ: Քաղաքային բնտրութիւններու ընթացքին, պայքարը աւելի կ'ուժեղանար: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատները կ'աշխատէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքէն խլել Հայ պանդուածը, բայց չէին յաջողեր: Հայ պանդուածը միշտ հաւատարիմ կը մընար իր պաշտպան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Պայքարը կը տարածուէր և՛ գաւառներու մէջ, թէև, ի հարկէ աւելի փոքր չափերով:

Այլ կը պատկերը կովկասի միւս քաղաքներուն մէջ, ինչպէս՝ Բագու, Գանձակ, Բաթում: Այստեղ պայքարի ընդթր հայ-թաթարական էր:

Հայ-թաթարական յարաբերութիւններու ամենակնճոռոտ վայրը Բագուն էր, ուր դեռ երէկուան թուրք մշակները զարձեւ էին միլիտնատէրներ, ինչպէս՝ Թաղիււր, Սիրրաբաւուր և ուրիշներ: Հայ ունեւոր դասակարգն այսպստեղ իր ստացուածքը հասցուցած էր միլիտներու: Ահա այստեղէն առաջ կու պար պայքարը: Տեղական վարչութեան հրամանով, ինչպէս նաև Փեթերպուրգի ոստիկանութեան ու ժանտարմերիայի համաձայնութեամբ, թուրքերը յարձակեցան հայերուն վրայ:

Բագուի մէջ թուրքերը կ'աշխատէին իրենց ձեռքն առնել քաղաքային իշխանութիւնը. սակայն համաձայն ոռոս ցարական օրէնքներու, քաղաքային խորհուրդներու մէջ ազգաբնակչութեան ոչ-քրիստոնեայ տարրը իրաւունք չունէր ձայներու կէսէն աւելին չահելու: Այնպէս որ՝ չունենալով մեծամաս-

նութիւն՝ թուրքերը իրենք իսկ Բագուի մէջ ի վիճակի չէին վարելու՝ դուռ թրքական քաղաքականութիւն։

Ամէնքը գիտեն, թէ որքան կարեւորութիւն ունի քաղաքագլուխի պաշտօնը եւ որովհետեւ ո՛չ հայերը եւ ոչ ալ թուրքերը իրենց ձայներով չէին կարող իրենց քաղաքագլուխն ունենալ, Բագուի քաղաքագլուխները կ'ընտրուէին ռուսներ, հիւսիսէն եկած մարդիկ եւ Բագուին միանգամայն օտար (օրինակ՝ քաղաքագլուխ Իրեցկին, Ռաւսկին, Բիչը, Նովիկովը եւ ուրիշներ)։

Իրերու ախպիսի կացութեան համար, թուրքերը կը մեղադրէին ռուս կառավարութիւնը եւ քրիստոնեաներն ընդհանրապէս։ Գանձակի մէջ նոյնպէս զգալի էր հայ-թաթարական պայքարը. այնտեղ հայերն ու թուրքերը կողք կողքի կ'ապրէին երկու տարբեր թաղամասերու մէջ։

Հայ-թրքական յարաբերութիւններու բարդացումը եւ հայ-վրացական անհամաձայնութիւնները Կովկասի մէջ բնականաբար ստեղծեցին վրաց-թաթարական ճակատ՝ ընդդէմ հայերու։

Կովկասի մէջ հայերու տնտեսական վերելքը չէր սահմանափակուեր միայն առեւտուրով եւ գործարանային արտադրութեամբ։ Հայկական դրամապրուիւր մուտք կը գործէր նաեւ գիւղատնտեսութեան մէջ եւ իրեն կ'ենթարկէր զանազան ճիւղեր, ինչպէս՝ բամբակադործութիւն, գինեգործութիւն եւ այլն։

Այս յաջողութիւնները, ի հարկէ, պէտք է վերադրել հայ ժողովրդի մշակոյթին, անոր աշխատասիրութեան եւ տոկունութեան։ Մանթաշեանները, Միլովները, Աֆրիկեանները, Օզանեկովները, Արամեան-

ները, Սէյանեանները, Չիլինգարեանները յայտնի էին ամբողջ Կովկասին: Անոնք գրաւած էին Թիֆլիսի լաւագոյն տունները՝ իրենց գործերը տարածելով ամբողջ Կովկասի մէջ: Բնիկ հայաստանցիներ՝ անոնք կը լքէին հայրենի քաղաքները, ինչպէս Ալեքսանդրապոլ, Կարա, Ապուլիս, Երեւան եւ Կոստային հաստատուելու՝ մշակոյթով բարձր եւ կրթալոյսով առողջ Թիֆլիսի մէջ:

Այս հանգամանքը շատերուն կարծել կու տար, որ Թիֆլիսը ոչ թէ Վրաստանի մայրաքաղաքն է, այլ Կովկասի. այսինքն՝ քաղաք մը, որ հաւասարապէս կը պատկանի բոլոր Կովկասցիներուն: Այս բանը չէին հանդուրժեր վրացիները, որոնք կը պնդէին, որ Թիֆլիսը իրենց պատմական մայրաքաղաքն է եւ միւս եկուորները պանազան անկիւններէն եկել ու հարուստի իրաւունքով խլել եւ իրենց հողերն ու կալուածները:

Վրացիները իրենց գիրքերուն եւ թերթերուն մէջ միշտ կը գրէին, որ հայերը կարող են օգտուիլ Թիֆլիսի բոլոր բարիքներէն, բայց իրենք գիրքնք պէտք չէ զգան որպէս այս երկրի տէրերը: Հայերն ալ կը շարունակէին օգտուիլ իրենց իրաւունքներէն:

Ուշագրաւ էր առանձնապէս վրացական մէկ թերթի (աջակողմեան) յօդուածը իմ քաղաքագլուխ ընտրուելուս առթիւ: Յօդուածի խորագիրն էր՝ «Չարիքներու փոքրագոյնը»: Ըստ յօդուածի, չարիք է ամէն մէկ ոչ-վրացի քաղաքագլուխ. սակայն, պրն. Խատիսեանը այդ շարիքներէն փոքրագոյնն է, չնորհիւ իր վերաբերմունքի՝ զկպի վրաց ժողովուրդը: Այսպէս կը մտածէր աջակողմեան մամուլը, իսկ

ձախակողմեան մամուլը ուրիշ ուղղութեամբ կը տանէր իր պայքարը:

Պէտք է ըսել, որ Թիֆլիսը, բացի իր քաղաքակրթական հանգամանքէն, ունէր մէկ ուրիշ առաւելութիւն. այն, որ Կովկասի վարչական կեդրոնն էր, ուր համախմբուած էին երկրի ամենաբարձր հիմնարկութիւնները՝ փոխարքայութիւնը, գորքերի հրամանատարութիւնը, դատական և ոստիկանական բարձր իշխանութիւնները: Քաղաքագլուխը միջնորդ էր անոնց և ժողովուրդի միջև: Ուրիշ խօսքով՝ երբ ժողովուրդը կ'ուզէր իր բաղձանքները յայտնել իշխանութեան, ան պիտի դիմէր Քաղաքային խորհուրդին, այսինքն՝ հայերու միջոցով:

Հայերը ունէին շուրս դասակարգ՝ գիւղացիութիւն, քաղքենի – բուրժուական դասը, արհեստավորներ և մտաւորականութիւն: Իսկ վրացիները կը բաժնուէին երեք դասակարգերու՝ գիւղացիութիւն, կալուածատիրական դաս և մտաւորականութիւն: Գլխաւորապէս մտաւորականութեան ազդեցութեան տակ, գիւղացիութեան մէկ մասը և բունուրբութեան զլխաւոր մասը կազմէր էին Սոցիալ–Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որուն կ'անդամակցէր ուսական այժմեան զիկտատոր Ստալինը, իր իսկական Զուգաժիլի ազգանունով:

Մինչև 1917, Սոցիալ–Դեմոկրատ կուսակցութիւնը մաս կը կազմէր ուսական Սոցիալ–Դեմոկրատ կուսակցութեան. բայց մեծ յեղափոխութենէն ետք անջատուեցաւ՝ կազմելով վրաց Սոցիալ–Դեմոկրատ կուսակցութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ

կորցնելով իր բանուորական միջազգային բնոյթը, դարձաւ զուտ վրացական եւ ազգայնական կուսակցութիւն:

Որպէս բանուորական կուսակցութիւն՝ իր պայքարը քաղքենի դասի դէմ էր: Եւ որովհետեւ քաղքենի դասին կը պատկանէին հայերը, զատակարգային պայքարն ալ կամաց-կամաց վերածուեցաւ ազգային պայքարի: Պայքարը կը տարուէր բոլոր ճակատներու վրայ՝ թերթերու, խմբագրատուններու, առանձին հրատարակութիւններու մէջ:

Կար ուրիշ հանգամանք մը եւս. վրաց կալուածատէր դատակարգը կը սնանկանար եւ իր կալուածները կը ծախէր կամ վրաւ կը դնէր հայ հարուստ վաճառականներու մօտ: Սովորական երեւոյթ մը՝ աւատապետական կարգեր ունեցող երկիրներու մէջ: Սակայն սնանկացողը վրացին էր, իսկ գնող քաղքենին՝ հայ: Այս երեւոյթը աւելի կը գրգռէր կիրքերը:

Եւ չպիտեմ, թէ ի՞նչ ուժիմ պիտի հաստատուի բողշեիկներէն յետոյ: Գիտեմ միայն, որ այս հարցը զուրկ չէ դեռ իր այժմէականութենէն: Այսօրուան խորհրդային իշխանութիւնը խեղդած է երկու դատակարգերն ալ եւ փաստօրէն թուլացուցած վէճը, սակայն ոչնչացուցած չէ գայն իսպառ:

Շատ փաստեր կրնամ բերել այս ուղղութեամբ: Օրինակ. իշխան Բարատովներու կալուածքը վրաւ փոխարէն ինկաւ հայ հարուստ Արամեանցի ձեռքը: Իշխան Բարատովները զիմեցին Փոխարքային, որ ստիպէ Արամեանցը՝ վերադարձնելու իրենց կալուածքը:

Փոխարքան ինձ առաջարկեց խօսիլ Արամեանցի հետ: Արամեանցը համաձայն էր վերադարձնել կալուածքը՝ իր տուած փոխարժէք 600 հազար ռուբլին վերադարձնելու պայմանով: Բարատովները այդպիսի գումար անկարող էին գտնել, իսկ մուրհակները արժէք չունէին: Տունը մնաց Արամեանցին: Շատ սովորական երևոյթ մը՝ բոլոր երկիրներու համար. սակայն, Կովկասի մէջ այդ երևոյթները ուրիշ գունաւորում կ'առնէին: Վրաց իշխանի պատմական կալուածքն էր, որ հայու սեփականութիւն կը դառնար:

Ուրիշ ղէպք մը եւս:

Հայ մեծանուն հարուստ Աղեքսանդր Մանթաշեան գնեց Թիֆլիսի կեղրոնում լաւագոյն շէնքերէն մէկը, որ կը պատկանէր ազնուականութեան առաջնորդ իշխան Մուխրանսկուն: Թիֆլիսի Ազնուականներու դրամատունը առաջարկեց Մանթաշեին վերադարձնել այդ տունը՝ հարկաւ ստանալով փոխարժէքը. սակայն Մանթաշեւը մերժեց: Նորէն սկսաւ պայքարը:

Երևոյթը պարզ էր: Վրաց ազնուական դասակարգը կը մեռնէր: Որպէս ազնուականներ, ուստի անակին մէջ կը վարէին բարձր պաշտօններ. նոյնը եւ վարչական կազմին մէջ: Անոնք կ'ապրէին ճոխ կեանք մը, չէին նեղեր իրենք գիրենք, կը սնանկանային եւ ձեռքէ կը թողէին հօրենական կարողութիւնները: Հայ բուրժուան, որ գիւղացի դասէն էր ելած, գիտէր խնայել, կշռել իր ծախքերը եւ յապթոյ դուրս կու գար տնտեսական մարզին մէջ:

Ինձ կը մնար՝ որպէս քաղաքագլուխի՝ պարզել
ուստ իշխանութեան և աշխատատեղի վանդուածնե-
րուն, որ եղածը սովորական երևոյթ մըն է, որ աւա-
տապետական դասակարգը բնականօրէն իր տեղը
պիտի գիջի քաղաքենի գասին և որ հայ պիւղաջիտ-
թիւնն ու մտաւորականութիւնը ոչ մէկ առընչու-
թիւն ունին այդ երևոյթին հետ: Կարեւոր էր այս
հանգամանքը որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, ստեղծուե-
ցաւ վրաց-թաթարական միութիւն՝ ընդդէմ հայե-
րու:

Յարական ծանր սեփմը հաւատարապէս կը
ճնշէր բոլոր քաղաքացիները, սակայն ան աւելի ծանր
էր հայերու համար: Իշխան Գոյիցիներ կը կարծէր, որ
պէտք է հայերը աւելի ճնշել, որովհետեւ անոնք աւելի
կազմակերպուած և աւելի ուժեղ կ'երևային իր աշ-
քին: Յատուկ օրէնքներ հրատարակուեցան հայերու
համար: Փակուեցան հայկական դպրոցները, հայ
բարեգործական հիմնարկութիւնները: Գրաւուեցան
հայ եկեղեցական կալուածները: Ամէնուրեք բողոքի
ձայներ լսուեցան:

Եւ ահա սկսան ահաբեկչական արտերը իշխա-
նութեան դէմ: Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը
1902ին ամբողջ կազմով գատի յանձնուեցաւ որպէս
զեղծարար և անգամ ոռոսական դատարանը ան-
պարտ արձակեց վարչութեան ամբողջ կազմը: Իշխան
Գոյիցին դաշոյնով վիրաւորուեցաւ հայ յեղափոխա-
կաններու կողմէ և մեկնեցաւ Ռուսաստան:

Սակայն, անոր ցանած սերմերը տուին որոշ ար-
դիւնքներ: Կովկասի մէջ սկսան հայ-թրքական կո-

տորածները, որոնց նկարագրութիւնը պիտի ընեմ,
քանի որ պատմութիւնս պիտի տանիմ տարեգրական
կարգով:

1905ին, որպէս Գովիցիների փոխանորդ, Թիֆլիս
եկաւ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, երկու ցարերու ար-
քունիքի նախարարը, եւ այնուհետեւ կովկասի հա-
մար նոր շրջան մը սկսաւ:

Գլուխ Բ.

ՀԱՅ-ԹՐԳԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

1905 թուի յեղափոխութիւնը ճնշելու մէջ յատկապէս ուսկառավարութիւնը կտրուկ միջոցներու գիմել իշխանութեան հակառակորդ տարրերու դէմ: Վճռուեցաւ թուլացնել և՛ հայկական կազմակերպութիւնները: Փեթերպուրգէն ժանդարմերիայի վարչութեանէն այդ մասին յատուկ հրահանգ էր րաւտացումը:

Առաջին քայլն առաւ Բագուն: Կ'ըսեն, որ նահանգապետ իշխան Նակաչինձէն (որ յետոյ սպաննուեցաւ հայ յեղափոխական Դ.Ի* ուսմբով) իր քով կը կանչէ Բագունի ազդեցիկ թուրքերը և կը խնդրէ անոնցմէ օգնել իշխանութեան և թագաւորին՝ պայքարելու երկրին թշնամի հայերու դէմ: Թուրքերը հասկցած էին ականարկը և յարձակած հայերու վրայ՝ սրի ու կրակի մատնելով հայերու կեանքը և րաւտացումը:

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ նախորդ գլուխին մէջ մէջ, այդ պիտի ընդհարման համար գոյութիւն ունէր արդէն պատրաստի գետին: Մեր խնդրէն դուրս կը մնայ այսօր կանգ առնել այդ ընդհարումներու մանրամասնութիւններուն վրայ: Կոխներու փաստա-

(*) Դրաստամատ Կանայեան — Դրօ: Տեսնել ծանօթագրութիւններու բաժինը:

Խմբ.

կան նկարագրութիւնը գրուած է շատոնց: Կանգ
պիտի առնեմ միայն շարք մը ներքին դրդապատ-
ճառներու վրայ եւ պիտի պատմեմ այն, ինչ որ տե-
սած ու յսած եմ պաշտօնիս բերումով:

Բագուի հրդեհը շուտով տարածուեցաւ Անդըր-
կովկասի միւս մասերուն մէջ, ինչպէս՝ Շուշի, Գան-
ձակ, Երևան եւ մինչեւ անգամ Թիֆլիս: Բայց այս
անգամ տեղական պայմանները եկան աւելի բար-
դացնելու կոնֆլիկտ եւ հրդեհներու բոցի մէջ փորձել
լուծելու ցաւոտ հին խնդիրներ՝ ազգազրական
խառն բաժանումը Կովկասի մէջ, տնտեսական մըր-
ցակցութեան խնդիրները, ջուրի իրաւունքը, «եայ-
լաղի» իրաւունքը եւայլն:

Պէտք է ըսել, որ Թուրքերը կ'ապրէին դաշտերու
վրայ, իսկ հայերը բնակւում էին լեռնային մասերը:
Հայերը կը վախնային իջնել դաշտերը, իսկ Թուրքերը
հայերու ահէն կը վախնային բարձրանալ սարերը
«եայլաղի», որով մեծապէս կը տուժէին տաքէն եւ
իրենց անասունները կ'ոչնչանային:

Ընդհանուր առմամբ յարձակուող կողմը Թուր-
քերն էին: Բայց երբեմն ալ հայերը, ի նկատի առնելով
վտանգը, նախաձեռնութիւնը իրենց ձեռքը կ'առ-
նէին:

Հայ-Թուրքական ընդհարումներու մասին կարելի
է մեծ հատորներ գրել: Երկու տարի տեւող պարտի-
զանական (հրոսակային) պատերազմ մըն էր, որ կը
տարուէր երկու կողմերէն: Վրացիները չկարէին
բռնած էին, իսկ ցարական իշխանութիւնը Թուրքե-
րու կողմն էր անցած: Թուրքերը կրցած էին կաշառել
շարք մը պաշտօնեաներ: Մանր ստաբիկանութեան մէջ

կ'աշխատէին մեծ թիւով թուրքեր: Ռուս կառավարութեան աչքին, թուրքերը յեղափոխական տարր մը չէին, զոր պէտք է ոչնչացնել: Ընդհակառակը, անոնք կը համարուէին օժանդակիչ ուժ մը կառավարութեան կողքին՝ յեղափոխութիւնը զսպելու համար:

Երկու տարրեր ուժեր պրագած էին հայ ժողովուրդի պաշտպանութեամբ: Մէկը զիւղացիութիւնն էր, ղեկավարութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարտիկներու, որոնք կոտի դաշտին մէջ զէմ դիմաց կանգնած էին թշնամի բանակին, իսկ միւսը՝ հոգեւորականութիւնը եւ քաղաքային գործիչները, որոնք իշխանութեան միջամտութիւնը կ'ապահովէին հայերու պաշտպանութեան համար:

Բազմիցս անգամներ եղած եմ փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի մօտ եւ ամէն անգամ ալ, ինձ ընդունած է, մանրամասն լսած է իմ զեկուցումներն ու առաջարկները եւ համապատասխան կարգադրութիւններ ըրած հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան համար՝ զիւղերու եւ քաղաքներու մէջ: Սակայն, զօրքի հրամանատարները, նահանգապետներն ու ոստիկանապետները պարզ կերպով թուրքերու կողմ կ'անցնէին: Կ'ըլլային ղէպքեր, երբ իշխանաւորները կը յայտարարէին, թէ իրենց ենթակաները չեն հպատակիր այլեւս իրենց:

Երկու ղէպք պիտի պատմեմ, երբ որոշ միջամբտութեամբ անգամ մը կոտորածէ խուսափեցաւ հայ ժողովուրդը, իսկ միւս անգամ եղած կոտորածը զգալիօրէն թուլացաւ: Առաջին ղէպքը կը վերաբերի Թիֆլիսին, իսկ երկրորդը՝ Գանձակին: Առաջին ղէպքի մասին ես կը պատմեմ համաձայն այն պրո-

Թիւններու, զորս զրած եմ ղէպքին ատեն, Թարմ յիշողութեամբ:

«Հրդեհի առաջին կայծը փայլատակեց Բագուի մէջ, ուրկէ արագօրէն հրդեհը տարածուեցաւ Գանձակ, Շուշի, Երեւան եւ Նախիջեւան: Կ'այրուէին ամբողջ ֆաղափամասեր: Հարիւրներով կը մեռնէին մարդիկ...: Հրդեհուած էին ամբողջ նահանգներ. արիւնոտ կոշմարի մէջ կը զարնրէին մարդիկ: Հագար ու մէկ պատնառներէ դրդուած, երէկուան խաղաղ դրացիները իրար դէմ պայքարի են ելած: Թիֆլիսն է միայն, որ բնդհանուր հրդեհի մէջ մնացեր է խաղաղ: Սակայն, այս կացութիւնը երկար չտեւեց: Լուրեր տարածուեցան, որ Բորչալուի շրջակայ թուրքերը պիտի յարձակին ֆաղափ վրայ՝ օգնելու համար ֆաղափի մէջ բնակուող փոքրաքիւ թուրքերուն: Կ'ըսէին, որ թալանի տենչը կը մղէ զիրենք ֆաղափ: Թիֆլիսը կը վախճար, իսկ իշխանութիւնը կը տատանէր:

«Ընդհանուր իրարանցումին մէջ, տեղի ունեցաւ յեղափոխական կուսակցութեանց մարմիններու խառն ժողով, որուն կը մասնակցէին վրացական Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը (այն ժամանակ ռուսական կուսակցութեան հատուած մը միայն), Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, էս-էրներու կուսակցութիւնը եւ վրաց ֆեդերալիստները: Ժողովը այն համոզման եկաւ, որ ազէտը ամէն ժամ կրնայ պատահիլ եւ ատոր առաջքը առնելու միակ միջոցն է զինել վրացի բանուորները: Ժողովին հրահրութեամբ ոստիկանապետ Մարտինովը, որուն յանձնարարութեամբ տեսակցիլ Փոխարհա-

յին հետ, գեկուցել անոր, որ վրացի բանուորները պատրաստ են իրենց վրայ առնել կարգի պաշտպանութիւնը՝ պայմանաւ որ պետական պահեստներէն իրենց յանձնուին 600 հրացաններ:

«Մարտինովը մեկնեց: Միեւնոյն ժամանակ տեղի կ'ունենար Քաղաքային հորհրդի նիստը: Անդամները մտահոգուած էին նոյն խնդրով: Քաղաքի ծայրամասերէն կը հասնէին մտահոգիչ լուրեր: Հայկական Հաւաքար եւ քրքական Մայդան քաղերու մէջ կը պտտին զինուած մարդիկ: Բաւական է, որ մէկ հատ հրացան պարպուի:

«հորհուրդը որոշեց յանձնախումբ մը ուղարկել Փոխարքայի մօտ եւ խնդրել անոր պաշտպանութիւնը քաղաքին սպառնացող վտանգին հանդէպ: Փոխարքան մեզ ընդունեց, խոստացաւ իր աջակցութիւնը եւ խնդրեց, որ ես մնամ իր մօտ: Փոխարքան պալատ կանչեց զօրքերու հրամանատարը եւ նահանգապետը: Վերջինս հաստատեց, որ կացութիւնը ծանր է, իսկ զօրքերու հրամանատարը յայտարարեց, որ ոչ մէկ վստահութիւն ունի իր Տ հազար հոգիէ բաղկացած բանակին վրայ: Փոխարքան հրամայեց ամէն պարագայի պատրաստ պահել զօրքերը:

«Երեկոյեան ուշ, պալատ եկաւ ոստիկանապետ Մարտինովը եւ գեկուցեց Փոխարքային յեղափոխական կուսակցութիւններու որոշումը: Առաւօտեան համար պալատ կանչուեցան զինուորական պահեստի պետը եւ Խսիդոր Ռամիշվիլին, հին սոցիալ-դեմոկրատ: Մանր գիշեր անցու-

ցին ֆաղափացիք: Առաւօտեան բոլոր հրաւիրեալները պալատ կը գտնուէին:

«Ամէնէն առաջ բնդունուեցանք ես եւ Ռամիշ-վիլին: Փոխարքայի խելացի դէմքը խաղաղ էր: Բարեւէն յետոյ ան դիմեց մեզ այսպէս. «*Ինձ յայտնեցին, որ սոցիալ-դեմոկրատ բանու որու թիւնը յանձն կ'առնէ իր վրայ վերցնել քաղաքի պաշտպանու-թիւնը: Երկուքիդ վրայ ալ ես կատարեալ վստահու-թիւն ունիմ: Թող պրն. Նատիսեանը ինձ ապահովեց-նէ, թէ այդ միջոցը կրնայ օգտակար ըլլալ, իսկ պրն. Ռամիշվիլին թող ինձ վստահեցնէ, որ կառավարու-թեան կողմէ բաժնուած գէնքերը պիտի չօգտա-գործուին կառավարութեան ղեմ»:* Ես վստահեցուցի Փոխարքային, որ այդ միջոցը լաւագոյնն է՝ չարիքին առաջքը առնելու համար, իսկ պրն. Ռամիշվիլին ըսաւ, որ հրացանները իրենց նպատա-կին պիտի ծառայեն միմիայն, որ անոնք գոր-ծածուելու չեն կառավարութեան դէմ, չնայած որ պայքարը բնդդէմ իշխանութեան միշտ պիտի շա-րունակուի:

«Մենք երկուքս ալ ստորագրեցինք մեր յայտարարութիւններուն տակ: Փոխարքան ներս կանչեց զինուորական պահեստի պետը եւ կարգադրեց 600 հրացան յանձնել Թիֆլիսի բանուոր-ներուն, ի զարմանս զինուորական եւ ֆաղափացիական իշխանաւորներուն:

«Մէկ ֆանի ժամ ետք, զինուած բանուորներու պահակները տողանցք կ'ընէին ֆաղափի միջով՝ դէպի գլխաւոր ռազմագիտական կէտերը: Քաղա-փի վտանգաւոր մասերը գրաւուեցան վրացի

բանուորներով: Տեղ-տեղ երեսացին եւ փոփրիկ
գորամասեր: Քաղաքը կը հանդարտէր: Քանի մը
հրացանի պայթիւններ լսուեցան միայն, երեւի
մութ ջրի մէջ ձուկ որսացողներ էին, որ կը կրա-
կէին: Պատահական գնդակէ մը սպաննուեցաւ վը-
րացի բանուոր Ստուրսան եւ այս մէկ անմեղ գո-
հով վերջացան Թիֆլիսի սարսափի օրերը: 600
հրացանէն պետական պահեստը մտան միայն հա-
րիւր հրացան:

«Ժողովուրդի հոծ բազմութիւն մը, զանազան
պատուիրակութիւններ, դրօշակներով դէպի գե-
րեզմանատուն կ'առաջնորդէին Ստուրսայի մար-
մինը: Թարմ ծաղիկներով ծածկուած փոփրիկ հո-
ղակոյտի մը առջեւ, բոլոր լեզուներով նառեր ար-
տասանուեցան ժողովուրդներու եղբայրութեան
եւ ազատութեան մասին: Ես խօսեցի Թիֆլիս ֆա-
ղափի անունէն»:

*Զէնքերու բաժանումը բանուորներու պատմու-
թեան մէջ մտաւ: Ամբողջ Ռուսաստանը կը զրազէր
այդ խնդրով:*

*Երկրորդ ղեպքը կը վերաբերէ Գանձակին, ուր
ես ստիպուած եղայ մեկնել:*

Գանձակը նահանգային քաղաք մըն էր 60 հա-
զար բնակչութեամբ, որուն կէսը հայեր էին, իսկ
մնացեալ կէսը՝ թուրքեր: Վերջինները կը բնակէին
դաշտավայրի շրջանը, երկաթուղազծի եւ կայարանի
քով: Հանգամանք մը, որ աւելի ուժ կու տար անոնց:
Հայերը կը բնակէին լեռնային մասերու ն մէջ:

Գանձակի հայութիւնը դիմած էր ինձ՝ խնդրել
Փոխարքայի աջակցութիւնը: Փոխարքան կարգադ-

րեց, որ Նիժևգորոդսկի հոչակաւոր հեծելազօր
գունդը անմիջապէս մեկնի Գանձակ: Իսկ նոյն գի-
շեր, խմբապետ Համազասպի (1921ին սպաննուած
բոլշեւիկներու կողմէ) և քաղաքային վարչութեան
անդամ՝ Կոզդիանի ընկերակցութեամբ մեկնեցինք
Գանձակ:

Ինձ հետ կը տանէի մեծ քանակութեամբ զրամ՝
յանձնելու համար ինքնապաշտպանութեան կոմի-
տէին (Կորիւն վարդապետին և ուրիշներուն): Առա-
ւօտեան հասանք Գանձակ: Կայարանի մէջ կը լսուե-
ին հրացանի զարկեր: Քանի մը տուներ կ'այրէին:
Ծուխը բոնած էր երկինքը: Նոյն պատկերը, 1905-6
տարիներուն, դժբախտաբար ամէն տեղ էր, ուր կը
բնակէին հայերն ու թուրքերը:

Մենք որոշեցինք իջեւանիլ թրքական մասի մէկ
հիւրանոցին մէջ՝ ապացուցանելու համար, որ ևս
եկած եմ ոչ իրրեւ հայ, այլ որպէս պատգամաւոր
Թիֆլիսէն, խաղաղասիրական միտումներով: Համա-
զասպը կը համբողջէր զաղտնի: Փաթաթուած իր
«Էսփունչիին» մէջ և զուրս չէր ելլեր զնացքէն:
Կառք առնելով հասանք հիւրանոց: Թուրքերը չար կը
նայէին մեր վրայ:

Մեր առաջին քայլը եղաւ իմացնել Գանձակի
քաղաքագլուխին մեր գալու մասին: Շուտով հիւրա-
նոց եկան Գանձակի ուս քաղաքագլուխ Կոչնովեց-
կին և նահանգապետարանի մէկ պաշտօնեան: Ո-
րոշուեցաւ հայերէ և թուրքերէ բաղկացած ժողով մը
հրաւիրել՝ հաշտութիւն կնքելու համար:

Գիշերը վատ անցուցինք: Երբեմն երբեմն կը
լսուէին հրացանի համազարկեր: Լուսամուտէն կը

տեսնելինք, թէ ինչպէս տուները կ'այրէին: Ոտտիկանու թիւն չկար. նահանգապետը քաղաքին մէջ չէր:

Միւս օրը, դուրս ելանք քաղաք: Մեզ կր խնդրէին քայլել պատերու տակէն, որպէսզի գերծ մնայինք պատահական գնդակներէ: Քաղաքի զլխաւոր հրապարակի վրայ տեսանք հեծեալ զօրամաս մը, հայ սպայ գնդապետ Մելիք-Ալլահմերտեանի զլխաւորութեամբ: Սպան գանդատեցաւ, որ իրեն արգիլած են որեւէ միջամտութիւն՝ իրեն վերապահելով միայն զիտոյի գերը: Զօրքերը կը տեսնէին, թէ ինչպէս մարդիկ նաւթ կը լեցնէին տուներու վրայ՝ այրելու համար գանոնք, բայց անկարող էին միջամտել:

Զինուորական իշխանութիւնը կը պատճառաբանէր, որ եթէ զօրքերը կրակ բանալու ըլլան ժողովուրդի վրայ, կիրքերը աւելի պիտի բորբոքուին եւ արիւնահեղութիւնը պիտի սաստկանայ:

Շարունակելով ճամբաս՝ պատահեցի դատախազի օգնական Կողբեւիչին, որ կը ճանաչէի Թիֆլիսէն եւ որ իր ամերու մէջ բռնած ունէր մեծ քանակութեամբ ժամացոյցներ: Չամչնալով՝ Կողբեւիչը ըսաւ, որ այդ ժամացոյցները գնած է չատ չնչին գնով՝ թուրքի մը ձեռքէ: Պարզ էր, որ հայտ մը խանութէր կողոպտուած եւ դատական իշխանութեան ներկայացուցիչը, փոխանակ հետապնդելու ոճրագործը, իր չափին մասին է որ կը մտածէր:

Փամբ 12ին, եկան հայ պատգամաւորները, Կորիւն վարդապետը, քաղաքային վարչութեան անդամները: Եկան եւ թուրքերը, քաղաքապետիս, նահանգապետարանի պաշտօնեաները, զօր. Տակալաշփիլին (վրացի):

Ճառով մը ևս զիմեցի երկու կողմերուն, որ
դադրեցնեն աւելորդ արինահեղութիւնը: Ինչպէս
միշտ, երկու կողմերն ալ կը ճառէին դարաւոր բարե-
կամութեան մասին, որ իրար կը կապէ երկու ժողո-
վուրդները, որ «Շէյթանի» գործ է երկու ժողովուրդ-
ները իրար վրայ նետելը: Հենց այստեղ որոշուեցաւ
զինադադար կնքել՝ կամուրջը նկատելով որպէս չէ-
զոք գօտի: Ինձ խնդրեցին պտտիլ քաղաքը և ամէ-
նուրեք յայտարարել խաղաղութեան մասին:

Քիչ մը մանրամասն կանգ առի այս ժողովի
վրայ, որովհետեւ անկէ ետք, չատ վայրերու մէջ, ուր
կ'իշխէին հրդեհն ու ծուխը, գումարուեցան նոյնա-
նըման ժողովներ, որոնք զսպեցին մարդկանց պա-
զանացած կիրքերը:

Երբ քաղաքը չըջելէն վերադարձանք, մեծ մի-
թինկ մը գումարուեցաւ: Եղան ճառեր: Գանձակէն
մեկնեցանք՝ թողնելով այնտեղ Համազասպը:

Այնուհետեւ ինձ վիճակուեցաւ քանի մը ուրիշ
վայրեր ալ հանդիպիլ և նոյնպէս խաղաղութիւն
կնքել տալ երկու կողմերուն:

Հայ-թրքական ընդհարումներու հրդեհի բոցը
վայրկեան մը լուսաւորեց կովկասահայ կեանքի ցա-
ւոտ բոլոր կողմերը և հանրութեան առաջ դրաւ
չարք մը խնդիրներ: 1906էն սկսած մինչեւ 1917, այդ
խնդիրներէն չատերը քննութեան առարկայ դար-
ձան: Քանի մը հարցեր ենթարկուեցան ինքնավա-
րութեան խորհրդակցութիւններու, քանի մը հարցեր
կովկասեան ժողովուրդները մղեցին զէպի նոր կոի-
նէր, իսկ քանի մը հարցեր ալ մնացին անյուծելի,
որոնք ապագային նորէն ասպարէզ պիտի գան:

Հայ-թաթարական ընդհարումները ուրիշ հե-
տևանք ալ ունեցան: Նախ քան ընդհարումները՝
հայերը անգլն էին, իսկ թուրքերը միշտ լաւ գինուած:
Պէտք էր գլնք ձեռք բերել Ռուսաստանէն, արտա-
սահմանէն, պետական պահեստանոցներէն: Ձէնքերը
կը փոխադրուէին երկաթուղիով, խճուղիներով, սա-
րերու վրայով, գաղտնի բոլոր միջոցներով: Ձէնքերը
կը հայթայթուէին յեղափոխական կազմակերպու-
թիւններու միջոցով, բայց յաճախ փոխադրութեան
ընթացքին կը բռնուէին կառավարութեան կողմէ:
Իշխանութեան ձեռքը կ'անցնէին ցանկեր եւ հաշիւ-
ներ եւ ոռուս կառավարութիւնը այս անգամ կ'ընդ-
գրկէր պաշտարի ուրիշ ուղի:

Առաջին անգամ հայերու գէմ ան պաշտարեցաւ
իշխան Գոլիցինի ատեն, յատուկ օրէնքներով, կալ-
ւածներու գրաւումով: Պաշտարի երկրորդ ուղին
հայ-թրքական ընդհարումներն էին, իսկ երրորդ ու-
ղին դատական հետապնդումներն եղան, այսպէս
ասած Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատը:

Գլուխ Գ.

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ-ուսսական փոխյարարերու թիւններու մասին կարելի է տարբեր տեսակէտեր ունենալ, սակայն կան պատմական փաստեր, որոնք պէտք չէ անտես առնուիլ:

Օրինակ, երբ հայերը կը տառապէին սուլթանական ռեժիմէն, բնականաբար իրենց յոյսերը կապեր էին ուս ժողովուրդի հետ, կարծելով, թէ ուս կառավարութիւնը կրնայ ուժ գործ դնել տաճիկներու վրայ՝ իրենց դրութիւնը բարելաւելու համար: Տաճկահայութիւնը ուրախութեամբ կը զիմաւորէր ուսական բանակները Տաճկահայաստանի մէջ, իսկ Ռուսաստան փոխադրուելով՝ տաճկահայը կը գտնէր տնտեսապէս և մասամբ ալ կույտուրապէս զարգանալու համեմատաբար ազատ միջոցներ:

Կովկասի մէջ հայերը, սկսած անցեալ դարու իննսուական թուականներէն, մասնաւորապէս Կուկունեանի արշաւանքէն ղէպի Տաճկահայաստան, առաջ կը բերէին յեղափոխական կազմակերպութիւններ՝ ընդդէմ Տաճկաստանի: Ռուս կառավարութիւնը Տաճկաստանի հետ վարած պատերազմներու ընթացքին (1877, 1914-17), կը գրգռէր հայերու թշնամութիւնը դէպի թուրքերը, իսկ խաղաղութեան օրերուն կը հալածէր հայերու թրքատեաց քաղաքականութիւնը:

Ու կը ստացուէր բարդ կացութիւն մը՝ բարեկամ-
մի եւ թշնամու : Մէկ օր բարեկամ, միւս օրը՝ թշնամի :
Ու եթէ ի նկատի առնենք եւ այն պարագան, որ հայ
յեղափոխական կազմակերպութիւններու գործու-
նէութիւնը կը տարածուէր նաեւ ռուսական սահ-
մաններուն մէջ, պարզ կը յիշի, թէ ի՞նչ առիթներէ
օգտուելով՝ ռուսական կառավարութիւնը կը դիմէր
պայքարի երրորդ միջոցին, այն է՝ ընդհանուր դա-
տական հայածանօթ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ :

1905 թուի յեղափոխութեան պարտումէն ետք,
ռուս կառավարական ունեւորներն ու ժը աւելի սաստ-
կացաւ . ահա այդ թուականներէն է, որ կը սկսի Հ. Յ.
Դաշնակցութեան դատաւարութեան գործը : Իշխա-
նութիւնը մէկ նպատակ կը հետապնդէր. ժողովուր-
դէն խլել այն, ինչ որ ձեռք էր բերած 1905ի յեղափո-
խութեան շնորհիւ :

Իմ վիճակը բաւական ծանր էր : Ես, որպէս քա-
ղաքագիտիս, պէտք է մէկ կողմէն չկորցնէի իշխանու-
թեան ղեկի ինձ ունեցած վստահութիւնը, իսկ միւս
կողմէն՝ պէտք է ինձ վստահէր եւ ժողովուրդը : Ու
ինձ կը թուէր, թէ այդ ծանր պայմաններու մէջ, ես
կրցայ կատարել իմ պարտքս ժողովուրդին առջև :
Փաստը այն է, որ Կովկասի կեանքի ամենածանր
պայմաններու մէջ, երբ յեղափոխական կուսակցու-
թիւնները ազատ գործելու հնարաւորութիւն ստա-
ցան, երբ տեղի ունեցան պատերազմն ու յեղափո-
խութիւնը, ես միշտ վայելեցի թէ՛ ժողովուրդի եւ թէ՛
իշխանութեան կատարեալ վստահութիւնը :

Թող ներուի ինձ այս փոքրիկ մանրամասնու-
թիւնը, որպէսզի կարողանամ ազատօրէն պատմել

զործի ամբողջ ընթացքը 1905–6ի յեղափոխութեան
յաջորդող ուղեւորութեան օրերուն: Կառավարութիւնը
կ'աշխատէր բոլոր ուղղութիւններով: Զօրավարները,
բանակներու զլուխը անցած, կ'այրէին զիւրերը եւ
կը զնդակահարէին կասկածելիները կամ կ'աքսորէին
Սիբիրի խորքերը:

Յաճախ կ'ըսէի Փոխարքային, որ այս միջոցները
երբեք չեն կրնար բարելաւել Կովկասի կեանքը: Ան
կը համաձայնէր ինձ հետ, սակայն ընդհանուր ուս-
սական քաղաքականութիւնը սրի եւ հրի քաղաքա-
կանութիւն էր միայն: Թիֆլիսի նահանգապետը կ'ը-
սէր, որ իրենք ունին բաւական քանակութեամբ
սուիներ՝ ճնշելու համար յեղափոխական որեւէ
չարժում:

Ահա այս հրի եւ սրի քաղաքականութիւնն էր, որ
առաջ բերաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դատաւարու-
թիւնը:

Դատաւարութիւնը պէտք էր կառավարութեան:
Եւ ստեղծելու համար պայն՝ ստիպուած եղաւ զիմեյ
իրեն յատուկ զեղծարարութեան, որպէսզի կարենար
երեսան բերել մեղաւոր տարրերը:

Գլխաւոր քննիչ նշանակուեցաւ յայտնի Լիժինը,
որ իր տրամադրութեան տակ ունէր Կովկասի զանա-
զան մասերու մէջ օգնական քննիչներ: Եւ սկսաւ
խուզարկութիւններու, ձերբակալումներու եւ սպի-
տակ տեղորի մեծ չքան մը: Աչքի ինկող հայ զործիչ-
ներէն եւ մտաւորականներէն ոչ ոք ազատ էր խու-
զարկութեան ենթարկուելու եւ ձերբակալուելու
վտանգէն: Շատերը կը դիմէին ինձ՝ իմ պաշտպա-
նութիւնը խնդրելով:

Ես ինքս տեղեկութիւններ ունի, որ քննիչը, պատրուակ մը կը փնտռէր ինձ եւս հետապնդելու: «Մշակ»ի հանգուցեալ խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելեանը ինձ ըսաւ, որ քննիչը հետաքրքրուած է իմ մասին եւ հարցրած իրեն, թէ ի՞նչ կապեր ունիմ ես հայ կուսակցութեան (Դաշնակցութեան) հետ:

Ես վճռեցի այցելութիւն մը տալ Փոխարքային՝ վերջ ղնելու համար այն ծանր կացութեան, որ կը տիրէր հայ հասարակութեան մէջ: Զիչդ այդ ժամանակ էր, որ ձերբակալուեցան Թիֆլիսի աչքի ինկոյ հայ հարուստները, ի թիւս որոնց, բոլորի համակրանքը վայելող պրն. Մելիք-Աղաբեանը: Ըսի Փոխարքային, թէ հայ յեղափոխականներու գործունէութիւնը սահմանափակուած է ինքնապաշտպանութեամբ՝ հայ-թաթարական ընդհարումներու ժամանակ, թէ՛ պտնուած զէնքերը այդ նպատակին են միայն յատկացուած, թէ՛ այն բոլոր մարդիկ, որոնք օժանդակած են կուսակցութեան, մէկ նպատակ են ունեցած, այն է՝ օգնել հայ ինքնապաշտպանութեան գործին: Փոխարքան կը լսէր ինձ եւ կ'ընդունէր իմ առարկութիւններու իրաւացի բլլայը: Սակայն, կեղբոնական կառավարութիւնը, Ստոյիւպինի զլխաւորութեամբ եւ արդարադատութեան նախարար՝ Շչեգլովիտովի աջակցութեամբ, պարզօրէն հետեւում էր մէկ այլ քաղաքականութեան: Կը ստացուէր խառնաշփոթ վիճակ մը հենց իրեն՝ իշխանութեան ներսը: Մէկ կողմէն՝ թապաւորի նշանակած կառավարութիւնը, միւս կողմէն՝ նոյն թապաւորի նշանակած Փոխարքան, որ կ'ուզէր քիչ մը ուրիշ, աւելի մեղմ քաղաքականութիւն վարել, բնական է, որ

Ստույիպին և Շչեկլովիտով չէին սիրեր Փոխարքան՝ Վորոնցով-Դաշկովը:

Փոխարքայի իշխանութիւնը սահմանափակ չէր: Օրէնսդրութեան 11րդ յօդուածը կ'ըսէր, որ եթէ Փոխարքան որեւէ պատճառով կառավարութեան որոշումները անհամապատասխան կը գտնէ՝ Կովկասի իրականութեան, կրնայ մերժել ընդունիլ այդ որոշումները, պայմանով, որ այդ մասին յայտնէ թագաւորին՝ ընդգծելով անշուշտ մերժումին գլխաւոր շարժառիթները: Ու պէտք է ըսել, թէ համայն Ռուսաստանի մէջ, Փոխարքան առաջինն էր, որ կը վայելէր թագաւորի բացարձակ վստահութիւնը: Սակայն, Փոխարքայի իրաւասութեան սահմաններէն դուրս կը մնային դատական իշխանութիւնները, որոնք իբրեւ անկախ էին իրենց գործունէութեան մէջ: Փոխարքան կրնար միայն խնդրել կամ ղեկավարել, բայց երբեք խառնուիլ քննիչի գործերուն կամ փոխել դատական որեւէ որոշում:

Ինչպէս փերջերս երեսաց կոմս Վորոնցով-Դաշկովի թագաւորին ուղղած նամակներէն, Փոխարքան իրօք որ մտածեր էր այդ ուղղութեամբ և թագաւորի ուշադրութեանն էր յանձնելը՝ դատավարութեան գործը: Հետաքրքիր է իր կարծիքը այդ մասին: Նամակներու մէջ այնոյն առարկութիւնները կ'ընէ, ինչ որ ըսած էր ինձ անձամբ, թէ՛ ինք ղէմ է այդ դատավարութեան, թէ՛ Դաշնակցութիւնը ռուսական չափերուն ղէմ չէ, թէ՛ պայքարելով Տաճկաստանի ղէմ՝ ան օգուտ կը բերէ ռուս կառավարութեան և թէ՛ ռուս պաշտօնեաներու ղէմ կատարած ահարեկումները մասնակի բնոյթ կը կրէին:

Ինչ կը վերաբերի հայ ժողովուրդին, կ'ըսէր Փոխարքան, ան կը սիրէ երեք բան՝ դպրոց, եկեղեցի եւ գրամ: Այսպիսի մէկ ժողովուրդ չի կարող յեղափոխական լինել, մանաւանդ որ երկրի աշխարհապահան դիրքը նպաստաւոր չէ այդ տեսակէտէն: Ինձ կը մեղադրեն, որ ես հայասէր եմ,— կը շարունակէ Փոխարքան,— որ ես կը սիրեմ հայ ժողովուրդը, որպէս այդպիսին: Բայց ես հայերը կը պնդատեմ որպէս ուսն ազգասէրներ. կը նայեմ հայերու վրայ որպէս ուսն ազգեցութիւն տարածող լատպոյն տարրի մը, եւ ասոր մէջ պէտք է փնտռել հայերու ուսասիրութեան ազդեցութիւնը:

Ռուս նշանաւոր քաղաքագետ եւ պատմաբան՝ Միլիկով՝ գրեթէ նոյնը ըսաւ ինձ, մէկ հանդիպման ընթացքին:

«Հայի ուսասիրութիւնը սիրտէն չէ, որ կը ծագի, այլ գլուխէն»:

Ինչեւիցէ, Փոխարքայի նամակները չազդեցին դատաւարութեան ընթացքի վրայ:

Պաշտպանութեան ծանր պորձը իր վրայ կը առած իմ եղբայր Գէորգ Պատիսեանը, Հայաստանի պարլամենտի ապագայ անդամը: Բանտարկեալները կը պահուէին Թիֆլիս, Բազու, Ռոստով եւ Նախիջևան: Ձերբակալուածներու թիւը հազարէն աւելի էր: Անոնց մէջ կային մտաւորականներ, վաճառականներ, գիւղացիներ եւ շահուորներ:

Որպէս քաղաքագլուխ՝ ես կը նախագահէի բանտային կոմիտէին, որ պաշտօն ունէր հետեւելու բանտարկեալներու սնունդին: Եւ որպէս բանտային կոմիտէի նախագահ, ես ազատ մուտք ունէի բանտերու

մէջ: Այդ ժամանակ Թիֆլիս ժամանեց նորրոնտիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Ան ցանկացաւ տեսնել բանտարկեալները եւ օրհնել զանոնք: Կաթողիկոսին առաջնորդեցի ես:

Այստեղ պէտք է յիշատակեմ երկու դէպք. մէկը այն, որ առանց բանտապետի ուշադրութիւնը գրաւելու՝ եւ իրաւունք չայտնեցի այնպիսի բան մը, որ կրնար հետաքրքրել բանտարկեալները. միւսը այն, որ ես Թարգմանեցի Կաթողիկոսին ճառերը իշխանուծեան համար, բայց այնպիսի ձեւով, որ իշխանուծեան դէմ ուղղուած մասը բացակայեց ճառէն:

Կամաց—կամաց բանտարկեալները կ'ազատէին եւ միայն 160 հոգի յանձնուեցան դատի:

Մանր է պատկերացնել բարոյական եւ նիւթական վիճակը Հայ բնտանիքներու, որոնց անդամները տարիներու ընթացքին բանտի մէջ էին: Հայ հասարակութիւնը ճշումի էր ենթարկուած, իսկ Հայ բուրժուազիան կ'աշխատէր ամէն կերպ իր բարոյական կապերը խզել յեղափոխականներու հետ:

Նշանակալից է հետեւեալ փաստը:

Կր մօտենային բնտրութիւնները քաղաքագլուխի: Հայ բուրժուաները կ'ըսէին ինձ, որ լաւ է յետաձգել բնտրութիւնները, մինչեւ որ ես գնամ Փեթերպուրգ եւ վերադառնամ, որովհետեւ ես կանչուած էի որպէս վկայ Դաշնակցութեան գործով: Այսպիսի միջոցով, անոնք կ'ուզէին ազդել ինձ վրայ, որպէսզի Փեթերպուրգի մէջ ես առանձնապէս չպաշտպանեմ Հայ յեղափոխականները:

Ես չհամաձայնուեցի: Ընտրութիւնները տեղի ունեցան եւ ես բնտրուեցի քաղաքագլուխ՝ 60 սպի-

տակ եւ 2 սեւ քուէներով: Բնարութենէն ետք, մեկ-
նեցի Փեթերպուրգ, ուր զաշնակցականներու համար
պատրաստուած էր արդէն լաւ պաշտպանութիւն:
Պաշտպանի զերին մէջ էր եւ յայտնի իրաւարան
Գրուզներեզը, որու հետ անձամբ տեսնուեցայ եւ
բացատրեցի, թէ կուսակցութեան գործունէութեան
մէջ պէտք է բաժնել զուտ յեղափոխական աշխատան-
քը, որ ուղղուած է եղել տաճիկ բռնակալութեան դէմ
այն բոլոր նոր երեւոյթներէն, որ առաջ են եկած կու-
սակցութեան մէջ՝ հայ-թաթարական ընդհարումնե-
րու ընթացքին:

Պաշտպանութեան զլիսաւոր խնդիրներէն մէկը
այս երկու խնդիրներու իրարմէլ գատելն էր: Նոյնը
պիտի ընէին եւ վկաները: Ծանօթ լինելով Կովկասի
առանձնայատուկ կեանքին, զիտնալով կուսակցու-
թեան պատմութիւնը, անոնք պիտի ջանային գատել
իրարմէլ կուսակցութեան գործունէութեան այդ եր-
կու փոյլերը:

Ինձ վրայ ալ նոյն խնդիրն էր դրուած:

Դատաւարութիւնը շատ երկար տեսեց: Հար-
ցաքննուեցան մեծ թիւով վկաներ: Երբ հերթը ինձ
հասաւ, մտայ դատասարհ եւ տեսայ 160 հոգի մե-
ղադրեալներու աթոռին վրայ. մեր աչքերը իրար
հանդիպեցին եւ ես չեմ մոռնար այն տպաւորու-
թիւնը, որ ունեցայ այն ժամանակ: Շատ շատերու
հետ մենք միշտ հանդիպած ենք կեանքի այլ պայ-
մաններու մէջ, շատերու հետ ժողովի ենք նստած ու
շատերու հետ ալ բարեկամ եղած:

Աչքիս առաջն է բժ. Համօ Օհանջանեանի դէմքը,
երբ ան՝ առանց քաշուելու՝ դատարանի առջեւ կ'ը-

սէր, որ կը պատկանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Կը յիշեմ Համազասպը, Աւ. Սահակեանը, Թայիրեանը:

Ինձ հարց տուին, թէ ի՞նչ գիտեմ եւ կուտակցուի՞ր թեան եւ նրա պորձունէութեան մասին: Ես կը զգայի որ իմ տուած ցուցմունքներէն շատ բան կախում ունի, քանի որ դատարանի առջեւ կանգնած էր Կովկասի մայրաքաղաքի քաղաքագլուխը, որ թէեւ կ'ընտրուէր ժողովուրդի ներկայացուցիչներէն, բայց կը հաստատուէր Փոխարքայէն: Դատարանի աչքին եւ պաշտօնական անձնաւորութիւն էի եւ իրենց համար միանգամայն վստահելի մարդ, հետոյ յեղափոխական համակրանքներէ:

Ես խօսեցի մէկ ժամէն աւելի: Իմ նպատակն էր պարզել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմքը Թրքահայաստանի ազատագրումն է, թէ՛ կուտակցութեան պայքարը սահմանափակուած է տաճկական պործերով եւ թէ՛ այդ պայքարը շարունակութիւնն է ոռոսընդհանուր քաղաքականութեան, զոր կառավարութիւնը պործադրեց բուլղարները, սերբերը եւ յոյները տաճկական յուժէն ազատելու ժամանակ: Ռուսաստանը Արեւելքի մէջ հանդէս կու պայ որպէս քրիստոնեաներու պաշտպան, իսկ հայ յեղափոխականներու աշխատանքը ուղղուած է նոյն դատի պաշտպանութեան:

Երկրորդ հարցը զինական պահեստներու եւ զինւորական կազմակերպութիւններու մասին էր: Ես գտայ ատոնց անհրաժեշտութիւնը՝ որպէս հետեւանք Կովկասի քաղաքական մթնոլորտի: Ըսի, թէ հայերը ինքնապաշտպանութենէն դրդուած, պէտք է որ դի-

մէին այդ միջոցներուն, թաթարական արչաւանքներու առաջին առնելու համար:

Երրորդ հարցը ամենավտանգաւորն էր՝ ահաբեկումներու հարցը: Այստեղ ևս կտրականապէս յայտարարեցի, թէ սպաննուած պաշտօնեաները ծախւող, կաշառակեր և անպէտք մարդիկ են եղած, որոնք իրենց գործունէութեամբ կը վարկարկէին իշխանութեան հեղինակութիւնը ժողովուրդի աչքին:

Ինձ հարցաքննեցին երկու քուկէս ժամ: Հարցեր կու տային և՛ պաշտպանները, և՛ դատաւորները, և՛ դատախազը, և՛ մինչեւ անգամ մեղադրեալները: Անոնց միտքը այն էր, որ իմ պատասխաններուս մէջ ևս հաստատեմ, թէ իրենց գործունէութիւնը սահմանափակուած է տաճիկներու դէմ պայքարով:

Դատաւարութիւնը պարզեց քննիչ Լիժնիի զեղծարար գործունէութիւնը: Պէտք է ըսել, որ չնայած տիրող յետադիմութեան և կառավարութեան ճնշումին՝ մեզմ դատաւիճիտ արձակուեցաւ զրեթէ բոլորի նկատմամբ: Վկաներու և պաշտպանութեան ջանքերը ևս իրենց գործը կատարեցին:

Փեթերպուրգի մէջ, այցելեցի արդարութեան նախարար Շչեպովիտովին, անոր ուղադրութեան յանձնելու համար վրացի փաստաբան Գվազաւայի գործը, որ բանտ էր նետուած իր մէկ յօդուածի համար, զրուած չեխական սովորներու մասին: Նկարագրելով սովորներու կեանքը՝ Գվազաւան իր յօդուածը վերջացուցած էր հետեւեալ նախադասութեամբ. «Ե՞րբ պէտք է մեր սովորներն ալ երկինք բարձրանան»:

Իշխանութիւնը այս նախադասութեան մէջ նկա-

տած էր հոչ՝ զէպի ապստամբութիւն եւ բանտարկած էր հեղինակը: Նախարարը ինձ բացատրեց, որ չեխերը կ'ուզեն ազատագրուիլ աւստրիացիներու եւ գերմանացիներու լուծէն: Սովորները (բազէները) անոնց երիտասարդ սերունդն է, տոգորուած այդ գաղափարով: Եթէ Գվազաւան կ'ուզէ, որ իրենց բազէներն ալ երկինք սաւառնին, կը նշանակէ կ'ուզէ, որ Վրաստանը ազատի Ռուսաստանէն:

Ես բացատրեցի, թէ հեղինակը երբեք ատիկա նկատի չէ ունեցած, թէ՛ ան հիմնուած է միայն մարմնամարզական կողմի վրայ: Խնդրեցի նախարարէն, որ օրէնքի սահմաններուն մէջ կրճատէ Գվազաւայի արգելափակման ժամանակաշրջանը: Ան խոստացաւ եւ իրօք որ Գվազաւան շուտով ազատեցաւ:

Այսպիսի փաստեր կարող եմ բերել հազարներ:

Պարզ էր մէկ բան, որ ժողովրդի գիտակցութեան եւ օրէնքի տրամադրութիւններու մէջ մեծ վիճ մը բացուած էր: Այն, ինչ ժողովուրդը կը համարէր հերոսական, օրէնքի առաջ դատապարտելի էր: Օրէնքին հակառակ գործելը սովորական երեւոյթ էր դարձած, իսկ օրէնք գործադրող պաշտօնեաները՝ ատելի մարդիկ:

Ահա թէ ո՛ւր պէտք է փնտռել ոռուսական յեղափոխութեան պատճառներէն գլխաւորը:

Կը յիշեմ, թէ ինչպէս դատի կու տային խեղճ գիւղացիները եւ կը մեղադրէին օրէնքի ամենախիստ յօդուածներով, որպէս հակառակորդներ տիրող կարգերուն: Երբ գիւղացիի մը մօտ կը գտնէին տասնեակ մը փամփուշտներ, կամ երբ գիւղացին կը հիւրընկա-

լէր կուսակցական մը, զանոնք կը մեղադրէին որպէս
կուսակցականներ, կուսակցութեան ամբողջ գոր-
ծունէութիւնը բարդելով անոնց վրայ:

Այս բոլորով հանդերձ, դատաւարութիւնը կը
կատարուէր ռուսերէն լեզուով եւ յաճախ անգրագէտ
թարգմանները աւելի կը բարդացնէին գործը: Ոչ
միայն լեզուի բարդութիւններ առաջ կու գային, այլ-
լեւ կ'այլաբանէին գործի էութիւնն իսկ. յաճախ, հե-
րոսական գործ մը ռճրագործութեան կը վերածուէր
եւ, ընդհակառակը, պարզ ռճրագործութիւնը կը
նկատուէր որպէս հերոսական գործ:

Ահա դէպք մը եւս:

* * *

Ամբողջ տասնեւհինգ տարի անցընելով Թիֆլիսի
քաղաքային վարչութեան մէջ, տասը տարի 1907-
1917՝ քաղաքապետի պաշտօնին վրայ, առիթ ունե-
ցայ մօտէն դիտելու Կովկասի կեանքը՝ իր բազմապի-
սի արտայայտութիւններուն մէջ:

Շատ ղէպքեր, մինչեւ այսօր ալ, տպաւորուած
են իմ մէջ եւ ինձ կը թուի, թէ իմ բնութեւնը ողորմաբար
հետաքրքրուին որոշ ղէպքերով, որոնք կտպուած են
Կովկասի այն ժամանակուան տրամադրութիւն-
ներու եւ հոսանքներու հետ:

Դէպքը, որ պիտի պատմեմ տեղի ունեցաւ Թիֆ-
լիսի դատաւարական պալատի քաղաքական բաժնի
մէջ: Պաշտօնիս բերումով կը մասնակցէի դատաւա-
րութեան՝ արդիւնաւորական ներկայացուցչին,

Աւշալա գիւղի տանուտէրին և զատարանի չորս ան-
դամներու հետ միասին:

Անցնենք գլխին:

Թիֆլիսը Վրաստանի մայրաքաղաքն է և ամ-
բողջ Կովկասի վարչական կեդրոնը, որ կը գտնուի
Կուր գետի երկու ափերուն վրայ: Քաղաքի Հայա-
բար թաղին մէջ, ուր կը գտնուին պտուղներու և
կանաչեղէնի համեստ վաճառականներ, փայտաշէն
տնակ մը կար, բաղկացած երկու սենեակէ, պատը-
զամէ և ջրհորէ: Այդ տնակին յատակագիծը ներ-
կայացուած էր քաղաքային վարչութեան և հաս-
տատուած էր վերջինիս կողմէն: Յատակագիծին տակ
դրուած էին ճարտարապետին և քաղաքային վար-
չութեան շինարարական մասի գործավարին ստո-
րագրութիւնները: Վերջինս՝ պրն. Ջուրարով՝ դար-
ձաւ Ռուսիոյ Պետական Դումայի անդամ Թիֆլիսի
կողմէն, որպէս սոցիալ-դեմոկրատ:

Տնակին մէջ երեւում թապէս կը բնակէին խաղաղ
վաճառականներ: Ամէն օր սալլակ մը կու գար, կը
կանգնէր տան առաջ, բեռնաւորուած պտուղներով
և կանաչեղէնով, կը դատարկէր իր բերք և կը մեկ-
նէր՝ բեռնաւորուած արկղերով և պարկերով:

Օգոստոսի մէջ, երեկոյ մը, երբ խանութը փակ-
ւած էր արդէն և խանութպանները մեկնած, յան-
կարծ վրայ կը հասնին ոստիկաններ, ժանտարմներ
և զատախազային պաշտօնեաներ. կը շրջապատեն
տունը, կը խուզարկեն սենեակները, ներքնայարկը,
բայց կասկածելի ոչինչ կը գտնեն:

Ոստիկաններէն մէկը կը փորձէ իջնել ջրհորը:
Ինքզինք կը կապէ պարանոյ մը և վար կ'իջնէ ջրով

լիքը ջրհորը: Երեք մեթր խորութեան մէջ, ան կը նկատէ անցք մը, որ կը տանի եզեր սենեակ մը, որուն կահաւորութիւնը տպարանական մեքենայ մըն էր եւ քանի մը ումարեր: Տպարանը եւ զէնքերը կը պատկանէին յեղափոխական կուսակցութեան մը:

Հետեւ անքը եղաւ՝ բանտարկութիւններ եւ դատաւարութիւն:

Դատաստանական պալատը լեփ-լեցուն էր հասարակութեամբ: Դատաւարտեալներու աթոռին վրայ նստած էին 7 հոգի: Դատարանը, պարզելէ ետք անոնց մեղսակցութիւնը, կը պատրաստուէր առանձնաձևով՝ վճիռ հանելու համար:

Ծանր մթնոլորտ մը կը տիրէր: Մեղադրեալները չէին թաքցուցած իրենց համոզումները:

Նախագահը ձեւակերպեց առաջին հարցը.

— Կը նկատէ՞ք արդեօք ապացուցուած այն հարցը, թէ մեղադրեալները՝ յեղափոխական նկատումներով՝ կազմակերպած են զազանի տպարան մը եւ չինած են ումարեր եւ թէ ելեկտրական մէկ հպումով կարող էին առաջ բերել պայթումներ:

Հարցու մէջ յետոյ տիրեց երկարատեւ լռութիւն: Բոլորս ալ գիտէինք, որ դատաւարտեալները յանցաւոր են եւ որ անոնց գլխուն կախուած է տաժանակիր աշխատանքներու սպառնալիքը:

Ըստ օրէնքի, ամէնէն առաջ պիտի պատասխանէր ամէնէն փոքրը, այսինքն՝ Աւչալայի տանուտէրը: Աւչալան գիւղ մըն է Թիֆլիսէն տասը քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ: Տանուտէրը, վրացի գիւղացի մը, ուղիղ նայեց նախագահի երեսին եւ վատ ուսերէնով մը ըսաւ .

— Մենք կը գտնենք, որ անոնք մեղաւոր չեն:

Նախագահը կարծեց, թէ լաւ չէր լսած եւ նորէն կրկնեց հարցումը: Բայց նորէն նոյն պատասխանը ստացաւ: Նախագահը կորսնցուց հաւասարակշռութիւնը եւ նորէն դիմեց տանուտէրին բսելով, թէ ինչպէ՞ս կրնան մեղաւոր չըլլալ մարդիկ, որոնք ուր մը կը պատրաստեն մարդ սպաննելու համար:

Տանուտէրը իր կողմէն չհասկացաւ նախագահին զայրոյթը եւ աշխատեցաւ համոզել զայն, որ մեղադրեալները չեն ուզած մարդ սպաննել, այլ ուզած են միայն սպաննել լրտեսներ եւ ոստիկաններ:

— Ունիւադարուէ՞ր էք՝ ինչ է, — կը բացազանչէ նախագահը:

Բայց տանուտէրը կը պնդէ, թէ ամբաստանեալները մեղաւոր չեն, թէ՛ ինք կը հասկնայ իր ըսածը:

Դատական խորհուրդը յուզուած է, բայց այս պարագային ոչինչ կրնայ ընել, որովհետեւ զատական նիստերու ամէն անցուդարձ զադտնի է եւ ամէն մէկ զատաւոր ազատ է իր խղճի առաջ:

Վերջապէս, ձայներու մեծամասնութեամբ, մեղադրեալները դատապարտուեցան տաժանակիր աշխատանքներու:

Սակայն, զատաստանական պալատի նախագահը, օրէնքին հակառակ, տեսանի պատերէն դուրս բերաւ զադտնիքը եւ յայտնեց Կովկասի Փոխարքային ու Փեթերպուրգի իշխանութեան:

Քանի մը օր անցած, քովս եկաւ Թիֆլիսի գաւառապետը եւ յայտնեց ինձ հետեւեալ մանրամասնութիւնները, ցանկալով ինձ տեղեակ պահել խնդրին,

քանի որ իմ ներկայութեամբ էր տեղի ունեցած դէպքը:

Փոխարքան, յարկելով զատաւորի անկախութիւնը, մերժած էր պատժել տանուտէրը, սակայն Թիֆլիսի նահանգապետին յայտնած էր անոր քաղաքական անբարեկամութեան մասին: Նահանգապետը կանչած էր զաւտապետը, որ հայ էր — պրն. Շանլեան — եւ առաջարկած էր անոր այնպիսի մի ելք գտնել, որ զպանապաշտութեան օրէնքը չխախտի: Գաւառապետը կանչած էր տանուտէրը եւ բացատրած խնդրի էութիւնը՝ առաջարկելով անոր, որ տանուտէրը կա՛մ կրկնէ իր լսածները եւ կամ յայտարարէ, թէ ինք հարբած վիճակի մէջ է եղած եւ չի յիշեր անցած դարձածը:

Աւշալայի տանուտէրը պատասխանած էր, թէ իբրեւ զատաւոր ինք իր տեսակէտն է յայտնած, բայց եթէ իշխանութիւնը կը ցանկանայ, պատրաստ է յայտարարել, թէ զատաւարութեան ատեն ինք հարբած վիճակ մը ունեցած է:

Տանուտէրը հեռացուեցաւ իր պաշտօնէն, բայց ապտտեցաւ վարչական եղանակով Սիրերիտ աքսորումէն:

Այսպէս վերջացաւ ահաբեկիչներու եւ Աւշալայի տանուտէրին պործը:

Նախագահը՝ զժպտն իշխանութեան վերաբերումով՝ անվերջ դիմումներ րրաւ Փեթերպուրգ, բայց իշխանութիւնը գտաւ, որ զաւտապետի կարգադրութիւնը լատպոյն ելքն է եղած՝ ստեղծուած կացութենէն:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

1905 Հոկտ. 17ին, Թագաւորին հրովարտա-
կով Ռուսաստանին շնորհուեցաւ Սահմանադրու-
թիւն: Ծնունդ առին ազատ հիմնարկութիւններ,
որոնք ժողովուրդի կամքը պիտի արտայայտէին:
Նախքան Պետական Դումայի, այսինքն՝ ռուսա-
կան պարլամենտի հրաւիրումը, կազմուեցաւ
Բուլիգինի յայտնի յանձնախումբը, որ պաշտօն
ստանձնեց ծանօթանալ ժողովուրդի ցանկու-
թիւններու հետ:

Բուլիգինը ներքին գործոց նախարար էր:
Հայերն ալ պէտք է իրենց ցանկութիւնները յայտ-
նէին: 1906 թուին որոշուեցաւ հրաւիրել առաջին
ընդհանուր ռուսահայկական համագումարը, որ
կովկասահայ կեանքի մէջ նշանակալից երևոյթ
մըն էր:

Ամբողջ Ռուսաստանի, Կովկասի, Մոսկուայի,
Փեթերպուրգի մէջ ապրող հայերը հրաւիրուած
էին իրենց պատգամաւորներով մասնակցել այդ
համագումարին: Հոն պէտք է ձեւակերպէին հայ
ժողովուրդի քաղաքական պահանջները: Կազմու-
եցաւ նախաձեռնող մարմին մը, որուն կ'անդա-
մակցէի որպէս քաղաքագլուխ:

Կոմիտէի հենց առաջին նիստին մէջ Լեւոն
Եկան շարք մը լուրջ զԺուարութիւններ: Ի՞նչ հիմ-

նարկութիւններ պէտք է մասնակցին համագումարին, քանի՞ հոգի իւրաքանչիւր հիմնարկութիւնէն եւայլն: Ենորհիւ իմ մասնակցութեան, համագումարի նիստերու համար յատկացուեցաւ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան սրահը:

Մենք ի նկատի առինք գլխաւոր քաղաքները, նշանակեցինք անդամներու թիւը իւրաքանչիւր քաղաքէն, ցանկը կազմեցինք հիմնարկութիւններուն, որոնք կրնային մէկական պատգամաւոր ուղարկել: Ստացուեց 50 հոգինոց ցանկ մը: Պատգամաւորները հաւաքուեցան Թիֆլիս: Որպէս խմբագրական յանձնախումբ ընտրուեցինք ես եւ Միքայէլ Պապաջանեանը, Պետական Դումայի ապապայ անդամը:

Մենք շատ աշխատեցանք պրն. Պապաջանեանի հետ, եւ ի վերջոյ, համագումարի որոշմամբ ներկայացրինք հայ ժողովուրդի քաղաքական պահանջները: Այսօր, 1932 թուին, երբ ունինք Հայաստանը, մեզ տարօրինակ կը թուի այն համետ պահանջները, որ 1906ին, այսինքն՝ ընդամէնը 25 տարի առաջ կը ներկայացնէինք, որպէս հայ ժողովուրդի քաղաքական պահանջներ: Ընդամէնը 25 տարի, բայց որքան է առաջացել հայ քաղաքական միտքը:

Ժիշդ է, համագումարը թերի էր իր ընտրական ձեւով: Բայց կարեւորը այդ չէր. կարեւորը այն էր, որ հայ քաղաքական միտքի բոլոր հոսանքները ներկայացուած էին այնտեղ իրենց անդամներով: Կը յիշեմ մեր տաղանդաւոր բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը, որ ընտրութիւններու առթիւ գրած էր եր-

գիծարանական բանաստեղծութիւն մը, ուր կային հետեւեալ խօսքերը.

«Եկան բանկից, վանքից եւ սեփական տանից»:

«Վանքից եւ սեփական տանից» խօսքերը կը վերաբերէին խաժակին եւ Արշալոյս Մխիթարեանցին, որովհետեւ առաջինը՝ համազումարի բացման օրը միայն՝ մեծ միթինկ մը գումարելով Թիֆլիսի վանքի բակին մէջ, ճառ մը խօսած էր այնտեղ եւ ընտրուած որպէս պատգամաւոր «հայ ժողովուրդի»: Ինչ ըսելի՞ ուզէ, որ համազումարը ընդունեց իր պատգամաւոր յինելու հանգամանքը, որովհետեւ իր ետեւ կանգնած էր կուսակցութիւնը: Արշալոյս Մխիթարեանցը իր գիւղէն ներկայացուց հաստատագիր, որ ինք ընտրուած է եւ նոյնպէս ընդունուեցաւ համազումարէն որպէս պատգամաւոր: Անշուշտ, ի նկատի ունէին այն հանգամանքը, որ Մխիթարեանց «Մշակ» թերթի կարելի որ ներկայացուցիչներէն էր:

Այսպէս, յաճախ անտես կ'առնուէին ընդհանուր ընտրութիւններու օրէնքի տրամադրութիւնները: Անօրէնութիւններ կը պորձադրուէին մէկ նպատակի համար, այն է՝ որ հնարաւորութեան չափ, համազումարին մէջ լլրիւ ներկայացուած ըլլան հայ քաղաքական միտքի բոլոր հոսանքները:

Այն ժամանակ, ճիշդ ընտրութիւններու խնդիրը շատ ալ չէր վերադեցներ միտքերը: Կար մէկ ուրիշ հիմնական երեւոյթ. ա՛յն, որ հասարակութեան լայն խաւերը ասպարէզ էին նետուել Ռուսաստանի մէջ՝ առաջին անգամ քաղաքական պահանջներով: Ռուս կայսրութեան գոյութեան ամբողջ ընթացքին մէջ

առաջին անգամն էր, որ կառավարութիւնը կը դիմէր ժողովուրդին՝ հասկնալու համար անոր ցանկութիւնները:

1905ի զէպտեմբր օրոտական յեղափոխութեան մեղրամիսը կարելի է համարել, որովհետեւ առաջին անգամն էր, որ օրու ժողովուրդը ասպարէզ կ'իջնէր՝ զարծալու լինելով, բողոքներով եւ պահանջներով: Հայ գիւղացիութիւնն ալ, հայ գիւղը, հեռաւոր գաւառները նոյնպէս կը մասնակցէին առաջին անգամ յեղափոխական ետուպին: Մեր գիւղացիութիւնը յետամնաց էր եւ անտեղեակ: Երբ 1908ին Յարկի շրջանի (ոչ հետո թիֆլիսէն) գիւղերէն մէկուն մէջ եւ հարցուցի գիւղացիներուն, թէ ի՞նչ է Պետական Դումա (պարլամենտ), անոնք պատասխանեցին, որ Պետական Դումա կը նշանակէ ոստիկանապետներու ժողով: Ոեղձ գիւղացու աչքին բարձր իշխանութեան հասկացողութիւնը ոստիկանապետէն այն կողմ չէր անցներ:

Հայկական առաջին համագումարը անցաւ իր աշխատանքներուն:

Ամենակարեւոր հարցը քաղաքական հարցն էր. պէտք էր որոշել Ռուսաստանի ապագայ վարչաձեւը: Հայ պատուամատուրները, երկար եւ տաք վիճարանութիւններէ ետք, կանգ առին հետեւեալ ձեւակերպումին վրայ. Ռուսաստանը պէտք է ունենայ «ներկայացուցչական ժողով»: Ոչ մէկ խօսք այն մասին, թէ այդ ժողովը սահմանադիր պէտք է ըլլայ, թէ միայն խորհրդակցական բնոյթ պիտի կրէ, թաղաւորի կողքին:

Վրացական պահանջները աւելի կտրուկ էին եւ

պարզ: Անոնք կը պահանջէին օրէնսդրական պար-
լամենտ եւ յետոյ՝ վրաց ուղղափառ եկեղեցու բաժա-
նումը ոռու եկեղեցիէն: Շարք մը ուրիշ պահանջներ
ալ հոգերանօրէն կը պատրաստէին վրաց ժողովուրդի
անկախութեան գաղափարը, թէ եւ պահանջներու մէջ
պարզօրէն այդ մասին չէր խօսուեր:

Հայկական համագումարի ցանկութիւնն էր՝
քաղաքական խնդիրներու չորջ արմատական որեւէ
առաջարկ չներկայացնել: Համագումարի երկրորդ
պահանջն էր՝ հաւասարեցնել փաստօրէն հայերու
քաղաքացիական իրաւունքները ոռուներու իրա-
ւունքներուն: Կ'ըսենք՝ «փաստօրէն», որովհետեւ
իրաւականօրէն բոլոր իրաւունքները հաւասար էին
բոլոր քաղաքացիներու համար:

Պահանջի գլխաւոր միտումը այն էր, որ հայերն
ալ Կովկասի մէջ կարողանային պետական ծառայու-
թեան մէջ պաշտօններ ունենալ, որովհետեւ պաշտօ-
նավարել ցանկացող հայերը կ'ուղարկուէին Ռու-
սաստանի ներքին նահանգները, իսկ Կովկաս կ'ու-
ղարկուէին ոռու պաշտօնեաներ: Բոլորին յայտնի էր,
որ նորաւարտ հայ իրաւարանը կարող էր միայն քար-
տուղար լինել զատական որեւէ հիմնարկութեան մէջ
կամ երկրորդական քննիչի օգնական: Իսկ եթէ ցան-
կանար զառնալ Շրջանային Դատարանի անդամ,
պէտք է թողնէր հայրենի Կովկասը եւ բռնէր Ռուսաս-
տանի ճամբան: Նոյնը կարելի է ըսել եւ բժիշկներու,
ճարտարապետներու, ուսուցիչներու մասին:

Այսպէս՝ օրէնքը չէր սահմանափակեր հայերու
մասնակցութիւնը Կովկասի պետական պաշտօնա-
վարութեան մէջ, սակայն փաստօրէն, դռները միշտ

զոց չին հայերու առջև: Հայերը՝ ստիպուած՝ կը գրադէին կա՛մ ազատ արհեստով (մասնաւոր բժիշկներ, մասնաւոր դասեր), կա՛մ ոչ պետական հիմնարկութիւններու մէջ: Ամէնէն շատ հայերը համախմբուած չին Բագու, ուր նաւթի արդիւնաբերութիւնը կը շնորհէր մասնաւոր պաշտօններ զանազան հիմնարկութիւններու մէջ:

Վրացիներու համար չկար փաստական որեւէ սահմանափակում: Անոնք ազատ մուտք ունէին թէ՛ գատական եւ թէ՛ վարչական բոլոր հիմնարկութիւններու մէջ:

Ամբողջ Կովկասի մէջ չկար հայ նահանգապետ մը, մինչդեռ մեծ թիւով վրացի նահանգապետներ կային, օրինակ՝ իշխան Նակաչիձէն, իշխան Շերվաշիձէն: Կովկասի ամենամեծ հայ պաշտօնեան եղած էր հայրս, ան ալ 56 տարեկան հասակին մէջ՝ խոսովելով թողած էր պաշտօնը, որովհետեւ իրեն փոխարէն իր օգնական ուսին էին յանձնած պետական գոյքերու կառավարիչի պաշտօնը Կովկասի մէջ:

Ահա թէ ինչո՛ւ հայերու երկրորդ պահանջը հասար իրաւունքներու մասին լուրջ եւ կարեւոր նշանակութիւն ունէր:

Պահանջ ներկայացուեցաւ նաեւ հայ գինուորներու պաշտօնատեղի մասին: Հայ գինուորներն ալ կը քշուէին Ռուսաստանի խորերը, ուր կլիմայական պայմանները աննպաստ էին կովկասցիներու համար: Զինուորներէն շատեր տուն կը դառնային թութախտով կամ չափազանց հիւժուած:

Ուշագրաւ էր ե՛ւ դպրոցներու խնդիրը: Մենք կը պահանջէինք թեթեւեմի ուսուցողական տե-

սուշներու հակադէմոստրացիոնական և թեմական
դպրոցներու վրայ: Մեր դպրոցները մեծ մասով
կապուած էին եկեղեցիին հետ: Եկեղեցիներն էին, որ
կ'օժանդակէին նիւթապէս մեր դպրոցներուն: ա՛յս է
պատճառը, որ հայ ունեւոր դասը այնքան առատա-
ձեռն էր եկեղեցուն յատկացուած նուիրատուու-
թիւններու մէջ: Հայ դպրոցներու մէջ սրբութեամբ
կը պահուէր հայկական ոգին և հայ դպրոցներէն էր,
որ դուրս կու գային հայ ականաւոր գործիչներ: Ահա
թէ ինչո՞ւ մեր հասարակութիւնը այնքան կը դուր-
սուրար իր դպրոցներուն վրայ:

Համագումարին առջեւ դրուած էին նոյնպէս
կարեւոր նշանակութիւն ունեցող չարք մը ուրիշ
հարցեր՝ տնտեսական և գիւղացիական: Հայկական
հողերը կը յատկացուէին Ռուսաստանի խորերէն
գաղթած մալականներուն և դուխորներուն:
Կարսի շրջանի, Ալեքսանդրապոլի պատուի մէջ, Սե-
ւանի կղզիի շուրջը ռուսացման նպատակներով բնա-
կեցուած այդ ոտս եկուորներուն կը յատկացուէին
լատադոյն հողամասերը՝ ի հաշիւ հայ գիւղացիու-
թեան:

Իմ հայրս, իր պաշտօնավարութեան ընթացքին,
աշխատած էր ամէն կերպ պաշտպանել հայերու
իրաւունքը և այդ առթիւ միշտ բնդհարումներ էր
ունեցած իշխանութեան հետ:

Գիւղացիական կեանքի գլխաւոր հարցերէն մէկը
ջուրի հարցն էր: Հայ գիւղացու տնտեսութեան էա-
կան ջիւղերէն մէկը՝ ջրային օրէնքը՝ անկատար էր:
Շատ ոճրագործութիւններ տեղի կ'ունենային այդ
հողի վրայ:

Համազումարը պահանջեց ջրային նոր օրվերներ՝ համապատասխան հայ գիւղացիի չահերուն:

Սուրբնոյթ կը կրէր նաեւ արօտափայլերու հարցը: Պէտք է ըսել, որ կոմկասեան թուրքերը գլխաւորապէս կը գրադին խաշնարածութեամբ. ամառնային տաքերէն ապաստանելու համար՝ անոնք ստիպուած են բարձրանալ սարերը, որոնց լանջերուն վրայ կը բնակին հայերը: Ամէն անգամ սար բարձրանալու ատեն, ոտքի տակ կու տան հայերու արտերը, այգիները. առաջ կու գային խոր անհամաձայնութիւններ եւ յաճախ կոխներ՝ երկու ժողովուրդներու միջեւ: Համազումարը այս խնդրի վրայ եւս հրաւիրեց իշխանութեան ու չաղրութիւնը:

Պահանջ ներկայացուեցաւ նաեւ տնտեսագիտական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն դպրոցներ բանալու մասին:

Ահա, բնդհանուր առմամբ, հայկական պահանջներու ամբողջութիւնը, զոր մշակեց հայկական անդրանիկ համազումարը, 1906–1907 թուականներուն:

Ու չաղրաւ է այն հանգամանքը, որ այդ թուականներուն հայկական պահանջներու գլխաւոր կեդրոնը կը դառնար երեք կարեւոր հարցերու շուրջ.

ա) հայերը փաստօրէն կ'ուզէին հաւասարելո՞ւս քաղաքացիներուն հետ.

բ) կ'ուզէին բարելաւել գիւղացիներու տնտեսական վիճակը.

գ) Ձեռք բերել հայ մշակոյթը զարգացնելու համար տանելի պայմաններ:

Ոչ մէկ խօսք ինքնավարութեան, անջատման

մասին: Այդ պիսի պահանջ գոյութիւն չունէր միտքերու մէջ անգամ: Քաղաքական գործիչներս ու կուսակցութիւնները իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էին տաճկահայկական վիլայէթներու վրայ:

Այստեղ կարելի որ կը համարեմ մէջբերել Թիֆլիսի ժանտարմներու պետի հետ ունեցած իմ խօսակցութիւնը համազում ամբէն անմիջապէս ետք: Ես խօսք էի տուած, որ հայկական համազում ամբը պիտի չընթանայ ո՞րս պետական շահերուն հակառակ: Այցելութեան մը ընթացքին, երբ ժանտարմներու պետը հետաքրքրուեցաւ համազում ամբի աշխատանքներով եւ ես պատմեցի իրեն, որ հայերու պահանջները բացարձակապէս տնտեսական են եւ մշակութային, որ՝ հայ քաղաքական միտքը զրազած է Տաճկահայաստանով եւ վիլայէթներով, ան ինձ պատասխանեց.

«Տաճկահայկական վիլայէթները ազատ չեն: Անոնք ունին իրենց ապագայ տէրը: Դա՝ Ռուսաստանն է, առանց որու գիտութեան եւ խորհուրդի պէտք չէ, որ զբաղիք այդ հարցով: Ահա թէ ինչո՞ւ մենք կը հետապնդենք Հ. Յ. Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը»:

Համազում ամբը վերջացաւ: Արձանագրութիւնները պատրաստուեցան: Անոնց տակ ստորագրեցին 1300 անձեր եւ թուղթերը ուղարկուեցան Փեթերպուրգ:

Որեւէ անմիջական ազդեցութիւն կամ նշանակութիւն ունեցա՞ւ համազում ամբը կովկասահայերու համար: Ի հարկէ, ոչ: Սակայն, համազում ամբը առաջին անգամ քով քովի բերեց հայ մտաւորականու-

թիւնը եւ ստեղծեց կովկասահայ մէկ հեղինակաւոր մարմին: Բացի էջմիածինէն, մենք որեւէ ուրիշ կեդրոնական մարմին չունէինք, որուն շուրջ կարողանար համախմբուիլ կովկասահայութիւնը: Թրքահայութիւնը մեզմէ աւելի երջանիկ էր այդ տեսակէտէն: Անոնք ունէին Սահմանադրութիւն, կեդրոնական հիմնարկութիւններ Պոլսոյ մէջ եւ զաւտոները:

Համագումարը ցոյց տուաւ, որ հնարաւոր է հայերու միութիւնը, միասնարար հանդէս գալու հայկական շահերու պաշտպանութեան համար: Այնուհետեւ 1914 եւ 1917 թուականներուն, պատերազմի եւ յեղափոխութեան օրերուն, զիւրիւն եղաւ արդէն հրաւիրել երկրորդ եւ երրորդ հայկական համագումարներ:

Երբ գումարուեցաւ Պետական Դուման, հայ պատգամաւորները դրին ժողովին առջեւ այն բոլոր պահանջները, որ որոշուած էին հայ համագումարին կողմէն: Որպէս Պետական Դումայի անդամներ՝ հայերէն ընտրուեցան պրն. Պապաջանեան, Աթաբեկեան, Տիգրանեան, Աւետիքեան, Պետրոսեան, Սադաթէյեան եւ Այվազեան:

Պէտք է ըսել, որ շնորհիւ ընտրութիւններու թերի կազմակերպման եւ օրէնքի խստութեան, հայկական ընտրութիւնները այնքան ալ յաջող չէին պատգամաւորներու տաղանդի տեսակէտէն: Սակայն, անոնք իրենց կրցածին չափ պաշտպանեցին մեր տրնտեսական եւ մշակութային պահանջները:

25 երկար տարիներ են անցած հայկական առաջին համագումարէն, բայց մեր այն ժամանակուան պահանջներէն չարք մը խնդիրներ մինչեւ այսօր ալ

կը պահեն իրենց այժմեականութիւնը: Հայ գիւղացին հողագործ է, իր հողերը չեն բաւեր իր կարիքներուն: Ընչդէ, այսօր չկայ ուսմանը պաշտօն, բայց փոխարէն կը հետապնդուի թուրքերու պաշտօն եւ հայկական հողամասերը կը բնակեցուին թուրքերով:

Շարք մը հարցեր ալ գոյութիւն չունին այլեւս. օրինակ, զպրոցներու ազատութեան խնդիրը: Հայ ժողովուրդը բոլորեց քաղաքական տարբեր շրջաններու բացարձակ անկախութենէն ինկաւ խորհրդային իշխանութեան տակ: Մենք այլեւս չենք մտածեր ձեռք բերելու Կոմկասի մէջ պաշտօնավարելու իրաւունք, սակայն, կորսնցուցած ենք ազատութեան տարրական իրաւունքը: Այլ են մեր այսօրուան պահանջները, որոնց համեմատ մեր երբեմնի առաջադրութիւնները այնքան համեստ եւ խոնարհ էին: Այս տարօրինակութիւնը կարմիր գիծի պէս պիտի անցնի մեր հետագայ պատմութեան մէջ:

Ինչու է, այն ժամանակուան իշխանութիւնը հայերին կը համարէր ու ժեղ կազմակերպուած, յեղափոխական տարր ու բացասական վերաբերմունքի դէպի մեզ. իսկ դէպի վրացիները վերաբերմունքը աւելի տանելի էր, չնայած որ վրացիներու պահանջը աւելի կտրուկ էր ու խիստ: Իշխանութեան աչքին՝ վրացիները իրենցմէ մեծ ու մը չէին ներկայացընէր:

Ինչո՞ւ այս տարբերութիւնը: Ինձ յաճախ կը հարցնէին այս մասին ու կը կարծեմ, որ երկու հանգամանք կը նպաստէին այդ վերաբերմունքին: Նախ՝ հայերու մասին այն կարծիքը գոյութիւն ունէր, որ հայերը խորամանկ են, ու ժեղ, լաւ կազմակերպուած

և հարուստ, որ հայերը իրենց խոնարհ արտաքինի տակ կը կարողանան թաքցնել իրենց ուժն ու ծրագիրները: Մինչդեռ վրացիներու մասին այն կարծիքը գոյութիւն ունէր, որ աւելի աղմկոտ են, թեթեւամիտ, չուտ ենթարկուող ազդեցութեան եւ, ինչ որ զխաւորն է, զուրկ են զրամական միջոցներէ:

Պէտք է ըսել, որ մենք՝ հայերս ալ՝ վրացիներու մասին նոյն կարծիքն ունէինք: Իրենց համազումարի խիստ պահանջները կը համարէինք աւելորդ, անտեղի եւ ոչ-դիւանագիտական:

Համազումարէն ետք, նախքան պատգամաւորներու ցրտիլը, ճաշասեղան մը արուեցաւ Կուրի ափին վրայ գտնուող «Օրթաշալա»-ի այգիին մէջ:

1904-8 թուականներուն, ամէնէն աչքի ինկող դէպքերը վերոյիշեալ երեք դէպքերն էին՝ հայկական համագումարը, հայ-թաթարական ընդհարումները եւ Դաշնակցութեան դատաւարութիւնը:

1908էն կը սկսի յետադէմ իշխանութեան ուժեղացումը եւ քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնները կ'անցնին ստորերկրեայ աշխատանքներու:

Գլուխ Ե.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՅԵՏԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆՆԸ
ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԸ
(1905–1907ԻՆ)

Կան գետեր, որոնք առաջոտ հարթավայրերու կամ լեռներու վրայ կը հոսին երկրի մակերեսով, յետոյ գետնի տակ կ'անցնին, երկար ճամբորդութենէ յետոյ, մէկ ալ նորէն մակերես կ'ելլեն: Այնպէս որ՝ անծանօթ մէկը կրնայ կարծել, թէ առաջին անգամն է, որ գետը կը ժայթքէ հողի ներքին շերտերէն:

Նոյնը կարելի է ըսել և յեղափոխական շարժումներու մասին: 1905ին, կարծես թէ առաջին անգամ ներքնայարկերէն փողոց էին եկած կազմակերպութեամբ յեղափոխական ուժերը իրենց պանդուռածներու հետ մէկտեղ, բայց երբ յետադէմ իշխանութիւնը յաղթեց, նորից այդ ուժերը ներքնայարկ մտան, օր մը անչուշտ կրկին դուրս գարու համար:

Շեշտեցի արդէն, որ Թիֆլիսի քաղաքագլուխի պաշտօնը իւրայատուկ պայմաններ կը ներկայացնէր: Մէկ կողմէն կապուած էր երկրի բարձր իշխանութեան հետ, իսկ միւս կողմէն՝ ներքնայարկի մէջ գտնուող յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ: Այդ կազմակերպութիւնները բազմաթիւ առիթներով զիմում կ'ընէին ինձ, երբ իրենց անդամներէն ոեւէ մէկը կը ձերբակալուէր, կամ կուսակցութեան որեւէ ձեռնարկը յայտնի կը դառնար իշխանութեան: Դատական հիմնարկութիւններու մէջ,

պաշտօնիս բերումով, կը մասնակցէի որպէս միջնորդ
կամ իրրեւ գատաւոր եւ այդ ուղղութեամբ հարուստ
յիշողութիւններ ունիմ:

1905ի յեղափոխութեան բնթացքին, առաջին
շարքերու վրայ կանգնած էին Հայ Յեղափոխական
Դաշնակցութիւնը եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատ մեն-
չեւիկեան կազմակերպութիւնը: Երկրորդ շարքերու
վրայ կը գտնուէին սոցիալ-դեմոկրատ բոլշեւիկները,
սոցիալիստ-յեղափոխականները, հնչականները եւ
յետոյ ազգայնական ֆեդերալիստները:

Այս բոլոր կուսակցութիւնները մէկ նշանաբան
ունէին իրարու հանդէպ. «Քալել առանձինն, բայց
լինել միասին»: Որոշ համաձայնութիւն գոյութիւն
ունէր անոնց մէջ գանազան տեխնիք հարցերու շուրջ:
Միթիւններու ատեն պայմանաւորուած էր կուսակ-
ցական հոկտոբրներու մասնակցութեան թիւը:

Երևանեան հրապարակի վրայ կամ հայկական
Հաւարար թաղի եւ գանազան թաղամասերու մէջ
կատարուող բազմամարդ միթիւններու ատեն, կու-
սակցութիւնները մրցումի դուրս կու գային իրարու
հետ: Վրացի մենչեւիկները ամէն կերպ կը ջանային
հայկական գանգուածները գատել Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեւնէն եւ կապել իրենց, բայց չէին յաջողեր: Իրենց
կողքին մենչեւիկները ունէին հայկական փոքրիկ
խմբակ մը, որ կ'աշխատէր այդ ուղղութեամբ:
Յայտնի էին Ա. Երզնկեան, Արշակ Չուրարով եւ Պա-
նոյեան: Մենչեւիկներու եւ բոլշեւիկներու բաժա-
նումէն յետոյ Պանոյեանը, Սա. Շահումեանը, ԲՍ-
պանդարեանը եւ Տէր Պետրոսեանը (Կամոն) գլխա-
ւորեցին բոլշեւիկեան կազմակերպութիւնը:

Շատերը կը զարմանան, թէ որտեղէն առաջ եկան բողշեիկները, որ 1917–20 թուականներուն տէր զարձան ողջ Ռուսաստանին: Կարելի որ կը համարիմ կանգ առնել բողշեիկներու՝ ռուսական բնդ–հանուր բանու որական կուսակցութենէն բաժանու–մին վրայ: Սակայն, պիտի քսեմ որ 1905ին եւ հետո չի այն միտքէն, թէ բողշեիկ առանձին անհատներ, տարիներ ետք, պիտի կրնան իրենց ձեռքն առնել Ռուսաստանը:

Քաղաքապետութեան սրահներու մէջ, բողշեիկ–ները զեւ այն ժամանակ կը յայտարարէին ընկերա–յին յեղափոխութեան անհրաժեշտութիւնը: 1905ի յեղափոխութիւնը, իրենց անսակէտով, յեղափոխու–թեան վերջնական փուլը չէր: Ռամկավար ազատու–թիւնները բաւարար չէին բանուոր դասակարգի հա–մար, այլ բոնի ուժով պէտք էր տապալել իշխանու–թիւնը, հրախրել Սահմանադիր ժողով եւ իրակա–նացնել ընկերային յեղափոխութիւն:

Այն ժամանակ, այդ ճառերը ցնորական կը թը–ւէին: Սակայն, զԱպրիլը եկան ապացուցելու, որ բողշեիկները ոչ միայն բոնի ուժով տապալեցին իշ–խանութիւնը, այլեւ ցրեցին Սահմանադիր ժողովը՝ իրենց ծրագիրները իրականացնելու համար:

Յաճախ կը հանդիպէի բողշեիկներուն այլ կու–սակցութիւններու պատկանող անհատներու հետ՝ կողք կողքի պայքարելու առեն ցարական բանակա–յութեան դէմ, որու մէջ ամէնքս կը տեսնէինք Ռու–սաստանի մեծագոյն չարիքը: Մինչեւ 1903, գոյու–թիւն ունէր սոս սոցիալ–դեմոկրատական բանուո–րական մէկ կուսակցութիւն: 1902ին, Բրիւսէի հա–

մազուժարին մէջ, որ յետոյ անցաւ Լոնտոն, առաջ
եկան ու ժեղ բախումներ եւ կուսակցութիւնը բաժ-
նուեցաւ երկու մասի՝ մեծամասնականներու (բոլ-
շեւիկ) եւ փոքրամասնականներու (մենչեւիկ)։ Առա-
ջին թեւը կը գլխաւորէր Լենինը, իսկ երկրորդը՝ Մար-
տովը։

Երկու թեւերու անհամաձայնութիւնները
գլխաւորաբար կը դառնային կազմակերպման եւ
գործելակերպի խնդիրներու շուրջ։ Փոքրամասնա-
կանները կը կարծէին, որ ընկերային յեղափոխու-
թեան կարելի է հասնիլ աստիճանական զարգացման
ճանապարհով, իսկ մեծամասնականները կը պա-
հանջէին բոնի յեղափոխական միջոցներով տապալել
իշխանութիւնը եւ հաստատել բանուորական պերիշ-
խանութիւն։ Փոքրամասնականները կողմնակից էին
անհատական ահաբեկումներու, ու զոյուած բանուոր
դասակարգի անհատ թշնամիներու դէմ։ մեծամաս-
նականները կը պահանջէին զանգուածային ահաբե-
կում՝ ոչնչացնելու համար ամբողջ դասակարգ մը։

Կոմկասի բանուորութիւնը կը յարէր փոքրա-
մասնականներուն, մինչդեռ ոռոս բանուորութիւնը
կ'ընդունէր աւելի մեծամասնականներու գործելա-
կերպը։ Փոքրամասնականներուն կը պատկանէր եւ
Ջուդաշիլին՝ Ստալինը, որ այսօր Ռուսաստանի
բռնապետն է։ Ստալինը քարտուղարն էր վրաց սոց-
իալ-դեմոկրատիայի հիմնադիր՝ Ն. Ժորդանիայի, որ
այսօր, որպէս տարագիր, կ'ապրի Փարիզի մէջ։

Կուսակցութեան երկու թեւերուն մէջ գոյու-
թիւն ունեցող կապը զնալով աւելի տկարացաւ եւ
կտրուեցաւ՝ չնորհիւ Ռուսաստանի մէջ տեղի ունե-

ցող քաղաքական պահանջներուն: Արժէ կար-
դալ պրն. Սպերեղոնովիչի շահեկան մէկ ուսումնա-
սիրութիւնը (տպում Փարիզ, 1922ին, 500 էջ), բու-
շէիկներու մասին, անոնց սկիզբի օրերէն մինչեւ իշ-
խանութեան անցնելը:

Մենք առիթ ունեցանք վերը յիշելու, որ ուսա-
կան յեղափոխութեան սկիզբի օրերէն իսկ, յեղափո-
խական կազմակերպութիւնները դուրս եկան նկուզ-
ներէն եւ սկսան բացայայտ կերպով խօսիլ եւ ճառել:
Առաջին քայլը ներքին գործոց նախարար Պիւէի րս-
պանութիւնն էր, որ տեղի ունեցաւ 1904 Յուլիս
15ին: Անոր յաջորդեց իշխան Միրսկին, որուն կառա-
վարութեան շրջանը որակուեցաւ «Գարուն» բառով:
1904-5 թուականներու ձմեռան, բոլորին լեզուները
բացուեցան, եւ այնուհետեւ սկսաւ ցոյցերու եւ մի-
թիւնկներու ամբողջ շարան մը: «Գարնան» հոսանքը
տարածուեցաւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ: Իշխանութիւնը
ստիպումը եղաւ դիմելու նոր բռնութիւններու:

Երբ լոյս տեսաւ ցարի հրովարտակը, ժողովուրդը
բառիս լայն իմաստով փողոց թափեցաւ: Ամէնքը կը
կարծէին, որ նոր դարազլուխ մը կը բացուի ուս
պատմութեան մէջ: Նորէն միթիւնկներ եւ ցոյցեր, նո-
րէն ճառեր ու ճառեր: Թիֆլիսի մէջ աչքի կը պարնէր
երիտասարդ հայ մը՝ Սալմանեան (Դեւ), որ իր կրա-
կոտ ճառերով կը ներկայացնէր իշխանութեան ծի-
ծաղելի կողմերն ու հասարակութեան կ'աւտէր նոր,
երջանիկ օրերու պալուստը:

Իշխանութիւնը սակայն քնած չէր: Ան կը լարէր
իր ցանցերը: Այս վիճակին մէջ յեղափոխական կու-
սակցութիւնները պէտք է որ իրենց դիրքը ճշդէին

կատարուող դէպքերու հանդէպ: Ամէն մէկ առիթէն օգտուելով, յեղափոխականները կը ջանային բարձր պահել ժողովուրդի տրամադրութիւնները:

Օգոստոս 29ին, քաղաքային վարչութեան սրահին մէջ նշանակուած էր մեծ համախմբում մը: Ես կը գտնուէի Հիւսիսային Կովկաս: Ինձ կը փոխարինէր պրն. Ք. Վերմիշեանը: Թիֆլիսի նահանգապետը հեռախօսով կ'արգիլէ Վերմիշեանին գումարել այդ համախմբումը, որ ժողովրդական բնոյթ կը կրէր: Սակայն, Վերմիշեան կը պատասխանէ, թէ ինք անկարող է ամբօրի առաջն առնել: Ժողովին կը նախապահ յայտնի փոքրամասնական էլիտայի եղբայրը, որ զիմելով ժողովին կը յայտնէ նահանգապետի որոշումը եւ կ'առաջարկէ, որ սրահէն դուրս ելլեն անոնք, որ կը վախնան: Սրահը կը մտնէ սպայ մը՝ առաջարկելով բոլորին ցրուիլ: Սակայն, ոչ ոք կը չարժաւի իր տեղէն: Այն ժամանակ, կոզակները կը սկսին կրակել ժողովուրդի վրայ:

Սարսափելի իրարանցում կը սկսի անգէն ժողովուրդին մէջ: Կը սպաննուին 35 հոգի եւ ծանր կը վիրաւորուին 40 հոգի: Սրահը ամբողջապէս կը ներկուի արիւնով:

Նոյն պատմութիւնը ուսական բազմաթիւ քաղաքներու մէջ: Բայց որքան վճռական կը դառնար իշխանութիւնը պայքարի մէջ, այնքան աւելի կը սաստկանային ժողովրդի ցասումն ու բողոքը: Ժողովրդի եւ կառավարութեան միջեւ գոյացած վիճը գնալով աւելի կը խորանար:

Երբ 1905 թուին հրատարակուեցաւ ցարի հրովարտակը ազատութիւններու մասին, ժողովուրդը

բաժնուեցաւ երկու մասի. մէկ մասը մնաց հաւատա-
րիմ յեղափոխական սկզբունքներուն, իսկ միւսը
կառչեց իշխանութեան: Ոստիկանութեան բաժան-
մունքը Փեթերպուրգէն դիմեց դաւադրական նոր
ձևերու: Սկսաւ կազմակերպել ջարդեր, սպանու-
թիւններ և հայրենասիրական ցոյցեր: Այդպիսի ցոյց
մը տեղի ունեցաւ նաև Թիֆլիսի մէջ, Հոկտեմբեր
22ին:

Ժողովուրդը զրօշակներով և սուրբերու նկար-
ներով կ'անցնէր Թիֆլիսի գլխաւոր փողոցներէն դէ-
պի Փոխարքայի պալատը: Անոր կը հետևէին ոստի-
կանները, զօրքերը և զինուորական դպրոցի աշա-
կերտները: Ցոյցին չմասնակցողները մայթերու
վրայէն կը դիտէին: Յանկարծ ատրճանակի պայթիւն
մը լսուեցաւ: Պարզ էր, որ ազդանշան մը կը տրուէր:
Զօրքերը սկսան կրակել ժողովուրդին վրայ: Կոզակ-
ները սկսան մտնել տուները և սուիներով մեռցնել
մարդիկ:

Առաջին Գիմնազիոնի աշակերտութիւնը նոյն-
պէս ենթարկուեցաւ ջարդի: Կոզակները ներս խու-
ժեցին «Թիֆլիսի Թերք»ի խմբագրատունը և հայ-
կական ակումբը՝ իրենց արիւնոտ գործը լրացնելու
համար:

Այդ ժամին, մենք ժողովի նստած էինք քաղա-
քային վարչութեան հետ: Երբ համապարկերու ձայնը
մեզի հասաւ, անմիջապէս գնացինք Փոխարքայի
մօտ: Ոստիկանական մասի օգնական զօրավար Բա-
րուչկինը արդէն գեկուցած էր անոր դէպքերու մա-
սին՝ ամբողջ մեղքը բառնալով ժողովուրդին վրայ:
Իբրեւ թէ ժողովուրդն էր յարձակուել խաղաղ ցուցա-

րարներու և զօրքերու վրայ, անոնք ալ ստիպուած էին եղեր զէնքի զիմել ինքնապաշտպանութեան համար:

Այսպիսի ծանր օրեր ապրեցաւ Ռուսաստանը 1905 և 1906 թուականներուն: Քաղաքական կուսակցութիւնները նորէն նկուղները մտան, բայց այս անգամ արդէն երկար ժամանակով, ամբողջ 10 տարի, մինչև 1917 թուականի յեղափոխութիւնը:

Նախքան պատմելը այն մասին, թէ ի՞նչ բրին կուսակցութիւնները նկուղներու մէջ, պէտք է ըսեմ, որ Կովկասի մէջ ժողովուրդը օրգանապէս կապուած էր իր յեղափոխական կազմակերպութիւններուն հետ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և վրաց սոցիալ-դեմոկրատները բառիս լայն իմաստով կարողացած էին մտնել ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ և իրենց կապել զանգուածները: Նոյնը չէր կարելի ըսել Ռուսաստանի մասին: 100 միլիոննոց ժողովուրդը, բնականաբար, չէր կարող համաձայնացնել իր աշխատանքները ընդհանուր մէկ ճակատ կազմելու համար: Պրոպագանդի գործը նոյնպէս զժուարու-թեամբ կը տարուէր անոնց մէջ և իրենց հաշիւ չտալով՝ ոռոս զանգուածները իրենց այս ու այն կողմը կը նետէին: Ատոր ապացոյց այն, որ 1917 թուին, ոռոս ժողովուրդի 70 առ հարիւրը իր քուէները տուաւ սոցիալիստ-յեղափոխականներուն, բայց ոչ մէկ տոկոսը պաշտպանեց իր ընտրեալները, երբ բոլշևիկները զէնքի ու ժով ցրեցին ոռոս ատաջին Սահմանադիր ժողովը:

Երբ յետադիմական իշխանութիւնը ու ժեղացաւ, քաղաքական կուսակցութիւնները ենթարկուեցան

Հայածանճներու, ձերբակալումներու, բայց անոնց
գործունէութիւնը շղաղրեցաւ: Կուսակցութիւնները
սկսան աշխատիլ եւ ղեկավարել յեղափոխական շար-
ժումները նկուղներէն:

Յեղափոխական բոլոր կուսակցութիւններու
կեդրոնը այդ ժամանակ կը գտնուէր Երկրի մէջ: Բոլ-
շևիկներն էին միայն, որ իրենց կեդրոնը փոխադրած
էին ժընևե՝ Թողնելով Երկրի մէջ քանի մը անդամներ,
կապ պահպանելու համար:

1907 թուին էր, որ իմ աչքերիս առջև տեղի ու-
նեցաւ 200 հազար ուրբոյ կողոպուտը: Փեթեր-
պուրգէն Թիֆլիս 200 հազար ուրբոյ էր ու դարկուած,
որ պետական գանձարկղէն պիտի փոխադրուէր պե-
տական զրամատունը: Բոլշևիկները գիտէին փո-
խադրութեան ճիշդ ժամը եւ վճռած էին կողոպուել
ամբողջ գումարը:

Գործը պատրաստուած էր ամենայն հմտու-
թեամբ եւ գաղտնապահութեամբ: Կ. Կոմիտէի ան-
դամներէն շատերը անգամ տեղեկութիւն չունէին
այդ մասին: Ծրագիրը պատրաստած էր ինքը՝ Լենին-
նր, իսկ գործադրութիւնը յանձնուած էր Տէր Պետ-
րոսեանին, որուն կեղծանունն էր Կամօ: Կամուլի րն-
տանիքը կը ճանչնամ անձամբ: Իր քոյրը, նոյնպէս
բոլշևիկ, կը պաշտօնավարէր քաղաքային վարչու-
թեան մէջ: Հիւանդ աղջիկ մը, որ մեռաւ Թոքախտէն:

Ես կ'աշխատէի քաղաքային վարչութեան մէջ, իմ
գրասենեակը: Ժամը 12ին, պետական գանձարանէն
դուրս կու գայ գանձապահը, կը նստի կառքը եւ ուո-
քերուն տակ կը տեղաւորէ պարկ մը, որուն մէջ կը
գտնուէր 200 հազար ուրբոյի գումարը: Կառքի առ-

ջելն եւ Լաւելն կ'ուղեկցին ձիաւոր կողակները: Երբ կառքը կ'անցնի Երեւանեան հրապարակը ու կը թեքուի Սոլոյաքեան փողոցը, անկիւնի տան կտուրէն, որ կը պատկանէր իշխան Սումրաթովին, ում մը մը կը նետուի կառքի մէջ: Երեք ուրիշ ումեր ալ կը նետուին կողակներու վրայ:

Պաթիւնը այնքան ուժեղ էր, որ գրասենեակիս ապակիները կոտրատուեցան:

Օգտուելով խառնաշփոթ վիճակէն, բոլշևիկները գանձապահի ձեռքէն կը խլեն զրամներու պարկը եւ կ'անյայտանան:

Տէր Պետրոսեանը, ինչպէս յայտնի եղաւ հետագային, դրամներու պարկը առնելով կը պատսպարուի մօտակայ տուներէն մէկուն մէջ եւ քանի մը օր ետք, կը յաջողի Ռուսաստանի վրայով անցնել ֆինլանդիա՝ գեկուցելու Լենինին եւ յանձնելու զրամները:

Փարիզի մէջ, Լիտվինովը, որ այսօր Խորհրդային Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարն է եւ ժընեւի մէջ կը զլխաւորէ Խորհրդային պատուիրակութիւնը՝ գինաթափման համաժողովին, աշխատեցաւ մանրել կողոպտուած զրամները եւ այդ պատճառով բանտարկուեցաւ:

Տէր Պետրոսեանը, Միրակի կեղծանունով, Բերլինի եւ Փարիզի մէջ գէնքեր գնեց ու փոխադրեց Ռուսաստան բոլշևիկներուն համար, սակայն ձերբակալուեցաւ Բերլինի մէջ եւ, որպէսզի խուսափի Ռուսաստանին յանձնուելէ, ինքզինք խենթ ձեռացուց: Բերլինի լաւագոյն հոգերոյժները, քննութենէն ետք անգամ, չկարողացան երեւան հանել կեղծիքը: Գեր-

մանացիք որոշեցին Տէր Պետրոսեանը յանձնել սուսնեքուն, որպէս խենթի: Ռուսները պայմանը ընդունեցին և տեղափոխեցին Տէր Պետրոսեանը Թիֆլիսի հոգերու ծարանը, ուր երկու հոգերոյժներ՝ Օրբելի և Զուվնովսկի կը շարունակեն իրենց հսկողութիւնները: Տէր Պետրոսեանի քոյրը ինձմէ խնդրեց իմանալ թիչկներէն՝ իր եղբօր «հիւանդութեան» մասին: Բրժիչկները ինձ ըսին, որ իրենք կը կասկածին Տէր Պետրոսեանի խենթութեան իսկութեան մասին: Տէր Պետրոսեան կը ձեւանար այնպիսի խենթ մը, որ իր սեփական աղտոտութիւնները կ'ուտէր՝ մնալով մինակ իր խցիկին մէջ և զիտնալով, որ իրեն պաղտնօրէն կը հետեւին:

Մինչ այդ, Թիֆլիսի բողեւիկները կրցեր չին կապ հաստատել Կամոյի հետ՝ թիչկի օգնականի միջոցով: Ուղարկելով մէկ ձեռք հազուստեղէն և երկար պարան՝ հնարաւորութիւն տալով Տէր Պետրոսեանին զգեստները փոխելու, լուսամուտը կոտրելով դուրս գալու իր խցիկէն, կախուելով իջնելու Կուր գետի ափը, անցնելու Վերայի կամուրջէն և անյայտանալու: Ոտքի հանուեցաւ ամբողջ ոստիկանութիւնը, բայց ապարդիւն: Բանտարկուեցաւ Կամոյի քոյրը, որմէ ոչ մէկ տեղեկութիւն կրցան ստանալ:

Հետագային, Տէր Պետրոսեան նորէն ևկաւ Թիֆլիս և կազմակերպեց փոստի կողոպուտը: Գործը վերջացնելէն ետք, ևկաւ քաղաքային վարչութիւն, որպէս անմեղ մէկը և յետոյ նորէն անյայտացաւ աննկատ կերպով:

Տէր Պետրոսեան ի վերջոյ ձերբակալուեցաւ իշխանութեան կողմէ, դատուեցաւ և աքսորուեցաւ:

Սիրերիս: 1917ին ազատելով՝ եկա թիֆլիս եւ մե-
ռա՝ իյնալով օթոմորիի տակ: Ստալինի յատուկ
հրամանով օթոմորիի վարիչը անմիջապէս գնդակա-
հարուեցաւ:

Բոլշևիկները թուով չառ քիչ էին Կովկասի մէջ,
բայց միշտ աւելի եռանդուն եւ գործունեայ էին:
Շատեր, որոնց եւ կը ճանչնամ դեռ 1905 թուակա-
նէն, այսօր Անդրկովկասեան Հանրապետութիւննե-
րուն եւ Ռուսաստանի մէջ առաջնակարգ դեր կը
կատարեն, ինչպէս օրինակ՝ Մախարաձէ, Էլիաւա,
Օրէխկաշվիլի, Երզնկեան, Խանոյեան, Յիսակայա եւ
վերջապէս Զուղաշվիլի — Ստալին: Այս հանգաման-
քը ցոյց կու տայ, որ յեղափոխութեան յորձանքը չէր,
որ վեր բարձրացուց այս մարդիկը, այլ այն յամառ,
յեղափոխական աշխատանքը, որուն հետեւեցան ա-
նոնք վերջնական նպատակի համար՝ քսան տարի չա-
րունակ ու հասան իրենց նպատակին:

Սոցիալ-դեմոկրատ փոքրամասնականները
(մենշևիկները), այդ ժամանակ, զբաղած էին մաս-
նակի ահարեկումներով: Անոնք սպաննեցին շտաբի
պետ Գրեազնովին եւ շարք մը ոստիկաններ, ժան-
տարմներ: Կառավարութիւնը կը պատասխանէր
ջարդերով, որմէ կը տուժէր ժողովուրդի ոչ մեղաւոր
մասը եւս: Թիֆլիսի դատաւորներէն մէկը ինձ կ'ը-
սէր.

«Եթէ ոմրագործութեան վայրին վրայ բռնուի
ոեւէ մէկը սեւ շապիկով, ան պէտք է դատուի որ-
պէս ահաբեկիչ. որովհետեւ եթէ ան չէ սպաննած,
միեւնոյնն է՝ օր մը պիտի սպաննէ ոեւէ մէկը»:

Լաւ կը յիշեմ երկու այդպիսի դէպքեր:

Անգամ մը, նստած Թիֆլիսի նահանգապետ՝
Կառլ Ֆոն Տրաուրենբերգի մօտ, կը գրուցէինք զոր-
ծերու մասին: Յանկարծ լսուեցան հրացանի համա-
գարկեր: Նահանգապետը իր գինուորներէն մէկը ու-
ղարկեց իմանալու եղելութիւնը: Կէս ժամէն, գին-
ւորը վերադարձաւ եւ իր գիւղացիական պարզու-
թեամբ զեկուցեց. «Այնպէս որ, Ձերդ Գերագանցու-
թիւն, փողոցի մէջ մէկ ոստիկան եմ սպաններ եւ
փախեր: Մեր զինուորները կը ջարդեն մօտակայ
տան բնակիչները: Դուրս կողպած են եւ կ'աշխա-
տին ներսը»: Նահանգապետը իսկոյն ուղարկեց իր
համահարգին՝ զէպքի առաջին առնելու համար: Համ-
հարգը վերադարձաւ եւ զեկուցեց, որ գինուորները
սպաննած են տան բոլոր տղամարդ բնակիչները,
թալանած են տունը եւ քաշուած:

Երկրորդ զէպքը հետեւեալն էր:

Թիֆլիսի մէջ կար ոստիկանապետ մը, Մարտի-
նով, որ Թիֆլիսի սպաններէն էր եւ աւելի ուշ դարձաւ
Բազուի քաղաքապետ: Յեղափոխականները քանի մը
անգամ փորձեցին սպաննել զինք, բայց անյաջող: Օր
մը, նստած էի իր մօտ, լուսամուտի առջեւ: Մարտի-
նովը խնդրեց տեղափոխուիլ ուրիշ տեղ՝ պատճառ
բռնելով, որ կրնան զիս իր տեղը ընդունել եւ սպան-
նել: Քանի մը օր ետք, ազնուական Գիմնազիոնի
չէնքին առջեւ, իր վրայ ոռոմ մը նետեցին: Իշխա-
նութիւնը վրայ հասնելով՝ անմիջապէս խուզարկած
էր Գիմնազիոնի շէնքը եւ սպաննած տեսուչ՝ Ձին-
վադզէն, որ ի հարկէ ոչ մէկ կապ ունէր ահաբեկութիւն
հետ:

Այս օրինակներէն պարզ է, թէ ինչպիսի սաստ-

կութեամբ եւ կատաղութեամբ կը տարուէր կոիւր իշխանութեան եւ ժողովուրդին միջեւ :

Ժողովուրդը ուրիշ միջոց չունէր պայքարելու իր ազատութիւններու համար: Չկար ոչ մէկ օրինական ճամբայ պայքարի համար: Վիճ մը բացուած էր իշխանութեան եւ ժողովուրդի միջեւ: Կեդրոնական Ռուսիոյ մէջ կացութիւնը աւելի վատթար էր: Այնտեղ մեծ վիճ մը կար ոչ միայն իշխանութեան եւ ժողովուրդի, այլեւ ժողովուրդի եւ մտաւորականութեան միջեւ: Ահա թէ ինչո՞ւ, բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ժամանակ, զիս դացիութիւնն ու զինուորութիւնը բոլշեւիկներու զիրկը նետուեցան եւ իրենց հաշիւները մաքրեցին երկուքին հետ ալ:

Կովկասի մէջ, բարերախտաբար, վերջին երեւոյթը զոյութիւն չունէր: Իշխանութիւնը հաւասար թշնամութեամբ կը նայէր քննադատական բոլոր ձգտումներուն: Ամէնէն անմեղ զիմադրութիւնը եւ ձախակողմեան ահաբեկչական փորձը մէկ ակնոցով կը դիտուէր իր կողմէ. այս հանգամանքը չատերը կը դասէր ընդ զիմադիրներու շարքը: Յետադիմական կատաւարութիւնը թոյլ չէր տար որեւէ ազատ արտայայտութիւն: Կը յիշեմ, թէ ինչպէս հսկողութեան եւ հակակշիռի կ'ենթարկուէին այն բոլոր գումարները, որոնք կը յատկացուէին նոյնիսկ այնպիսի անմեղ հիմնարկութիւններու, ինչպիսին էր, օրինակ, հրէջներու գումարը: Ամենահասարակ պաշտօնեաներու նշանակումը կախում ունէր իշխանութեան հաստատումէն, որովհետեւ իւրաքանչիւր պաշտօնեայի մէջ անոնք կը տեսնէին քաղաքական անբարեկոյսին մէ-

կը: Այս հանգամանքը կը գրգռէր ամբողջ ժողովուրդը՝ բնական իշխանութեան:

Պատմեմ դէպք մը եւս, ցոյց տալու համար, թէ ինչպիսի անամտութեամբ իշխանութիւնը կը թափէր քաղաքացիներու արիւնը եւ հրդեհի կու տար անոնց կայքերը:

Զինուորական շուկայի մօտ, անծանօթ մէկը ուսմբ մը կը նետէ կոպակներու վրայ: Դէպքը տեղի կ'ունենայ հայկական Ներսիսեան դպրոցի մօտերը: Անմիջապէս թնդանօթներ կը բերեն, կը ոմբակոծեն եւ կ'այրեն դպրոցը, իսկ շէնքէն ելլողները կը սպաննեն:

Ի՞նչ խօսք կարող է լինել համերաշխութեան եւ խաղաղութեան մասին այսպիսի մթնոլորտի մէջ: Գոյութիւն չունէր ազատ խօսք, մամուլի ազատութիւն. քաղաքային վարչութիւնների իրաւունքը կրճատուած էր. քաղաքական կուսակցութիւնները նկուղներն էին մտած. զիրը երկրի խորքերն էր մտած՝ նորէն դուրս գալու համար:

Անսովոր աչքերու համար, յեղափոխութիւնը վերջացած էր արդէն: Բայց ներքնայարկերու մէջ կը պատրաստուէին յեղափոխական նոր շարժումներ:

Մենք ալ մեր պատմութեամբ հետեւինք նկուղային այդ շարժումներուն:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՆԿՈՒՂԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԵՒ ԻՄ ԿԱՊԸ ԱՆՈՆՑ ՀԵՏ (1907-14)

Մանկույթ նկուզները՝ կուսակցութիւնները չղաղբեցուցին իրենց կազմակերպչական և քարոզչական աշխատանքները: Հայածուած իշխանութենէ՝ անոնք առաջին հերթին ջանացին լեցնել ձերբակալուած և աքսորուած անդամներու տեղը: Կուսակցութիւններու առաջին քայլն եղաւ կարգի բերել ներքին մեքենան, կապ հաստատել կեդրոնի և ծայրագուտներու միջև, այսինքն՝ լծուիլ զուտ ներքին աշխատանքներու:

Քաղաքական դէպքերը ծանր հարուած էին հասցուցած և կուսակցական շարքերուն: Շատ համակիրներ քաշուած էին ասպարէզէն և մեծ թիւով կուսակցականներ ի սպառ չկոտրացած: Ինչ ըսել կ'ուզէ, որ կուսակցական եռանդուն և հաւատարիմ տարրը միշտ շարքերուն հետ էր փտանգի ամենադժուար րոպէներուն անգամ:

Կուսակցական ուժերու վերահաստատման համար, կուսակցութիւնները ընտրած էին երկու ճանապարհ. մէկը՝ արհեստակցական միութիւններու կազմակերպումը, իսկ միւսը՝ ժողովրդական համալսարանի և մեծերու համար բացուած դպրոցներու քողին տակ դասախօսութիւններու կազմակերպումը:

Արհեստակցական միութիւններու կազմա-
[կերպման աշխատանքներու առնչութեամբ, վը-]*
րացի սոցիալ - դեմոկրատները չափազանց մեծ
եռանդ կը թափէին այս ձեռնարկներու մէջ, ես կ'օգ-
նէի անոնց խօսքով եւ գործով: Արհեստակցական
միութիւններու մէջ, դասախօսութիւններ կու տայի
արհեստակցական շարժումներու մասին, կամ հան-
դէս կու գայի որպէս հաշտարար դատաւոր, բան-
ւորներու եւ գործատէրներու միջեւ:

Արհեստակցական միութիւններու մէջ, կարեւոր
տեղ կը զբաղէր այն հարցը, թէ այդ միութիւնները
պէտք է լինին կուսակցական, թէ անկուսակցական:
Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարծիքով արհեստակցական
միութիւնները պէտք է լինին կուսակցական, իսկ
վրաց փոքրամասնականները կը պնդէին անկուսակ-
ցական կազմակերպութիւններու վրայ:

Վրացիներու տեսակէտը պարզ էր. անկուսակ-
ցական անուան տակ՝ անոնք կ'ուզէին գրաւել հայ
բանուոր զանգուածները եւ իրենց ուզած ձեւով դե-
կալարել միութիւնները: Հ. Յ. Դաշնակցութեան
մտածողութիւնը այլ էր. եթէ արհեստակցական
միութիւններու գերը քաղաքական պայքարն էր,

(*) Յուշագրութեան մէջ, առնուագն տող մը կը պակսի.
տեսնել՝ «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. Տարի, թիւ 9 (117), Յուլիս
1932, էջ 96բ.: Մեր կողմէ աւելցուցած ենք փակագիծներու մէջ
առնուած բառերը՝ պարբերութիւնը ամբողջացնելու նպատա-
կով:

ապա ուրեմն դժուար էր անոնց կեանքը գատել կուսակցութեան ընդհանուր կեանքէն ու շարժումներէն. կուսակցականօրէն կազմակերպուած միութիւններն էն, որ ի վերջոյ մաս պիտի կազմեն արհեստակցական ընդհանուր Դաշնակցութեան:

Կր յիշեմ այդ միութիւններու առաջին ժողովները, որոնք տեղի կ'ունենային Դիարիխի գարեջրային գործարանին մէջ. անոնց կը մասնակցէին բանուորական պատգամաւորները, ընտրուած՝ մեծ արհեստանոցներէն: Պէտք է ըսեմ, որ բացի կաշկգործարաններէ, երկաթուղային և հանրակառքի արհեստանոցներէն, աչքի ընկնող մեծ գործարաններ չկային, ուր համախմբուած ըլլային բանուորական մեծ բազմութիւններ: Թիֆլիս ընդհանուր առմամբ մանր արտադրողներու և արհեստաւորներու քաղաք էր: Բանուորները սիրով կը մասնակցէին արհեստակցական շարժումներուն, որովհետեւ իրենց համար այդ միակ միջոցն էր խմբովին մասնակցելու գործարանատիրոջ ղէմ մղուող պայքարին, աշխատավարձը բարձրացնելու և աշխատանքի ժամերը կրճատելու համար:

Իշխանութիւնը առանձին մտահոգութիւն չունէր արհեստակցական շարժումներէն: Կովկասը, եթէ հաշուի չառնենք Բազուն, ուր նաւթի արդիւնաբերութեան շնորհիւ հաւաքուած էր մօտ 30,000 բանուոր, չունէր սուր կերպով զրուած՝ բանուորական հարց: Գործարանները, այն ալ քիչ թիւով, ցրուած էին ամբողջ երկրի մէջ. հանգամանք մը, որ կ'արգիլէր բանուորական զանգուածներուն կեդրոնանալ մէկ վայրի մէջ կազմակերպուելու համար:

Շատերուն պարմանք կը պատճառէր այն հանգամանքը, որ Կովկասը՝ ունենալով չափազանց քիչ բանուորութիւն՝ Փեթերպուրգ կ'ուղարկէր Պետական Դումայի անդամներ, մեծ թիւով ընկերվարականներ: Այդ կը բացատրուէր այն բանով, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ սոցիալ-դեմոկրատները, իրենց ընկերվարական կազմակերպութիւններ, իրենց շարքերուն մէջ ունէին մեծ թիւով ոչ-ընկերվարական տարրեր՝ գիւղացիներ, արհեստաւորներ, վարպետներ եւ մասամբ միայն բանուորներ: Հայ տարրը Դաշնակցութեան դրօշի տակ կը պայքարէր տաճկահայ ազատագրութեան համար, իսկ վրացիները՝ իրենց լեզուի եւ ազատութեան համար: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի հիմնադիրները եւ պարագլուխները ամէն պատեհ առիթով կը ժխտէին իրենց կազմակերպութեան ազգային բնոյթը: Սակայն, 1917ի ղէպքերը եկան հակառակն ապացուցելու: Նոյն սոցիալ-դեմոկրատիան էր, որ հռչակեց Վրաստանի անկախութիւնը՝ վարելով զուտ ազգային քաղաքականութիւն: Բայց այս մասին՝ յետոյ:

Արհեստակցական շարժումը կ'ընթանար բաւարար կերպով: Երկու ժողովուրդներ, վրացիներն ու հայերը, կարողացան կարճ ժամանակի մէջ հետեւիլ եւրոպական ազգերու օրինակին: Կասկած չունիմ, որ եթէ մենք ալ պետական ազատ պայմաններու մէջ լինէինք, այսօր պիտի դասուէինք քաղաքակիրթ ազգերու շարքին: Որքան որ ես կը ճանչնամ Կովկասի մեր երկու ժողովուրդները, ծանօթ եմ անոնց պատմութեան, ականատես եղած եմ անոնց տանջանքին, թշուառութեան եւ ուրախութեան, փստահօրէն պիտի

պնդեմ, որ անոնց բացասական բոլոր գիծերը կուգան օտար պետութիւններու բռնութենէն: Երբ վերանայ այդ բռնութիւնը եւ մեր երկու ժողովուրդները իրենց ճակատագրին տէր դառնան, շատ բացասական գիծեր պիտի վերանան մեր մէջըն:

Արհեստակցական շարժումը լաւագոյն դպրոցն էր Կովկասի բանուորութեան համար. երբ հնարաւորութիւն ստեղծուեցաւ ազատ վարդանալու՝ այդ միութիւնները Թիֆլիսի, Բազուի եւ Երեւանի մէջ ի յայտ բերին հարուստ եւ բեղմնաւոր գործունէութիւն:

Թիֆլիսի մէջ միութեանը յատկացուած էր Արամեանի չքեղ տունը, ուր եւ առաջ եկաւ հոյակապ կազմակերպութիւն մը: Արհեստակցական միութիւնները կ'աշխատէին բարեկաւել բանուորներու վիճակը: Ես, որպէս քաղաքագլուխ, բաւական նուրբ վիճակի մէջ կը գտնուէի. ստիպուած էի հանդէս գալ շատ յաճախ ոչ միայն պաշտօնիս շնորհիւ, այլեւ այն հեղինակութեան, որ ունէի որպէս քաղաքագլուխ: Միջնորդ դասաւորի գերի մէջ՝ որոշումներ պիտի արձակէի բանուորներու եւ գործատէրներու մէջ ծագած անհամաձայնութիւններու պարագային: Միս կողմէն, քաղաքային վարչութիւնը կարող էր հրատարակել պարտադիր որոշումներ աշխատանքի կանոնաւորման համար:

Պէտք է ըսեմ, թէ Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը իր կազմի կրթական ցենզով համարեալ առաջինն էր ողջ Ռուսաստանի մէջ, որ կը ջանար ամէն կերպ թեթեւցնել աշխատանքի պայմանները, կրճատել բանուորական ժամանակը, ստեղծել առողջա-

պահական տանելի պայմաններ եւ կարգաւորել իրե-
խաներու աշխատանքի պայմանները:

Հենց որ արհեստակցական միութիւնները զգա-
ցին իրենք զիրենք ուժեղ եւ ի վիճակի եղան նոր պա-
հանջներ առաջադրելու գործառններուն, սկսան
գործադուլները: Գործառնները չէին համաձայնե-
րանու որներու պահանջներուն: Բանուորները կը
դադրեցնէին աշխատանքը: Ոստիկանութիւնը կը
հսկէր չէնքերու վրայ. երկու կողմերն ալ կը դիմէին
ինձ՝ բանակցելու եւ եզրակացութեան մը յանգելու
համար:

Կը յիշեմ, որ միջնորդ դատաւորի գերին մէջ
հանդէս եկայ հաշտեցնելու հանրակառքի բանուոր-
ները իրենց գործառններուն հետ, պանրագործնե-
րը, բաղնիքներու եւ խանութներու ծառայողները,
էլեկտրակայանի բանուորները, կաշկարծները: Ու
բոլոր ղէպքերու մէջ ալ յաջողեցայ գտնել համաձայ-
նութեան եզր մը: Պէտք է ըսեմ, որ աշխատանքի եւ
դրամագլուխի պայքարի ընթացքին ոչ մէկ արիւնա-
հեղութիւն պատահեցաւ: Թիֆլիսի մէջ եւ ոչ մէկ
ահարեկումի փորձ:

Նահանգային իշխանութիւնը երբեմն կը շտա-
պէր ձերբակալել գործադուլի պարագլուխները, բայց
իմ դիմումներուն շնորհիւ բանտարկեալները ազատ
կ'արձակուէին: Բոլոր ղէպքերուն ալ եւ հանդէս կու
զայի որպէս բանուորներու ներկայացուցիչ:

Մէկ անգամ միայն եւ հանդէս եկայ միջնորդ
դատարանի մէջ որպէս ներկայացուցիչ Բորչալուի
զաւառի պանրագործարանի տէրերու, իսկ բանուոր-
ներու կողմէն նշանակուած էր բոլշեւիկ Սպան-

դարեանը: Փոխադարձ համաձայնութեամբ դատա-
րանի նախագահ հրաւիրեցինք Ստ. Շահումեանը,
նոյնպէս բողեւիկ, որ չնայած իր կուսակցական հա-
մոզումներուն, ցոյց տուաւ միանգամայն անաչառ
վերաբերմունք: Այն ժամանակ, բողեւիկներու հետ
դեռ կարելի էր խօսիլ: Ստ. Շահումեանը սպաննուե-
ցաւ իր միւս 25 բնկերներուն հետ 1918ին: Երբ Շա-
հումեանը բանտարկուած էր, իր կինը խնդրեց իմ
միջամտութիւնը իշխանութեան առաջ եւ ես յաջողե-
ցայ թեթեւցնել իր վիճակը:

Արհեստակցական միութիւնները կ'աշխատէին
իրար պաշտպանել եւ հարկ եղած պարագային կը
յայտարարէին բնդ հանուր պորձադուլ: Քաղաքային
վարչութիւնը իր որոշումներու մէջ կ'աշխատէր մօ-
տենայ աշխատանքի 8 ժամեայ սկզբունքին: Կը յիշեմ,
թէ ինչպէս հանրակառքի բանուորները կ'աշխատէին
16 ժամ, չահելով օրական միայն 60 կոպէկ (2 Ֆրանկ)
եւ այն ալ առանց ճաշի դադարին: Դեռ իմ ժամանակ
հաստատուեցաւ 9 ժամեայ աշխատանք, իսկ աշխա-
տավարձը բարձրացաւ օրական 2 ռուբլի: Մենք կա-
րողացանք ապահովել խանութներու երեկոյեան ժա-
մը 7ին կողպելու դրութիւնը եւ կերակնօրեայ հան-
դիստը՝ բանուորներուն համար:

Երբ արհեստակցական միութիւնները ձեռք կը
բերէին նորանոր դիւրութիւններ բանուորներու հա-
մար, իրենց ետին կանգնած կուսակցութիւններու
հեղինակութիւնն ալ աւելի կը բարձրանար: «Արհես-
տակցական միութիւններու միջոցով դէպի կուսակ-
ցութիւն»․ այս էր կուսակցական գործիչներու նշա-
նարանը:

Երբ կը բանտարկուէր կամ աքսորի կ'ենթարկուէր, ոեւէ կուսակցական գործիչ կամ երբ կուսակցական ձեռնարկ մը յայտնի կը զատնար իշխանութիւններուն, կուսակցութիւնները ի վիճակի չէին զիմելու օրինաւոր պաշտպանութեան. միայն քաղաքագլուխին կը մնար հարկ եղած զիմումներն բնել, պաշտպանել, խնդրել կամ թեթեւ վճիռ արձակել, երբ ան հանդէս կու գար որպէս դատաւոր: Այս մասին ունիմ հարուստ յիշողութիւններ, որոնք լաւագոյն կերպով կ'արտայայտեն եւ կը բնորոշեն բարքերն ու ժամանակը:

Յայտնի սոցիալ-դեմոկրատ Իսիդոր Ռամիշվիլին աքսորուած էր Հաշտարխանի նահանգը: Հեռագրով ան ինձ խնդրեց միջամտել Փոխարքայի մօտ, որ թոյլ տայ իրեն մէկ շարաթով Թիֆլիս գալ՝ տեսնուելու համար իր հիւանդ աղջկան հետ: Ռամիշվիլին կը խոստանար, որ այդ շարաթուան ընթացքին բնաւ պիտի չզրապի յեղափոխական գործունէութեամբ: 'Իմեցի Փոխարքային՝ Ռամիշվիլիի համար՝ հաստատելով իր խոստումը, յեղափոխական գործունէութեամբ չզրապելու մասին: Փոխարքան թոյլատրեց Ռամիշվիլիի Թիֆլիս գալը, սակայն ըսաւ.

«Ինչ կը վերաբերի Ռամիշվիլիի ազնիւ խօսքին, այդ միեւնոյնն է քէ քիֆոյի մանրէն խօսք տայ, քէ ինք հիւանդութիւն պէտք չէ առաջ բերէ, եթէ իյնայ մարդկային մարմնի մէջ»:

Փոխարքան կը հանդնար անշուշտ յեղափոխական գործիչները եւ պիտէր, որ անօգուտ էր անոնց խոստումներուն ատանձին ուշադրութիւն դարձնել: Սակայն, պիտէր եւ մէկ բան, որ կարելի չէ տալ գոր-

ծաղրումով արմատախիլ ընել յեղափոխական շարժումները: Այս պատճառով յաճախ կը դիմէր գիջումներու:

Փոխարքան կ'ուզէր տեղեակ ըլլալ անցու դարձին: Կան մարդիկ, որ շատ լաւ կը խօսին: Փոխարքան լաւ կը լսէր, դիմացինին հնարաւորութիւն կու տար խօսելու: Ան ինձ կը խնդրէր իրեն մօտ տանիլ յեղափոխական գործիչները: Ես իրեն մօտ տարի գլխաւոր կու սակցութիւններու աչքի ինկոյ քանի մը անդամներ: Երկար գրուցեցինք Փոխարքայի հետ: Այդ այցելութիւնները ոչ մէկ վատ հետեւանք ունեցան այցելութիւններու համար:

Շատ անգամներ ստիպուած եմ եղեր Փոխարքայի մօտ գնալու եւ խնդրելու բանտարկեալներու եւ աքսորեալներու ծանր վիճակը թեթեւցնելու մասին: Անոնց կիներն ու մայրերը գրեթէ ամէն օր ինձ մօտ կու գային նման խնդիրներով: Այսպէս. բարեխօսած եմ Ստեփան Շահումեանի, Նոյ Ռամիշվիլիի (որ վերջերս սպաննուեցաւ Փարիզի մէջ), Մերեթելիի, Ջապարիձէի, Էյիաւայի, Տէր Պետրոսեանի եւ բազմաթիւ զաշնակցականներու եւ սոցիալ-դեմոկրատներու համար:

Շատ ծանր էր իմ վիճակը, երբ ես ստիպուած էի պաշտպանել երկու մահապարտ հայ բանտւորներ, որոնք Ղարաբիլիսէի մէջ սպաննած էին ռուս եւ հարիւրական ճարտարապետ մը: Ղարաբիլիսէի ռուս պաշտօնէութիւնը վրդովուած՝ կը պահանջէր մահւան պատիժ երկուքին համար ալ: Դատարանը մահապատիժի որոշում տուաւ: Փոխարքային կը մնար փրկել անոնց կեանքը: Մահապարտներու ընտանիք-

ները եկած էին Թիֆլիս: Գալով բնակարանս՝ կ'ազերսէին ծնկաչոք իմ պաշտպանութիւնս, մահուան պատիժը տաժանակիր աշխատանքներու փոխելու համար: Գնացի պալատ: Փոխարքան ինձ լսեց, ապա կանչեց զօրքերու հրամանատարը: Վերջինս զեկուցեց իրեն, թէ ո՞րս ամբողջ պաշտօնէութիւնը կը զրգոտի եթէ Փոխարքան չհաստատէ մահապատիժը: Փոխարքան դարձաւ ինձ ըսելով.

— Կը տեսնէ՞ք՝ այնտեղ կան մարդիկ, որոնք ուրիշ կերպ կը մտածեն: Պէտք է անոնց ալ բաւարարութիւն տամ: Այդ իսկ պատճառով ես մէկը պիտի ազատեմ, իսկ միւսը պիտի մեռնի: Ընտրեցէ՛ք ինքներդ, թէ ո՞րը կ'ուզէք որ ազատուի:

Մահապարտներէն մէկը ունէր կին եւ երկու երեխայ, իսկ միւսը ամուրի էր, բայց ունէր ծերունի ծնողներ: Ծանր երկընտրանքի առջեւ էի, բայց պէտք էր շտապել զոնէ մէկը ազատելու համար: Ես ընտրեցի հայրը, որ զաւակներ ունէր, իսկ միւսը պէտք էր եւթարկուէր մահապատիժի:

Երբ տուն վերադարձայ, երկուքի ընտանիքներն ալ ինձ կը սպասէին: Հագիւ ինքզինքս զսպելով՝ հազորդեցի Փոխարքայի որդումը:

Բայց ահա նաեւ զէպք մը, երբ ես մերժեցի իմ պաշտպանութիւնը: Երիտասարդ հայ մը կը նախանձի իր կնոջ հանդէպ բժիշկ Աղամալեանի ունեցած զգացումներուն համար: Պատրուակ բռնելով կնոջ հիւանդութիւնը՝ տուն կը կանչէ բժիշկը եւ կը սպաննէ, իսկ մարմինը կտոր-կտոր ընելով կը տեղաւորէ զամբիւղի մը մէջ: Յետոյ, իբր թէ ուխտագր-

նացութեան համար՝ կ'երթայ վաղ մը, կը ձգէ այն-
տեղ դամբիւղը եւ կ'անյայտանայ:

Գործը կը բացուի եւ դատարանը մահուան կը
դատապարտէ յանցաւորը: Իր ծնողներն ու կիներ չո-
քած կու լային անվերջ, բայց եւ մերժեցի իմ միջամե-
տութիւնը, որպէսզի մեր յարաբերութիւնները Փո-
խարքայի հետ չխզուին:

Ահա թէ ինչպիսի գործերով ինձ մօտ կու գային
եւ իմ միջամտութիւնը կը խնդրէին:

* * *

Թեթեւ չէր իմ կացութիւնը եւ այն ժամանակ,
երբ եւ հանդէս կու գայի իրրեւ դատաւոր:

Ինչպէս յիշած էի վերը, քաղաքային գործերու
համար յատուկ ատեան մը գոյութիւն ունէր Թիֆլի-
սի Դատաստանական Պալատին կից, որուն անդամ-
ներն էին՝ Դատաստանական Պալատէն չորս դա-
տաւորներ, ազնուականութեան պարագլուխը, քա-
ղաքագլուխը եւ գիւղի տանուտէրը: Եւ պատմած եմ
արդէն զէպք մը, հալարարի ահարեկիչներու կեան-
քէն: Այժմ պիտի պատմեմ երկու այլ զէպքեր, որոնք
իրենց ժամանակին մեծ աղմուկ հանեցին Կովկասի
մէջ եւ որոնց արձագանգները մինչեւ Փեթերպուրցի
Սենատը (Գերագոյն Դատարան) հասան: Պէտք է ը-
սել, որ ամբողջ Կովկասի համար, այդպիսի միայն մէկ
ատեան գոյութիւն ունէր:

Առաջին գործը կը վերաբերուէր վեց հոգիէ բաղ-
կացած խմբակի մը, որու գլուխն անցած էր յայտնի
վրացի յեղափոխական՝ Զիւկիլիվիին: Վերջինս,
Վրաստանի անկախութեան օրերուն, 1920ին, Թիֆ-

լիսի քաղաքագլուխ դարձաւ, իսկ 1924ին գնդակահարուեցաւ ընդհանրապէս կողմէ: Խմբակը կը մեղադրուէր կողակներուն վրայ յարձակում գործելու եւ սպանութիւն կատարելու մէջ: Մեղադրանքը շատ ծանր էր: Մեղապարտներուն կը սպասէր երկարամեայ տաժանակիր աշխատանք: Անոնք վերծէին մահուան պատիժէն, որովհետեւ մահուան պատիժ կրօնային արձակել միայն զինուորական դատարանները:

Գործի պաշտպանութեան համար կանչուած էին Թիֆլիսի լաւագոյն իրաւաբանները: Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը պաղտնօրէն կը հետեւէր գործի ընթացքին եւ անհրաժեշտ ծախքերը կ'ընէր: Մանր մթնոլորտի մէջ տեղի կ'ունենար դատավարութիւնը: Յամառօրէն կը խօսէին, որ յեղափոխականները պիտի պայթեցնեն դատարանի շէնքը. հանգամանք մը, որ կը ջղայնացնէր դատաւորները եւ մեղապարտները: Բոլորը կը սպասէին ծանր դատավճիռ մեղապարտներու համար: Հինգ օր արդէն տեւած էր դատավարութիւնը եւ մօտ էր վախճանին, երբ սոցիալ-դեմոկրատներու կոմիտէի անդամներէն՝ փաստաբան Դէն ինձ մօտ եկաւ եւ խնդրեց կուսակցութեան անունէն, որ կերպով մը վիժեցնեմ դատավարութիւնը:

Առաջարկը մօտ էր իմ սրտին, բայց ինչպէ՞ս ընել: Վճռեցի հիւանդ ձեւանալ: Նախապահին յայտնեցի, որ տաքութիւն ունիմ եւ ճաշի դադարէն ետք՝ մտայ անկողին: Նախապահը ամէն կերպ ինձ խրնդրեց, որ չբացակայիմ նիստերէն: Սակայն, իրեն նամակով մը յայտնեցի, որ հիւանդութեանս լրջութիւնը

Թոյլ պիտի չտայ ինձ քանի մը օր վեր կենայ անկողինին:

Նախագահը կասկած չայտնած էր հիւանդութեան լրջութեան վրայ, սակայն միւս անդամները պնդած էին, որ եթէ բժիշկ մը կը գրէ, որ ինք հիւանդ է, պէտք է հաւատալ և խնդիրը փակել:

Քաղաքագլուխ ըլլալուս հանգամանքը ազատեց զիս Դատաստանական բժիշկի այցելութենէն, որ առանց դժուարութեան կրնար հաստատել իմ կեղծիքը: Անկողին մնացի չորս օր: Դատը յետաձգուեցաւ և փոխադրուեցաւ Օտեսա, ուր այլ մթնոլորտի և կիրքերու խաղաղ միջավայրի մէջ տեղի ունեցաւ դատավարութիւնը: Յանցանքին համեմատ թեթեւ տալու պատիժը: Գլխաւոր յանցապարտը, որ հիւանդ էր թոքախտով, դատապարտուեցաւ չորս տարի տաժանակիր աշխատանքի: Սակայն, ճակատագրի բերումով, 15 տարի ետք, գնդակահարուեցաւ բոլշևիկներու կողմէն, Սիբերիայէն վերադարձած իր ընկերներ՝ Սոմերեկի և Զուգաշվիլի հետ:

Երկրորդ գործը աչքի կ'իյնար իր անհեթեթութեամբ և անարդարութեամբ:

Բազուի մէջ կը հրատարակուէր «Բագու» անուամբ ուսերէն թերթ մը, որուն խմբագիրը հայագի Բ. Վերմիշեանն էր: Երբ գործով Թիֆլիս կու գար, զինք կը փոխարինէր ուրիշ մէկը: Անգամ մը, չորս օրով Վերմիշեան Թիֆլիս կու գայ և այդ ժամանակ թերթը կը շարունակուի լոյս տեսնել իր ստորագրութեամբ, որպէս խմբագիրի: Թերթին մէջ լոյս կը տեսնէ Պարսկաստանէն յօդուած մը, որ կը պարունակէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ հրատարակ-

ւած նամակ մը՝ պարսից Շահին գէմ: Վերմիշեան անփոյթ գտնուած էր՝ բացակայութեան ժամանակ թերթի ճակատէն վերցնելու իր անունը:

Հստ ոռւսական օրէնքին, խմբագիրն էր միակ պատասխանատուն թերթին մէջ յոյս տեսնող բոլոր յօդուածներուն համար: Վերմիշեանը կը բանտարկեն եւ կը յանձնեն զատական բարձր ատեանին, որուն անդամն էի եւ ես: Ան կը մեղադրուէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ ըլլալու յանցանքով, որովհետեւ թոյլ էր տուած իր թերթին մէջ տպագրելու կոսակցութեան թոռի ցիկը: Եւ չնայած որ յօդուածը գրուած էր Պարսկաստանէն եւ ուղղուած էր պարսից Շահին գէմ, Դատաստանական Վարչութիւնը նկատած էր զայն՝ ուղղուած ոռւս ցարի գէմ: Ինչպիսի՜ հեղեանք:

Վերմիշեանը հեռու էր յեղափոխական հոսանքներէ: Այս՝ նոյն Վերմիշեանն էր, որ չկարողացաւ արձակել 1905 թուի 29 Օգոստոսի քաղաքային վարչութեան սրահին մէջ գումարուած ժողովը, որ վերջացաւ այնքա՛ն արիւնով: Յեղափոխականները անարդարօրէն կը մեղադրէին զինք որպէս իշխանութեան կողմնակից, իսկ իշխանութիւնը կը հալածէր՝ որպէս յեղափոխականի: Ան հազիւ ազատեցաւ ահաբեկումէ:

Չնայած իմ եւ ազնուականութեան առաջնորդի բողոքներուն, զատարանը որոշեց ցմահ աքսորել զինք Սիբերիա: Իր փաստաբանը գործը փոխադրեց Փեթերպուրգ. ահա թէ ինչու Վերմիշեան երկար ամիսներ բանտարկուած մնաց:

Գործին երկրորդ քննութիւնը իր համար երջա-

նիկ վախճան ունեցաւ: Ան ենթարկուեցաւ 300
սուրբի տուգանքի՝ զրաքննութեան օրէնքները
խախտելուն համար եւ այդպիսով փակուեցաւ խըն-
դիրը:

Ահա կենդանի նմուշներ ցարական օրերու դա-
տական կեանքէն ու բարքերէն:

Ուրիշ գէպք մը:

Եօթանասուն տարեկան ծերունի պաղաւտարա-
պաշտ գրող մը՝ Ռոստոմով՝ կը հրատարակէ գրուածք
մը, որուն մէջ կ'երագէ թէ 100 տարի ետք կեանքը ու-
րիշ ձեւ պէտք է ունենայ, թէ՛ պէտք չէ լինին պատե-
րագմներ, զօրք, դատարաններ եւ երկրի վրայ պիտի
տիրէ եղբայրութիւն ու սէր: Գրուածքը այնպէս բա-
ցատրուեցաւ, որ իբր թէ Ռոստոմով զէմ է տիրող
իրաւեւարդին եւ կոչ կ'ընէ ապստամբելու անոր
դէմ:

Այս գործի մէջ ալ ես կ'անդամակցէի դատական
կազմին: Դատարանը որոշեց Ռոստոմովը ցմահ աք-
սորել Սիբերիա եւ 70ամեայ ծերունին բռնեց աքսորի
ճամբան:

Այսքան օրինակներէն իսկ պարզ է, որ դատա-
կան իշխանութիւնը կ'աշխատէր ամբապնդել յետա-
դէմ իշխանութեան զիրքերը:

Դատաստանական Պալատի պաշտօնին մէջ էր
Լազոդա անունով մէկը, որ աչքի կ'իյնար իր դաժա-
նութեամբ: Երկրի բոլոր խաւերը զէմ էին իրեն: Որո-
շեցի Փոխարքայի ուշադրութիւնը հրաւիրել այդ
անձնաւորութեան վրայ: Բայց, ինչպէս ըսի արդէն
նախապէս Անդրկովկասի դատական պաշտօնեա-
ները վարչականօրէն չէին ենթարկուեր Փոխարքա-

յին: Վերջինս դիմումներ բրաւ Փեթերպուրգ եւ Լա-
պոլան յետ կանչուեցաւ Կովկասէն:

* * *

Ըսի արդէն, որ պրոպագանդի լաւագոյն միջոց-
ներն էին դասախօսութիւնները եւ ժողովրդական
համայնարանի կազմակերպութիւնը:

Գոյութիւն ունէին այդպիսի երեք համայնա-
րաններ — ուսական, հայկական եւ վրացական: Ես
կը խօսէի բնախօսութեան մասին ուսերէն լեզուով:
Հայկական մասի դասախօսներն էին Գ. Խաժակ եւ Ե.
Թովչեան: Երկուքն ալ աւելի ուշ սպաննուած Թուր-
քիոյ մէջ: Ժողովրդական համայնարանը մեծ յաջո-
ղութիւն ունէր ժողովուրդի լայն գանդուածներուն
մէջ: Դասախօսութիւններու միջոցով անոնք կը ծա-
նօթանային բնկերային նոր գիտութիւններուն եւ
արհեստակցական շարժումներուն:

Պէտք է ըսել, որ յեղափոխական շարժումներու
ձախողման պատճառով շատ պաշտօնեաներ եւ բան-
ւորներ ազատ արձակուեցան. իրրեւ հետեւանք,
Թիֆլիսի մէջ առաջ եկաւ անգործութիւն: Կուսակ-
ցութեան պարագլուխները դիմեցին ինձ՝ խնդրելով
գործ հայթայթել անգործներուն: Իմ առաջարկու-
թեամբ, քաղաքային վարչութիւնը 100 հազար ռուբլի
տրամադրեց հանրային աշխատանքներու համար:
Մրապրուեցաւ նորուկել մայթերը, կառուցել նոր շի-
նութիւններ եւ շտկել ճամբաները, որով շատ ան-
գործներու հնարաւորութիւն տրուեցաւ իրենց
գոյութիւնը պահպանել:

Բանուորներու ընտրութիւնը գաղտնօրէն իմ աջակցութեամբ կը կատարուէր, համաձայն կուսակցական պարագլուխներու ցուցմունքներու: Որպէս հաշուակալներ կ'աշխատէին Պաշտօնական (Դեւր), որու մասին նախապէս յիշած եմ արդէն, Երաձէն, որ անկախ Վրաստանի աշխատանքի նախարարը զարձաւ, Երզնկեանը, որ այսօր խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարի պաշտօնը կը վարէ եւ շատ ուրիշներ՝ այն ժամանակ նկուղներուն մէջ աշխատողներէն:

Ֆարական կառավարութեան միակ հոգն էր խել ժողովուրդէն այն բոլոր բարեփոխերը, որ խոստացած էին անոր՝ ցարի հրովարտակով՝ 1905ին: Պէտք է ըսել, որ հրովարտակէն մնացած էր միայն Պետական Դուման՝ կրճատուած իրաւունքներով: Կառավարութեան եւ Դումայի միջեւ տեղի կ'ունենար անդուլ պայքար: Մինչ Դուման կ'աշխատէր պահել իր իրաւունքները, կառավարութիւնը կը ձգտէր խել անոր օրէնսդրական իրաւասութիւնները՝ թողելու համար զայն խորհրդակցական դերի մէջ:

Ընթերցողը պիտի արդէն, թէ ինչո՞ւ պտակուեցաւ այդ պայքարը: 1917 Փետրուարին, Դուման դարձաւ յեղափոխական շարժումներու կեդրոն՝ տապալելով ցարական կառավարութիւնը եւ Ռումանովներու տունը՝ սակայն նոյն թուի Հոկտեմբերին, արդէն տապալեցաւ եւ ինքը՝ Ռուսական Հիմնադիր Ժողովին հետ միասին (1918), բոլորեցին կողմէ:

Ֆարական իշխանութեան սեւ յետադիմութեան օրերուն, երկրի բոլոր ժողովուրդները իրենց բախտը կը համարէին կապուած Պետական Դումային հետ:

Շատերը կը հաւատային, որ Դու մայի միջոցով կարելի է յեղափոխութեան առաջին առնել՝ բնթանալով աստիճանական յառաջդիմութեան ճամբով: Շատերը կը կարծէին, որ Դու մայի միջոցով ղերին կը լինի առաջ բերել յեղափոխական ցնցումներ: Հայերը կ'երթային Դու մա՛՛ օրէնսդրական աշխատանքներու համար:

Վրացի սոցիալ-դեմոկրատները՝ Փորդանիան, Չխենկելին, Չխէիձէն, Գեղեշկորին, Ջապարիձէն ունէին յեղափոխական ձգտումներ: Վրաց ազգայնականները կը պահանջէին Վրաստանի ինքնավարութիւնը՝ միշտ մեղադրելով հայերը, որ իրենց երկրի մէջ ձեռք բերած են հարստութիւն եւ ազդեցութիւն:

Ըստ ընտրական օրէնքի, իւրաքանչիւր քաղաքացի կրնար ընտրուիլ միայն իր քաղաքի մէջ, ուր ունէր տուն կամ կալուածք: Թիֆլիսցի հայը իրաւունք չունէր քուէարկելու Երեւանի մէջ: Այն ժամանակուան մեր աչքի ինկող մտաւորականութիւնը կը գտնուէր Բագու եւ Թիֆլիս. եւ որովհետեւ այդ երկու շրջաններու մէջ ալ մեծամասնութիւն չէինք, հետեւաբար զուրկ էինք մեր մտաւորականութեան լաւագոյն ուժերը Դու մա ուղարկելու հնարաւորութենէն: Ստիպուած էինք բաւականանալ Երեւանի երկրորդական ուժերով:

Այդ տեսակէտէն, վրացիները մեզմէ երջանիկ էին: Թիֆլիսէն եւ Քութայիսէն անոնք Դու մա կը ղրկէին իրենց լաւագոյն ուժերը:

Ընտրութիւնները երկաստիճան էին: Թիֆլիսի նահանգը կու տար 35 հոգի ընտրողներ, որոնք իրենց մէջէն պիտի ընտրէին պատգամաւոր: Հայ ընտրող-

ներու թիւը կը հասնէր վեցի: Հինգը Ախալքալաքի պաւտէն էր, որուն 90,000 բնակիչներէն 75,000ը հայեր էին, իսկ վեցերորդը եւս էի, որպէս կալուածատէր Թիֆլիս նահանգի Կարայազ գիւղի, ընտրուած հայ կալուածատէրներու կողմէ: Բոլոր հայ պատգամաւորները պաղտաբական կապ ունէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ: Պարզ էր, որ մեր վեց ձայնովի զօրու չէինք մեր պատգամաւորն ընտրելու: Կը մնար, որ մեր ձայներով ուժ տայինք վրացի այս կամ այն պատգամաւորին: Իսկ վրացական կուսակցութիւնները ուժ գնօրէն կը պայքարէին իրարու դէմ: Այնուական դատակարարին պատկանող ազգայնականներու թեկնածուն իշխան Անդրոնիկովն էր, իսկ սոցիալ-դեմոկրատներու թեկնածուն էր Զիւլիձէն: Մեր ձայներէն առաւելապէս կախում ունէր մէկուն կամ միւսին ընտրութիւնը: Զիւլիձէն ընկերվարական էր եւ աւելի մտահոգուած ընդհանուր ոռոսական խնդիրներով: Դումայի մէջ ան մեզ հանգիստ պիտի թողուր. իսկ Անդրոնիկովը, որպէս կծու ազգայնական, միշտ պիտի ճառէր հայերու եւ հայկական ազգեցութիւններու դէմ: Որոշեցինք մեր քուէները տալ Զիւլիձէին:

Ընտրութենէն մէկ օր առաջ, ինձ իր մօտ հրաւիրեց Փոխարքան եւ յայտնեց, որ վրաց ազգայնականները դիմած են իրեն եւ խնդրած, որ հայ պատգամաւորները իրենց ձայները տան իշխան Անդրոնիկովին: Փոխարքան խոստացած էր խօսիլ ինձ հետ:

— Ոչ մէկ իրաւունք ունիմ խառնուելու ձեր գործերուն, անգամ իսկ հարցնելու ձեր որոշումը: Սակայն, մեր յարաբերութիւնները քոյլ կու տան

ինձ դիմելու ձեզ այս խնդրով, — ըսաւ Փոխարքան:

Անմիջապէս յայտնեցի իրեն հայ ընտրողներու որդումը եւ խնդրեցի, որ ինք դատէ, թէ ինչպէ՞ս կը վարուէր ինք՝ հայերու փոխարէն: Փոխարքան ըսաւ, որ ինք կը բաժնէ մեր տեսակէտը, քանի որ Չխէիձէի պայքարը Ռուսաստանի դէմ է, իսկ Անդրոնիկովը՝ որպէս Վրաստանի կողմնակից՝ պիտի միշտ յարձակի հայերու վրայ: Յետոյ, Փոխարքան աւելցուց, որ ինք անձամբ կը գերադասէ Չխէիձէի ընտրութիւնը: Չխէիձէն պիտի գործէ ցարի դէմ. մէկ յեղափոխական աւելի կամ պակաս, այդ միեւնոյնն է: Իսկ Անդրոնիկովը պիտի յարձակի Կովկասի վարչութեան վրայ, որով եւ զինք հանգիստ թողելու չէ:

Պատասխանեցի, որ մեր տեսակէտները նոյնն են այս հարցի շուրջ: Փոխարքան ծիծաղեց եւ ասաց, որ ինք ինձ վրայ ոչ մէկ ճնշում գործ դրաւ եւ որ ազնուականներուն կը պատասխանէ, թէ իրենց խնդիրը կատարած է խօսելով ինձ հետ:

Հինգ օրէն տեղի ունեցան ընտրութիւնները: Մեր ձայներու շնորհիւ անցաւ Չխէիձէն, որ պէտք է ըսել, Դումայի մէջ մեր դէմ չգործեց: Չխէիձէն եւ մէկ ուրիշ սոցիալ-դեմոկրատ եկան ինձ յատուկ շնորհակալութիւն յայտնելու հայկական ձայներու համար: Ինչպէս գիտէ ընթերցողը, այդ նոյն Չխէիձէն էր, որ 1917 թուականին գլխաւորեց Համայն Ռուսիոյ Բանուորներու եւ Չինուորներու Խորհուրդը Փեթերպուրգի մէջ:

* * *

Երբ 1914 թուին ցար Նիկոլայ Բ. Թիֆլիս եկաւ

և, քաղաքային հիմնարկութիւնները այցելելէ ետք, պալատի նախարարին միջոցով դիմեց ինձ՝ առաջարկելով աստիճան, չքանչան կամ տիտղոս: Փոխարքան կանչեց զիս և խորհուրդ տուաւ մերժել պարզելները: Ինձ բաւ, թէ միապետի ուշադրութիւնն արդէն ամենամեծ գնահատանքն ու պարգևն է, իսկ եթէ ևս որեւէ պարգև ընդունիմ, ժողովուրդի գանգրածներու առջեւ պիտի կորսնցնեմ իմ փստահութիւնը և իշխանութեան առջեւ՝ իմ արժէքը, որովհետեւ կուսակցութիւններու և ժողովուրդի փստահութիւնն է, որ արժէք կու տայ ինձ իշխանութեան աչքին:

Այդպէս ալ ըրի և ապագային, երբ դարձայ նախարար և վարչապետ անկախ Հայաստանի. ինձ հետ տարայ ժողովուրդի նոյն փստահութիւնը ու մինչև այսօր ալ ևս չունիմ ոչ մէկ աստիճան և ոչ մէկ տիտղոս:

Տասը երկար տարիներու ընթացքին ամենամօտ յարաբերութիւնները մշակելով իշխանութեան հետ, ևս երբեք չօգտագործեցի դիրքս անձնական որեւէ շահի համար, այլ իմ բոլոր ուժերս գործածեցի ժողովուրդին համար: Այդ պատճառով էր, որ 1917 թուի յեղափոխութեան ընթացքին, նորէն մնացի իշխանութեան գլուխ կովկասի և ապա՝ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ Է.

**ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ
ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ**

Ցարական Ռուսիոյ քաղաքային առաջին օրէնքը, որ կը վերաբերէր ինքնավարութիւններու իրաւասութիւններուն եւ ընտրողական ցենզին, հրատարակուեցաւ 1870 թուին: Օրէնքը իր ներքին իմաստով ազատամիտ հակումներ ունէր: Լայն իրաւասութիւններ կը շնորհուէին քաղաքացիներուն եւ ընտրողական ոչ բարձր ցենզ. առ այդ, ժողովուրդի լայն խաւերը ի վիճակի էին մասնակցել ընտրութիւններուն: Սակայն, կառավարութիւնը գնալով կրճատեց քաղաքներու իրաւունքները եւ, օրէնքը բարեփոխելու փոխարէն, 1892ին հրատարակեց նոր օրէնք մը, որով կրճատուեցան քաղաքներու եւ քաղաքացիներու իրաւունքները, բարձրացաւ ընտրողական ցենզը եւ իշխանութեան վարչական իրաւունքները ընդարձակուեցան:

Կը մատնանշեմ այս փաստը, որովհետեւ ան ժողովուրդի զժգոհութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը կը հանդիսանար: Դժգոհութիւն մը, որ 1917ին յանգեցաւ ռուսական մեծ յեղափոխութեան եւ տապալեց ցարական կառավարութիւնն ու դաշը:

Պարլամենտի (խորհրդարանի) չգոյութեան պատճառով, ամբողջ Ռուսաստանի մէջ մեծ էր դերը

քաղաքային և գաւառական ինքնավարութիւններու, որոնց մէջ ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունէր քննութեան առնելու զինք անմիջականօրէն հետաքրքրող հասարակական խնդիրները: Կովկասը մինչև իսկ չունէր գաւառային ինքնավարութիւններ և քաղաքի բնակիչներն էին միայն, որ իրենց ինքնավարութիւններու միջոցով կրնային իյայտ բերել որոշ ինքնուրոյնութիւն:

Չնայած 1892ի օրէնքին, քաղաքի բնակիչները մեծ եռանդ կը թափէին՝ աշխատելով ինքնավարութեան մէջ և ինքնավարութեան համար: Չորս տարին անդամ մը տեղի կ'ունենային ընտրութիւնները: Կրակսէր ընտրական պայքար, կը բորբոքէին կերքերը:

Կովկասի հայկական շրջանում ինքնավարութիւններ գոյութիւն ունէին Երևանի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի մէջ: Բացի Երևանէն և Ալեքսանդրապոլէն, միւս քաղաքներու մէջ ինքնավարութիւններու իրաւասութիւնները աւելի կը ճատուած էին, որովհետև գոյութիւն ունէր յատուկ օրէնք փոքրիկ քաղաքներու ինքնավարութիւններուն համար: Կարսի մէջ օրինակ, չկար ինքնավարութիւն, որովհետև Կարսը լինելով բերդային քաղաք՝ իշխանութիւնը կ'ուզէր իր ձեռքերու մէջ կեդրոնացնել քաղաքի բոլոր գործերը:

Բացի Թիֆլիսէն, ուր ինքնավարութեան անդամներու մեծամասնութիւնը կը կազմէին հայերը (Թիֆլիսի ինքնավարութիւնը իր կազմի կրթական ցենցով, առաջինն էր ամբողջ Ռուսաստանի մէջ, որու անդամներէն 80 առ հարիւրը բարձրագոյն կրթութիւն ունէին), հայկական միւս մասերու ինքնավար-

րութեանց խորհրդատուները ամբողջապէս հայեր էին:

Եթէ նախապատերազմեան բառերը գործածելու լինենք, Կարսի շրջանը եւ Փանձակի նահանգի հայկական մասը աշխարհագրականօրէն ամենափափկաստորութեամբ շրջաններն էին եւ տնտեսապէս թոյլ եւ աղքատ: Մինչդէռ Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգները եւ Բաթումի շրջանը կամ Բազուն իր նաւթով, հարուստ շրջաններ էին: Հայկական քաղաքներու բիւզընն այդ իսկ պատճառով աղքատ էր, իսկ առանց բիւզընի եւ կրթութեամբ խորհրդատուներու, զժուար էր ցոյց տալ լայն գործունէութիւն:

Քաղաքային վարչութիւններու միակ հասոյթներն էին՝ քաղաքային տուներու տուրքերը եւ քաղաքային ձեռնարկները (ջրմուղ, հանրակացարաններ): Հայկական փոքրիկ քաղաքները գուրկ էին այս վերջին եւ կարեւոր հասոյթէն: Երեւանը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ մայրաքաղաքը՝ ունէր բնդամէնը 35,000 բնակիչ, իսկ Ալեքսանդրապոլը՝ 25,000: Թիֆլիսի բնակչութեան թիւը կը հասնէր 300,000ի, մէջն առնելով եւ բանակը: Մեծ էր եւ Թիֆլիսի պաշտօնէութեան թիւը:

Ահա թէ ինչո՞ւ 1918ին, երբ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնները հռչակեցին իրենց անկախութիւնը, Վրաստանը, շնորհիւ Թիֆլիսի եւ Բաթումի, ունէր պետութեան ազատ զարգացումի համար բոլոր տուեալները. պատրաստի շէնքեր, լաւ նաւահանգիստ, ինչպէս նաեւ թալանի, գաղթի ու ջարդի չենթարկուած խաղաղ ազգաբնակչութիւն: Նոյն այդ պատճառները ազատ զարգացման հնարաւորու-

Թիւններ կու տային եւ Թիֆլիսի քաղաքային ինքնա-
վարութեան:

Ինքնավարութեան ներքին կազմակերպութիւնը
հետեւեալն էր.

1) Քաղաքային Խորհուրդ, օրէնսդրական մար-
մին մը, որ ժողովներ կ'ունենար բիւզջի շուրջ չա-
րաթը մէկ երկու անգամ:

2) Քաղաքային վարչութիւն — գործադիր իշխա-
նութիւն, որ կ'ընտրուէր Խորհուրդի կողմէ՝ չորս
տարի ժամանակով եւ կը բաղկանար քաղաքագլու-
խէ, օգնականէ եւ չորս անդամներէ:

Խորհուրդի անդամները ոտճիկ չու նէին, իսկ քա-
ղաքագլուխը եւ վարչութեան անդամները կը ստա-
նային ոտճիկներ: Քաղաքային Խորհուրդի բոլոր
որոշումները պէտք է հաստատուէին նահանգապետի
կողմէն: Այդ պատճառով, առաջ կու գային լուրջ
անհամաձայնութիւններ, որոնց դէպքում վերջնա-
կան վճիռը կը պնտկանէր Փեթերպուրգի Պետական
Սենատին:

Ինքնավարութեան գլխաւոր աշխատանքները կը
կայանային տեղական կարիքները հոգալու մէջ. լու-
սաւորութիւն, մայթերու կանոնաւորում, ջրմուղ-
ներ, հանրակառք, հիւանդանոցներ, ճանապարհներ,
դպրոցներ, առողջապահութիւն եւ այլն:

Այս բոլորը կը վերաբերէին ժողովուրդի անմի-
ջական պահանջներուն: Սակայն, պէտք էր մտածել
եւ որոշ «օգուտներու» մասին: Ահա այստեղ էր, որ
միշտ ընդհարումներ տեղի կ'ունենային նահանգա-
պետի եւ քաղաքային վարչութեան միջեւ:

Պարլամենտի չզոյութեան պատճառով, հասա-

րակական ամբողջ կեանքը կ'անցնէր քաղաքային ինքնավարութիւններու լուսին: Հասարակութեան «օգուտներ» ըսելով, կը հասկնայինք զործունէութեան աւելի լայն ասպարէզներ, մինչդեռ նահանգապետարանը կ'աշխատէր կրճատել մեր զործունէութեան սահմանները: Օրինակ, բարձրագոյն դպրոցներ բանալու խնդիրը, Կովկասի գաւառային ինքնավարութիւններու հետ կապուած ըստը հարցերը կը նկատուէին մեր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ: Սակայն, մեր միջամտութիւնը իշխանութեան անօրէն զործունէութեան կամ մեր քաղաքացիական ազատութեան պահանջները կը համարուէին ապօրինի եւ մեր իրաւասութիւններէն դուրս:

Այս ձեռք աշխատանքները ունէին երկու խոշոր հետեւանքներ: Նախ՝ ժողովուրդը կը սովորէր կոտիլ եւ պաշտպանել իր ինքնավարութիւնը: Եւ յետոյ՝ զիմադրական ոգին կը պարպանար ոչ միայն յատճիմաւոր մտաւորականութեան, այլեւ ժողովուրդի այն ընդհանուր խաւերուն մէջ, որոնք իրենց շահերով սերտօրէն կապուած էին քաղաքային ինքնավարութեան:

Շատ օրինակներ կարող եմ բերել՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս ժողովուրդի մէջ ծայր կու տար զժողովութիւնը ընդդէմ իշխանութեան: Ոստիկանութիւնը իր ոռճիկը կը ստանար քաղաքային վարչութեանէն, բայց ան ոչ միայն չէր ենթարկուէր քաղաքային վարչութեան, այլ վերջինս իրաւունք իսկ չունէր հակակշոր ենթարկելու ոստիկանութեան հաշիւները: Ուրբա՞ն դրամ կը ծախսուէր հազուստեղնի, ու տելեֆոններու եւ շէնքերու վարձքին վրայ՝ ինքնա-

վարութիւնը ոչինչ գիտէր: Քաղաքացիք՝ վճարելով
ոստիկանութեան ծախքերը՝ գիտէին, թէ այդ ոստի-
կանութիւնը կը ծառայէ իշխանութեան կարիքնե-
րուն, այսինքն՝ կը սնուցանէին ուժ մը, որ ուղղուած
էր իրենց իսկ դէմ:

Փողովուրդը կը վախնար ու կ'ուզէր, որ ոստի-
կանները իրեն եւթարկուէին: Ոստիկանութիւնը կը
զլխաւ որէին այնպիսի մարդիկ, որոնք քրէական յան-
ցաւորներ էին:

Կը յիշեմ, որ 1916 թուին, Թիֆլիսի ոստիկանա-
պետը, գաղտնի ոստիկաններու աջակցութեամբ, ա-
ռեւանդեց հարուստ վաճառականի մը երիտասարդ
որդին եւ երկար պրպտումներէ ետք, առաջարկեց
խեղճ հօրը վճարել 10 հազար ռուբլի՝ փնտրտուքի
զործը կազմակերպելու համար: Վաճառականը 10
հազար ռուբլին վճարեց եւ որդին գտնուեցաւ:

Նոյն ոստիկանապետը կարողացաւ նման դէպք
մը եւս կազմակերպել՝ մէկ ուրիշ հայ վաճառականի
որդին առեւանգելով:

Ուրիշ ոստիկանապետի մը կիներ կը յաճախէր
խանութները, կը գնէր ապրանքներ՝ առանց վճա-
րումի: Վաճառականները լուռ ցատումով բաց կը
թողնէին ապրանքները, բայց անգամ մը, երբ արար-
քը բացուեցաւ, ոստիկանապետը անձնապահ եղաւ
զերեզմանատան մը մէջ:

Պատերազմի նախօրեակին, երբ կեանքը գնալով
կը սղէր, երբ կամաց կամաց կը պակսէին կեանքի
անհրաժեշտ պիտոյքները, երբ գնացքները կ'երթեւե-
կէին չափազանց անկանոն, ոստիկանութիւնը որո-
շեց դիմել մէկ այլ պրովոկասիոն միջոցի. այն է՝ յայ-

տարարեց որ ապրուստի սղութեան պատճառը վաճառականութիւնն է, որ կը պահէ ապրանքները իր շտեմարաններուն մէջ: Բանտարկուեցան աչքի ինկող հայ վաճառականներ՝ Միլեանը, Սերերբեակեանը, Աղիխասեանը: Ժողովուրդը զրգոտեցաւ անոնց դէմ: Բայց յետոյ իմացուեցաւ ոստիկանութեան դատադիր ծրագիրը եւ մեղադրեալները արդարացան հասարակութեան աչքին:

Սակայն, ոստիկանութեան ցանած խոռովութեան սերմերը տուին որոշ արդիւնքներ. զրգոտած ոռոսկանայք եւ բնակչութեան մութ ու ժերը յարձակեցան խանութներու վրայ ու մատնեցին զանոնք շտեմներւած կողոպուտի: Ռուս պինուորները հրացանները ուսերին, լուսականատես եզան դէպքերուն եւ ոչ մէկ միջամտութիւն ցոյց տուին՝ ոտնահարուող դասի իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Իմ աչքերուս առջեւ տեղի ունեցան թալանի եւ անիրաւութեան այս դէպքերը, բայց ես անզօր էի զրգոտած ամբոխի առաջն առնելու: Իմ ձեռքիս տակ չկային ոստիկանական ու ժեր. քաղաքի ոստիկանութիւնը կը վարձատրուէր ժողովուրդի կողմէն՝ ժողովուրդի գլխուն իսկ պատուհաս դառնալու համար: Ու պարզ էր, թէ ինչո՞ւ ժողովուրդը կ'ուզէր իր ոստիկանութիւնը ու կ'ընդվզէր իշխանութեան եւ երկրի օրէնքներուն դէմ:

* * *

Մեր տնտեսական գործունէութեան հիմը կը

կազմէր կրթական գործը, որու համար խնդրաւորութիւնը ոչ մէկ միջոց կը խնայէր:

Գատերագմի նախօրեակին գրուած էր պարտադիր ուսման խնդիրը. բան մը, որ պոյութիւն չունէր ամբողջ Ռուսաստանի մէջ: Սակայն, պատերագմը եւ անոր հետ կապուած քաղաքային բիւզջէի նուազումը արգելք հանդիսացան այդ ծրագրի իրականութեան:

Քաղաքն ունէր 20 քաղաքային դպրոցներ, յաւայոյն շէնքերու մէջ տեղաւորուած, արհեստագիտական դպրոցներ մանչերու եւ աղջիկներու համար, բազմաթիւ մասնագիտական դպրոցներ՝ երկաթուղային, հողագործական, այգեգործական, գեղարուեստական, երաժշտական, չհաշուած դեռ ազգային դպրոցները (հայկական՝ Ներսիսեան, Յովնանեան եւ ծխական դպրոցները, վրացական՝ Ազնուական Գիմնազիոնը): Կային 12 Գիմնազիոններ՝ վեցը աղջիկներու եւ վեցը մանչերու համար:

Բոլոր դպրոցներու մէջ ալ հայերը կ'ուսանէին բաւական մեծ թուով, իրաց առեւալ վրացական գիմնազիոնէն: Թիֆլիսի մէջ կրթուելով՝ հայերը կը վերադառնային իրենց ծննդավայրերը, ուր պոյութիւն չունէին այդպիսի դպրոցներ: Այսպիսով Թիֆլիսը կը հանդիսանար ամբողջ Կովկասի կրթական կեդրոնը:

Թիֆլիսի մէջ կային կանանց բարձրագոյն դասընթացքներ, մանկաբարձական դասընթացքներ, իսկ յեղափոխութեան նախօրեակին հիմքը դրուեցաւ նաեւ Պոլիտեխնիկում՝ մասնագիտական բարձրագոյն դպրոցին, որու մասին դեռ պիտի խօսինք:

Մենք կ'աշխատենք, որ բարձր դպրոցներու ու-

սուցչական կազմին մէջ եւս մտնէին հայեր: Բայց իշխանութիւնը արգելք կը հանդիսանար եւ միայն մէկ ուսական Գիմնազիայի տեսուչն էր հայ:

Երկրորդական դպրոցներու ուսուցչական կազմի մէջ հայ ուսուցիչ—ուսուցչուհիներու թիւը բաւական բարձր էր:

Բախտի ինչպիսի՜ խաղ. Կովկասի կրթական գործի գլուխը կանգնած էր ուս. ՌուզովՖը, որ այսօր Թաւրիզի հայկական Գիմնազիոնի տեսուչն է:

Առողջապահական գործը նոյնպէս զրուած էր իր բարձրութեան վրայ: Քաղաքն ունէր շատ հիւանդանոցներ, բուժարաններ, քաղաքային բժիշկներ, որոնց թուին մէջ մեծ տեղ կը բռնէին հայերը: Այդ բժիշկները կ'այցելէին տունները՝ աղքատ հիւանդները բուժելու համար:

Ամենալաւ հիւանդանոցը շինուած էր հարուստ հայ Արամեանցի ծախքերով, իսկ ամենալաւ Լրեխաներու բուժարանը կառուցուած էր վրացի հարուստ Զուրաբովի զրամներով: Իմ ժամանակ, հիմնուեցաւ մեծ հիւանդանոց մը՝ ներքին, մորթի եւ կանանց հիւանդութիւններու համար: Պատերազմի բնթացքին, պետական միջոցներով հիմնուեցաւ նոր հիւանդանոց մը եւս՝ 2000 մահճակալով:

Յաճախ Կովկասի միւս քաղաքներէն՝ Երեւանէն, Ալեքսանդրապոլէն, Բապուլէն եւ Քութայիսէն մեկ մօտ կու գային քաղաքային գործիչներ եւ բժիշկներ՝ ծանօթանալու համար հիւանդանոցային մեր կազմակերպութեան հետ: Այս հանգամանքը ցոյց կու տայ, թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունէր Թիֆլիսի հայ

մտաւորականութիւնը Կովկասի բոլոր գործերու վրայ:

Աչքի կ'ընային Թիֆլիսի սպանդանոցը իր սառ-
ցարաններով, որ, բոստ գերմանական սխտեմի, կա-
ռուցած էր Հայ ճարտարապետ Օհանջանեանը, ելեկ-
տրականը, որ կառուցած էր նոյնպէս Հայ ճար-
տարապետ Նալբանդեանը, գետնայարկ ուղին կա-
ռուցուած երթորտ կողմէ, եւ Փոստիկոյեօրը (լեռնա-
յին երկաթուղի), որ կը տանէր Ս. Դաւիթ լեռան գա-
գաթը:

Արդար լինելու համար՝ ըսենք, որ ամբողջ Ռու-
սաստանի մէջ, Մոսկուայէն յետոյ Թիֆլիսի քաղա-
քային տնտեսութիւնը առաջինը կը համարուէր.
Հանդամանք մը, որ միշտ կը մատնանշուէր քաղա-
քային գործիչներու համագումարներու մէջ: Ու
պէտք է ըսել, որ այդ գործին մէջ մեծ էր դերը Հայ
քաղաքագլուխներու, քաղաքային գործիչներու, բը-
ժիշկներու եւ ճարտարապետներու: Թող այս հան-
գամանքն անգամ մըն ալ ապացոյց լինի, որ Հայ մը-
տաւորականութիւնը ի վիճակի է ստեղծել եւ՝ իր
օրինակելի պետութիւնը:

Միայն գործի տեխնիքական կողմը չէր սակայն
որ արժանի էր գնահատանքի: Երկար տարիներու
ընթացքին, քաղաքային գործիչներու մէջ չպատահե-
ցան կաշառակերութեան կամ վատնումի գէպքեր:
Եղան անշուշտ փոքրիկ շեղումներ ծառայողներու
ընթացքին մէջ, բայց ատոնք այնքան հազուադէպ եւ
այնքան աննշան էին, որ արժանի իսկ չեն յիշատա-
կութեան: Բոլորն ալ կը ծառայէին ազնուօրէն՝
իրենց գործին մէջ զննելով սէր եւ մաքրութիւն:

Քաղաքն ունէր արհեստական անտառ, լաւ ջրմուղի, որ կը պաշտպանէր քաղաքը վարակիչ հիւանդութիւններէ: Ծրագրած էինք կառուցանել մէկ նոր մեծ ջրմուղի եւ հիդրոէլեկտրակայան: Պատրաստել էինք բոլոր ծրագիրները եւ այսօր բոլշեւիկները կ'իրագործեն մեր նախագծած ծրագիրները: Փողոցները մայթուած էին զանազան ձեւերով: Սկիզբը մայթելու նիւթերը կը ստանայինք արտասահմանէն, իսկ յետոյ, երբ հայկական Ղարաքիլիսէի մօտ գտնուեցան քարահանքեր, նիւթերը անմիջականօրէն կը ստանայինք այդ քարահանքերէն:

Քաղաքն ունէր լաւ զրադարաններ, թատրոններ, ուր երեք զլխաւոր լեզուներով տեղի կ'ունենային ներկայացումներ: Ունէր նաեւ սեփական թերթ, ուր կ'արծարծուէին տնտեսական բոլոր խնդիրները: Մի խօսքով՝ Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութիւնը լաւագոյն զպրոցն էր, որուն բովէն պիտի անցնէին պետական ապագայ գործիչները:

1917 թուի յեղափոխութեան ընթացքին, իշխան Լվովի զլխաւորութեամբ, պետական պաշտօնեաներ զարձան քաղաքային եւ գաւառային վարչութիւններու անդամներն եւ քաղաքագլուխները: Շատերը զարձան նախարարներ: Հայաստանի առաջին կառավարութեան մէջ, քաղաքային գործիչներէն մտան Թիֆլիսի նախկին քաղաքագլուխներ՝ Վերմիշկեանը եւ Էս, քաղաքային գործիչներ՝ Մելիք Ղարապէօզեանը, Գիւլեանը, Չմիշկեանը, Յարութիւնեանը, Աթարեկեանը եւ Էդրայրս, որպէս կառավարութեան ղեւանի վարիչ:

Պէտք է ըսել, որ կառավարութեան գլուխն ան-

ցան երկու տարրեր զպրոցներու պատկանող մարդիկ: Այդ զպրոցներէն մէկը քաղաքային ինքնավարութիւններն էին, իսկ միւսը՝ քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գլխաւորութեամբ: Այս երկու զպրոցներն էին, որ ապագային կերտեցին Կովկասի քաղաքական բախար:

Հայ մասնագէտ մտաւորականութիւնը տեղ գտաւ հայկական նախարարութիւններու մէջ, ուսակուն հին հայ պաշտօնեաներու հետ միասին, որոնցմէ չատերը նոր էին եկած Ռուսաստանէն, ինչպէս օրինակ զօրավար Նազարբեկեանը, որ հայկական գործերու հրամանատարը դարձաւ, պրոֆ. Ղամբարեանը՝ իմ քեռայրս, որ համալսարանի տեսուչ նշանակուեցաւ, ճարտարապետ ակադեմիկոս Թամանեանը, գինուորական նախարարներ՝ Արարատեանն ու Հախվերտեանը եւ շատ ուրիշներ:

Մինչեւ այժմ, մենք կանգ առինք այն մասին վրայ, որ կը վերաբերէր մեր տնտեսական աշխատանքներուն եւ իշխանութեան հետ ունեցած փոխյարաբերութիւններուն: Սակայն, քաղաքային ինքնավարութեան գործունէութեան մէջ կար ուրիշ կէտ մը եւս, որ կ'ընդգրկէր ընդհանուր կովկասեան խնդիրներ: Պէտք է ծանօթանալ Կովկասին իր ամբողջութեան մէջ, գիտնալ իր ազգային եւ աշխարհազրական բաժանումները, աչքէ անցընել վարչական ձեւաւորումները՝ իմանալու համար, թէ ի՞նչ չափով այդ համակովկասեան հարցերը կը շօշափէին հայկական շահերը եւ ի՞նչ չափով առընչութիւն ունէին մեզ հետ:

Այդ հարցերը հետևեալն են՝ 1) գաւառային ինքնավարութիւնները եւ անոնց հետ կապուած վարչական նոր բաժանումներու խնդիրը, 2) լեռնային համրու կառուցումը Վլադիկավկազէն մինչեւ Թիֆլիս, 3) բարձրագոյն զարոցի մը բացումը Թիֆլիսի մէջ եւ վերջապէս, 4) երդուեալ դատաւորներու հաստատումը Կովկասի գաւառական հիմնարկութիւններուն մէջ:

Այս չորս գլխաւոր հարցերն էին, որ երկար տարիներու ընթացքին գրաւեցուցին միաբերը եւ պայմանաւորեցին Կովկասի հանրային կեանքը: Այդ հարցերու պարզաբանումին կը դառնանք առանձին-առանձին: Բայց անաչառ լինելու համար, պէտք է ըսենք, որ Կովկասի միւս քաղաքներու ինքնավարութիւնները անհամեմատ աւելի թոյլ էին Թիֆլիսէն թէ՛ իրենց ընդհանուր զօնով եւ թէ՛ մտաւորական կազմով:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԻՆՔՆԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Նախայեղափոխական Ռուսիոյ հասարակական հիմնարկութիւններէն լաւագոյնը գաւառական ինքնավարութիւններն էին, որոնք գիւղերու եւ գաւառներու մէջ նոյն դերը կը կատարէին, ինչ որ քաղաքային ինքնավարութիւնները՝ քաղաքներու մէջ: Ենթահիւ գաւառական ինքնավարութիւններուն, ուստի գիւղացին ունէր բժիշկ, դպրոց, գրադարան, ճամբաներ, գիւղատնտեսական օգնութիւն եւ մինչեւ իսկ՝ որոշ նահանգներու մէջ՝ հեռախօսային հաղորդակցութիւն: Ինքնավարութիւններու ներքին կազմակերպութիւնը նոյնն էր, ինչ որ քաղաքներու մէջ: Կար ե՛ւ գործադիր վարչութիւն, ե՛ւ նախագահ, որուն իրաւասութիւնները կը համապատասխանէին քաղաքապետի իրաւասութիւններուն:

Կովկասը չունէր գաւառային ինքնավարութիւններ ու գաւառներու բախտը յանձնուած էր իշխանութեան հոգատարութեան: Սակայն, Կովկասն ունէր ընդհանուր հաստատութիւններ ամբողջ Կովկասի համար: Օրինակ. Կովկասի բժշկական վարչութիւնը, հաղորդակցական միջոցներու վարչութիւնը եւ այլն, եւ այլն:

Այս հաստատութիւնները ունէին իրենց պաշտօնէութիւնը, բաղկացած բժիշկներէ, ճարտարապետ-

ներէ, որոնք պաշտօն ունէին ընդառաջ գնալու եւ
բաւարարելու զիւրի անմիջական պահանջները:
Անոնց գործունէութիւնը ենթակայ չէր հասարակա-
կան որեւէ հակակշիռի եւ ժողովուրդը իրաւունք
չունէր միջամտելու անոնց աշխատանքներուն: Բացի
անկէ, որ այդ սիստեմը զուտ բիւրոկրատիկ կազմու-
թիւն ունէր, կար ուրիշ բացասական կողմ մը եւս.
Ժողովուրդը զրկուած էր ինքնագործունէութենէ,
զրկուած էր հասարակական, քաղաքական գործու-
նէութենէ: Չէ՞ որ Ռուսաստանի մէջ ոռուս գիւղացին,
ընտրելով իր խորհրդատուները, կը հետեւէր անոնց
աշխատանքներուն, կը քննադատէր անոնց գործու-
նէութիւնը, կը հսկէր բիւզէին, մէկ խօսքով՝ ժողո-
վուրդը կը մասնակցէր պատուի մշակութային վերել-
քին:

Ճիշդ է. Կովկասի մէջ իւրաքանչիւր գիւղ կ'ընտ-
րէր իր տանուտէրը, սակայն վերջինիս իրաւասու-
թիւնները կը սահմանափակուէին իշխանութեան
անհրաժեշտ՝ ոստիկանական որոշ աշխատանքներով:
Տանուտէրը կ'օգնէր իշխանութեան հաւաքել տուր-
քերը: Անհրաժեշտ պարագային, ան կը հայթայթէր
բանուորական եւ ձիու ուժեր ու կը մասնակցէր ոս-
տիկանական որոշ աշխատանքներուն:

Տանուտէրը, այսպիսով, կը զառնար իշխանու-
թեան գործակալը՝ իրաւունք չունենալով մտածելու
զիւրի ուրիշ շահերու մասին: Ժողովուրդը կ'ընտրէր
իր տանուտէրը, բայց կ'արհամարհէր զայն: Տանու-
տէրը, ըստ իր պաշտօնի, պարտաւոր էր ներկայ գրա-
նել իւր խուզարկութիւններու ընթացքին:

Երբ սոսկալի երկրաշարժի հետեւանքով՝ Ախալ-

քայաքի գաւառի մէջ առաջ էր եկած բժաւոր տիֆի մեծ համաճարակ եւ ես կը գտնուէի Սամսար գիւղը՝ համաճարակի դէմ պայքարելու համար, ձմրան սառնամանիք գիշերով գիւղ կը մտնէ ժանտարմ սպայ մը՝ շրջապատուած կոպակներով: Տանուաւրի աջակցուած թեամբ ան կը փնտռէ այն գիւղացիները, որոնք կը մեղադրուէին որպէս գրգռիչներ, վաշխառու աւատապետներուն տուրքեր չտալու քարոզչութեան համար: Այդ խեղճ գիւղացիները ի վիճակի չէին վճարելու իսկ իրենց ապրուստին եւ անասունները պահելու համար՝ անոնք ինձմէ նպաստ կը ստանային:

Հայ գիւղը պարուրուած էր թանձր խաւարի մէջ: Քաղաքակրթական ոչ մէկ նշոյլ կարելի էր նկատել հոն: Տասնեակ գիւղեր միայն մէկ բժիշկ ունէին: Դպրոցներ չկային: Չկար ոչ մէկ կապ քաղաքին հետ, բացի ապրանքներու փոխանակութենէ: Իր միակ դաստիարակութիւնը գիւղացին կը ստանար յեղափոխական գործիչներէ. հայերը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն, վրացիները՝ սոցիալ-դեմոկրատներէն: Թուրք ժողովուրդը ենթակայ էր հոգեւորականութեան, աւատապետներուն, բեկերուն եւ խաներուն:

Գիւղացիութեան տնտեսական վիճակը, շնորհիւ բնիկ հանուր հողագրկութեան, որ աւելի կը պղծուէր հայկական շրջաններու մէջ, չափազանց ծանր էր: Գիւղ գնալը եւ գիւղով հետաքրքրուիլը կը համարուէին քարոզչութեան միջոց՝ գիւղացիները գրգռելու համար. իսկ իւրաքանչիւր այդպիսի փորձ՝ խիստ կը հետապնդուէր իշխանութեան կողմէ:

Այս բոլորը հասարակական գործիչներուն առիթ էր տային լրջօրէն մտածելու գաւառական ինքնա-

վարութիւններու մասին: Արդէն իսկ սկսած էին
բարձր խօսիլ այդ մասին: 1909 թուին, բամպակա-
զործներու համագումարին մէջ, որ տեղի ունեցաւ
Թիֆլիս, որոշուեցաւ որ բամպակազործութիւնը
միայն ինքնավարութիւններու հաստատումով կրնայ
աճիլ և զարգանալ: Նոյն որոշումը տուին և ծխա-
խոտամշակութեան և առողջապահական-ղարոցա-
կան համագումարները: Տեղի կ'ունենար նոյն երե-
ւոյթը, ինչ որ նախալեղափոխական Ռուսաստանի
մէջ, երբ բոլոր համագումարները՝ տնտեսական,
գիւղատնտեսական, բժշկական, կը վերջանային պա-
տասխանատու կառավարութեան պահանջով:

Ներքին գործոց նախարար Պրեւն, որ 1904
թուին սպաննուեցաւ տետուրիստի մը սուսքով, կ'ը-
սէր.

«Ինչպէս կ'երեւի, Ռուսաստանի մէջ առանց
սահմանադրութեան կարելի չէ գետնախնձոր իսկ
ցանել»:

Ճիշդ է, ծրագրելի էր այս միտքը. սակայն, եթէ ի
նկատի ունենանք գիւղի այն ժամանակուան վիճա-
կը, երբ կիները ծննդաբերութիւն կ'ունենային
առողջապահական ամենալատ պայմաններու մէջ,
երբ երեխաները կը մեռնէին ծնողներու ապիտու-
թեան պատճառով, երբ անճարակ գիւղացին ի վիճա-
կի չէր բարձրացնելու իր հոգեւոր բերքը, հասկնալի
կը գտնայ ինքնավարութիւններու անհրաժեշտու-
թիւնը, որ պիտի գրագէր գիւղի կարիքներով և հո-
գերով:

Կովկասի քաղաքային ինքնավարութիւնները և
առաջին հերթին Թիֆլիսը, բանաձևւել կը հանէին

պատանային ինքնավարութիւններու անհրաժեշտութեան մասին, զիմումներ կ'ուղարկէին Փեթերպուրգ: Բայց այդ զիմումները կը մնային անհետեւանք: Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, Թիֆլիս հաստատուելէն ետք, որոշեց ընդառաջ գնալ ժողովուրդի ցանկութիւններուն եւ ուսումնասիրել խնդիրը: Իր հրամանով, նահանգային քաղաքներու մէջ կազմուեցան յատուկ խորհուրդներ, որոնք պիտի ուսումնասիրէին բարենորոգումներու ծրագիրը եւ պատրաստէին նիւթեր՝ ապագայ ինքնավարութիւններու համար: Քաղաքային ինքնավարութիւններուն կից, նոյն նպատակով, տեղի կ'ունենային խորհրդակցութիւններ:

Այդ խորհրդակցութիւնները շարունակուեցան նաեւ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի փոխարքայութեան ժամանակ: Եւ մասնակցեցայ այդ բոլոր խորհրդակցութիւններուն, նախ որպէս Թիֆլիսի ներկայացուցիչ, ապա համակովկասեան խորհրդակցութեան մէջ՝ իբրեւ հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներէն մէկը:

Վերջիշեւով այսօր բոլոր պատճառաբանութիւնները, որ կը բերուէին այդ խորհրդակցութիւններու մէջ, կարդալով նորէն անոնց տպագրուած հաշուետրութիւնը, պէտք է ըսեմ, որ ինքնավարական հիմնարկութիւններու հաստատման գլխաւոր զժուարութիւնը Կովկասի ցեղային առանձնայատուկ վիճակն էր. այն է՝ հայ-թաթարական եւ հայ-վրացական խառն բնակչութիւնը, համախմբուած միեւնոյն հողամասերու վրայ: Այդ զժուարութիւնը աւելի աչքի զարնուեցաւ 1918ին, երբ առաջ եկան երեք ան-

կախ պետութիւններ: Այդ զժուարտութիւնը կայ նա-
և այսօր և պիտի լինի վաղը:

Կովկասեան կեանքի ամենացաւոտ կողմերէն
մէկն է այս խնդիրը, որուն վրայ անհրաժեշտ է լուրջ
ուշադրութիւն դարձնել:

Թողունք որ խօսին անաչառ թիւերը:

Ըստ պաշտօնական տեղեկութիւններու, 1910ին
Կովկասի մէջ կ'ապրէին 7,901,514 մարդ, որոնցմէ
3,320,368ը թաթարներ (42.02 առ հարիւր), 1,809,
605ը՝ հայեր (22.92 առ հարիւր) և 1,651,378ը՝ վրա-
ցիներ (20.89 առ հարիւր): մնացածը՝ ռուսներ, հըր-
եաներ, քիւրտեր և այլն, ընդամէնը 1,120,163 (այ-
սինքն՝ 14.17 առ հարիւր):

Այս թիւերէն կ'երևի, որ Կովկասի մէջ կը բնա-
կին բազմաթիւ ցեղեր: Բայց եթէ չորս գլխաւոր ցեղե-
րու երկիրները բաժանուած լինէին իրարմէ, այն ժա-
մանակ ինքնավարութիւններու կազմի մէջ կը մըտ-
նէին միայն նոյն ցեղին պատկանող տարրեր: Սա-
կայն կացութիւնը այլ էր: Հայերը կը բնակէին վրա-
ցիներու և թուրքերու հետ խառն. մինչ թուրքերը,
ինչպէս նաև վրացիները, չափով մը խմբուած էին
որոշ հողամասի վրայ:

Կովկասի տասը նահանգներէն և չրջաններէն
(Բագու, Բաթում, Գանձակ, Զաքաթալա, Կարս, Քու-
թայիս, Սուխում, Սև ծովեան չրջան և Երևան)
միայն Երևանի նահանգի մէջ հայերը մեծամասնու-
թիւն կը կազմէին: Այդ նահանգի 1,114,498ը հոգի
բնակչութենէն 669,871ը հայեր էին, թուրքերը
373,582 հոգի էին և քիւրտերը՝ 36,508ը:

Թուրքերը բացարձակ մեծամասնութիւն էին

Բազուի նահանգին (892,000 հոգի՝ 1,275,000 բնդ-
հանուր թիւն) և Գանձակի նահանգին մէջ
(1,275,000 բնդհանուր բնակչութեան թիւն
783,000):

Վրացիներն ալ բացարձակ մեծամասնութիւն
էին Քութայիսի և Թիֆլիսի նահանգներուն մէջ:
Առաջինին մէջ անոնց թիւը կը հասնէր 992,931ի
(նահանգի ընդհանուր բնակչութիւնը կը հաշուէր
1,034,411 հոգի), իսկ Երկրորդին մէջ՝ 1,473,308էն
580,957ը վրացիներ էին:

Պատկերը աւելի ցաւալի կը դառնայ, Լթլ Կով-
կասի ազգաբնակչութիւնը բաժնենք ըստ գաւառնե-
րու: 47 գաւառներէն միայն վեցին մէջ հայերը մեծա-
մասնութիւն էին:

	Հայեր	Թուրքեր	Ջանգան	Հնդի-թիւ
1. Շուշիի գաւառ (Գանձակի նահանգ)	98,809	85,671	4,265	188,745
2. Ախալքալաքի գ. (Թիֆլիսի նահանգ)	82,775	9,212	15,186	107,173
3. Ալեքսանդրապոլի գ. (Երեւանի նահանգ)	202,505	9,251	14,424	206,080
4. Նոր Բայազէտի գ. (Երեւանի նահանգ)	129,347	53,677	5,835	188,859
5. Երեւանի գ. (Երեւանի նահանգ)	106,933	93,554	5,200	205,617
6. Էջմիածնի գ. (Երեւանի նահանգ)	115,026	50,963	1,797	167,786

Բնորոշ է այն փաստը, որ Հայաստանի մայրա-
քաղաքի շուրջը, Երեւանի գաւառին մէջ, հայ ազ-
գաբնակչութեան թիւը հաւասար էր թուրք ազգաբը-

նակչութեան. հանգամանք մը, որ չարաբաստիկ դեր խաղաց անկախութեան օրերուն: Երեւանէն մեկնող գնացքները յարձակման կ'ենթարկուէին թրքական զիւղերէն, ճիշդ Երեւանի սահմաններուն քով:

Բացի վերոյիշեալ վեց գաւառներէն, հայերը համառատական մեծամասնութիւն ունէին նաեւ հետեւեալ չորս գաւառներու մէջ՝ Բորչալուի գաւառ (Թիֆլիսի նահանգ), Թիֆլիսի գաւառ (Թիֆլիսի նահանգ) եւ Կարսի ու Կաղզուանի գաւառներ (Կարսի շրջան): Այս գաւառներուն մէջ կովկասեան ոչ մէկ ժողովուրդ բացարձակ մեծամասնութիւն ունէր: Այդ պատճառով, տեղի կ'ունենային ուժեղ պայքարներ իշխանութեան համար. մասնաւորապէս Բորչալուի եւ Թիֆլիսի գաւառներու մէջ, որոնց սահմանային ընդդժմները լուրջ վէճերու առարկայ կը դառնային երեք հանրապետութիւններու մէջ: Ժողովուրդներու այս խառնիճաղանձ կացութիւնը առիթ կու տար մտածելու, թէ լաւագոյնն է Կովկասը բաժնել վարչական նոր միաւորներու, հիմնուելով ազգազրական տուեալներու վրայ:

Այս միտքն էր միայն, որ կը դրդէր հայերը գաւառական ինքնավարութիւններու խորհրդակցութիւններու մէջ պնդել վարչական նոր բաժանումներու վրայ՝ ստեղծելու համար նոր գաւառներ եւ նոր նահանգներ, ուր հայերը կարող ըլլային մեծամասնութիւն կազմել: Սակայն, այն ժամանակուան պայմաններու մէջ, անկարելի էր պարզ եւ բացորոշ կերպով յայտնել այդ միտքը, որպէսզի չմեղադրէին հայերը նեղ ազգասիրութեան յանցանքով: Մենք սախլաւ չենք բերել երկրորդական պատճառներ եւ փաս-

տեր, հիմնուելով ջրային սխտեմներու, քոչուորներու խնդրի, զաշտային մշակոյթի նոյնանմանութեան եւ այլ տուեալներու վրայ:

Վրացիները եւ թուրքերը դէմ էին մեր առաջարկներուն: Անոնք ոչ միայն մեծամասնութիւն էին իրենց նահանգներուն մէջ, այլեւ կ'օգտագործէին իրենց սահմաններու մէջ գտնուող հայ տարրը. ահա թէ ինչու ընդհանուր չափով զգալիօրէն կը թույնար հայ ժողովուրդի արժէքն ու կշիռը Կովկասի մէջ: Պարզ էր, որ այսպիսի կարեւոր խնդիրները վերոյիշեալ խորհրդակցութիւններու մէջ աւելի պիտի բորբոքէին ազգային զգացումներն ու կիրքերը:

Երկրորդ, ոչ նուազ կարեւոր հարցը, զոր նոյնպէս կ'առաջադրէին հայերը, կը վերաբերէր ինքնավարութեան սկզբունքին եւ ձեւին: Հայերը կը պահանջէին ինքնավարական միաւորները կազմել ոչ ըստ հողամասային սկզբունքի, այլ ըստ ազգային սկզբունքի հիման վրայ. այսինքն՝ առաջ կը քշէին Հ.Յ.Դաշնակցութեան հին ծրագիրը, որ կովկասեան հանրապետութիւններու անկախութենէն առաջ կը նախատեսէր մշակութային, ազգային ինքնավար շրջաններու ստեղծումը Կովկասի մէջ, չվեյցարական կանտոններու պէս:

Այս ծրագիրը կը կատուեցնէր մեր հակառակորդները, թէեւ այն ժամանակ մեր պահանջը կը բխէր առողջ դատողութենէ:

Հայերը երկու ելք ունէին անհնար կացութենէն դուրս գալու համար: Կա՛մ պէտք է լինէր պատերազմ, ջարդ ու կոտորած եւ ժողովուրդներու տեղահանում, որպէսզի ստացուէր միատարր ժողովուրդ եւ

կամ պէտք է հաստատուէր ինքնավար ազգային մի-
ութիւն, անկախ հողային սկզբունքներէն:

Դէպքերը զարգացան առաջին ճամբով: 1918-20
թուականներուն, տեղի ունեցան հայ-վրացական
պատերազմը, վիր-թաթարական ընդհարումները,
հայկական ջարդերը Բաղուի նահանգի մէջ, ինչպէս
նաեւ թաթարական բմրոստութիւնները հայկական
գաւառներու մէջ: Այսինքն՝ արիւն, կոտորած եւ տե-
ղահանութիւն. այս բոլորը այն պատճառով, որ Կով-
կասի ժողովուրդները խառնուած են իրարու եւ
կտրուած իրենց ազգային սահմաններէն:

Ստորերկրեայ պետի պէս, այս հարցն ալ այսօր
թաղուած է հողին տակ. բայց մի օր, պիտի դուրս
գայ, որովհետեւ իր վերջնական յուժումը պէս չէ
ստացած կեանքէն:

Յուսանք, որ իրաւարարութեան կամ փոխա-
դարձ համաձայնութիւններու միջոցով, կարելի պի-
տի ըլլայ յուժել մեր կեանքի այս ցաւոտ ու կնճոտ
հարցերէն գլխաւորը:

* * *

Կովկասի վարչական նոր բաժանումներու ծրա-
դիրը Աւետիք Շահխաթունին մշակած էր սուսերէն
մէկ գիրքով: Պէտք է ըսել, որ մինչեւ այժմ յոյս տեսած
գիրքերէն ամէնէն աչքի ինկող աշխատութիւնն է
ատիկա թէ՛ իր փաստական տուեալներով եւ թէ՛
առաջադրուած տեսակէտերով: Այդ ծրագիրը ըն-
դունեցին հայ բոլոր պատգամաւորները եւ եռանդով
ու սուամնասիրեցին անոր բոլոր տուեալները:

Սակայն, եթէ բնթերցողը կը ցանկայ աւելի մօտէն ծանօթանալ կոմկառւան ժողովուրդներու վիճակին և փոխ յարաբերութեանց՝ թիւերով և փաստերով, թող կարգայ Դաւիթ Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» վերադասութիւնը կրող գիրքի երրորդ հատորը (հրատարակւած Վենետիկ, Ս. Ղազարոս, 1926, 694 էջ), ուր հեղինակը խցմատօրէն հաւաքած և պատուարած է մեր կեանքին վերաբերող բոլոր փաստերն ու թիւերը։ Թէև գիրքը որոշ միտումներ ունի, շնորհիւ հեղինակի սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան անդամ լինելուն, այնուամենայնիւ փաստական կողմը ճիշդ է և հարուստ։

* * *

Դառնանք մեր խորհրդակցութիւններուն։

1905-09 թուականներուն, կոմս Վարդգուի - Դաշկովի օրով, խորհրդակցութիւնները ոչ մէկ եզրակացութեան յանգեցան։ 1915ին, երբ փոխարքայ նշանակուեցաւ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը, իր կարգադրութեամբ նորէն սկսան խորհրդակցութիւնները։ Նորէն հայերը առաջ քշեցին իրենց ծրագիրը։ Նորէն կազմուեցաւ վիր-թաթարական միութիւնը, որ ունէր 58 անդամ։ Մենք միայն 23 էինք։ Մենք կը պահանջէինք ինքնավարական փոքր միաւորներ, վարչական բաժանում, համակոմկառւան ընդհանուր կեդրոն և բնաբնական դեմոկրատիկ ցենզ։

Այդ շրջանին, անկախութեան պայտափարը թոյլ

էր հայ ժողովուրդի մէջ: Այդ զաղափարը տարած-
ւեցաւ եւ ժողովրդականացաւ պատերազմի ատեն,
այլ պայմաններու մէջ: Բայց մեր պահանջներու հիմ-
քը կը կազմէին ապագայ պետութեան հեռանկարնե-
րը:

Մեր հակառակորդները չէին հաշտուեր համա-
կովկասեան կեդրոն ու նենալուն հետ: Անոնք համա-
ձայն չէին նաեւ, որ Կովկասը բաժնուի նոր միաւոր-
ներու եւ ունենայ ղեմակրատիկ, ընտրական ցած
ցենզ, որ ղէմ էր իրենց շահերուն: Լինելով մեծ կալ-
ւածատէրներ, կը վախնային կորցնել իրենց ուժն ու
ազդեցութիւնը: Մինչդեռ հայերը, այդ կողմէն վախ
չունէին. ընտրական ցած ցենզը հնարաւորութիւն
կու տար մեզ աւելի լայն չափերով մասնակցելու
ընտրութիւններուն:

Ռուսական իշխանութիւնը, յանձինս փոխար-
քայութեան, կը բաժնէր հայերու տեսակէտը, ոչ անոր
համար որ ղէպի մեզ առանձին համակրանք ունէր,
այլ որովհետեւ առաջին անգամը չէր, որ հայ-ռու-
սական շահերը Կովկասի մէջ կ'ընթանային նոյն ու-
ղիով:

Մեր հակառակորդները մեզ կը մեղադրէին ռու-
սասիրութեան մէջ: Այսօր ալ նոյն մեղադրանքը
կ'ուղղեն մեզի: Սակայն, մենք մեղաւոր չենք, որ հայ
ժողովուրդը իր պաշտպանութիւնը կը փնտռէ ռուս-
ներու մէջ՝ իր հարեւաններու դաւերը իր գոյութեան
ղէմ կասեցնելու համար: Վրաց մամուլը կը մեղադ-
րէր մեզ տեսակ մը հայկական հողամաս ստեղծելու
ձգտումին մէջ: Բայց այդ իրողութիւն էր: Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնը որդեգրած էր այդ քաղաքականու-

թիւնը եւ մենք՝ Աւ. Սահակեան, Ս. Տիգրանեան, Աւ. Շահխաթունի ու ես, որ մօտ էինք կանգնած կուսակցութեան, ամէն գնով կը պաշտպանէինք հայկական առաջարկները, որոնք հիմը կը կազմէին ապագայ հայկական պետականութեան ստեղծումին, ինչպէս նաեւ անհրաժեշտ էին հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան համար:

1916ին տեղի ունեցած խորհրդակցութիւններն ալ ոչ մէկ եզրակացութեան բերին: Վեց ամիս ետք, բունկեցաւ ուսական յեղափոխութիւնը, որ տապալեց ուսական գահը եւ Կովկասի փոխարքայութիւնը: Բայց այս մասին՝ յետոյ:

Այսօր, մի քանի խօսք միայն այն մասին, թէ ի՞նչ բախտի արժանացան Կովկասի մէջ գաւառական ինքնավարութիւններ հաստատելու համար կոչուած խորհրդակցութիւնները:

1917ին, երբ Կովկասը փաստօրէն (ոչ իրաւականօրէն) բաժնուեցաւ բոլշևիկներու գիրկն ինկած Ռուսաստանէն, ստեղծուեցաւ համակովկասեան իշխանութիւն մը, որ հրահանգով մը մտցուց Կովկասի մէջ գաւառական ինքնավարութիւններ հետեւեալ հիմունքներով.

1) Ինքնավարական հաստատութիւնները կը մտցունին ամբողջ Կովկասի մէջ:

2) Այն գաւառներու մէջ, ուր չի սպասուիր վարչական որեւէ փոփոխութիւն, ինքնավարութիւնը կը հաստատուի անմիջապէս (անուանուած են գաւառներ, ուր գոյութիւն ունի որեւէ ժողովուրդի բացարձակ մեծամասնութիւն, Բազուի նահանգ, Քութայիսի նահանգ, Դաղստանի շրջան եւ այլն):

3) Այն գաւառներու մէջ, ուր կը սպասուի վարչական սահմաններու փոփոխութիւն, մէկ ամիս ժամանակ կը արուի հայ, վրացի եւ թաթար ազգային խորհուրդներուն՝ համաձայնութեան գալու վարչական նոր բաժանումներու շուրջ. անկէ ետք ինքնավարութիւնը անմիջապէս պէտք է հաստատուի նոր կազմած գաւառներուն մէջ:

Այսպիսով, հայերը ոչինչ ունէին որ ենթակայ չլինէր վէճի եւ փոփոխութեան: Փաստօրէն, այս որոշուի մնաց անհետեւանք: Հետագայ գէպքերը վարչական այլ ուղղութեամբ: Կովկասը բաժնուեցաւ անկախ պետութիւններու եւ վարչական սահմանալին խնդիրները պատճառ դարձան արիւնահեղ ընդհարումներու:

Այս խնդիրներու մասին լրջօրէն պէտք է մտածել: Անցեալին մէջ անոնք աւելի թոյլ էին դրուած, քան այսօր: Անցեալի ինքնավարական խնդիրները այսօր դարձած են պետական խնդիրներ: Բողջեւիկներու կռուիտ ու ժր պետի տակ է մղած ու միատեղամանակ յուսուցած կիրքերը, բայց փափոք...: Վաղը, երբ իյնայ բողջեւիկներու իշխանութիւնը, պատրաստ պէտք է լինինք երես առ երես կանգնելու մեր հակառակորդներու դէմ:

Թերեւս իրաւարարութիւնը ցանկալի ուղղութիւն տայ այս հարցի լուծման: Սակայն, ատիկա կը վերաբերի հետաւոր ապագային:

1918ին, երբ կովկասեան հանրապետութիւնները հռչակեցին իրենց անկախութիւնը՝ կեանքի կոչուեցան ինքնավարական հաստատութիւնները: Հաստատանի հանրապետութիւնն ալ մտցուց ինքնավար-

րական սխտեմը գաւառներու մէջ: Սակայն, բողե-
իկեան յորձանքը եկաւ խեղդելու այս ձեռնարկը,
ինչպէս և բոլոր ձեռնարկները, որ հիմնուած էին
ազատութեան և ազատ ինքնագործունէութեան րս-
կրգրունքներու վրայ:

Այս եղաւ Կովկասի գաւառական ինքնավարու-
թիւններու տխուր վախճանը:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ
ԵՒ ԻՄ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԴԵՊԻ ՓԵԹԵՐՊՈՒՐԳ

Կովկասի հասարակական և անտեսական կեանքը ունէր բազմաթիւ խնդիրներ, որոնց ոչ բոլորի լուծումը կարելի էր ստանալ տեղական իշխանութիւններէն:

Կային խնդիրներ, որոնց համար յատուկ դիմումներ պէտք է ըլլային Փեթերպուրգ: Կեդրոնի կառավարութեան և նոյնիսկ ցարի հաւանութիւնն անհրաժեշտ էր անոնց լուծման համար:

Դպրոցներու, հիւանդանոցներու բացման, նոր ճամբաներ շինելու, կամուրջներ կառուցելու խնդիրները կարող էին լուծուիմ ստանալ տեղական իշխանութիւններէն: Իսկ ինքնավարութիւններու հաստատման, գտական բարեփոխումներու, բարձրագոյն դպրոցներու բացման խնդիրները կը պահանջէին կեդրոնական կառավարութեան միջամատութիւնը: Ես ստիպուած էի յաճախ այդ խնդիրներով մեկնելի Փեթերպուրգ՝ անձամբ դիմումներ կատարելու:

Կովկասի համար այդ խնդիրները կարեւոր նշանակութիւն ունէին:

Փառառական ինքնավարութիւններու հարցի մասին, մանրամասն խօսեցանք նախորդ գլուխին մէջ: Այժմ, պիտի խօսինք ուրիշ հարցերու և ամէնէն

առաջ՝ բարձրագույն դպրոցի հաստատման մասին: Այս հարցն ալ, Կովկասի իրականութեան մէջ, դարձաւ ազգային անհամաձայնութիւններու առարկայ:

Կովկասի գործիչները վաղուց արդէն եկած էին այն եզրակացութեան, որ Երկիրը կարիք ունի բարձրագույն դպրոցի: Քաղաքային վարչութիւնը այս մասին քանի մը անգամ դիմումներ բրաւ Փեթերպուրգ, սակայն կեդրոնի իշխանութիւնը միշտ ալ պատասխանեց, թէ Կովկասի համար ժամանակը չէ հասունցած բարձրագույն դպրոց ունենալու:

Պէտք է ըսել, որ քաղաքը իր միջոցներէն յատկացուցած էր 100,000 ռուբլի եւ 200 հեկտար հողամաս, որուն մէկ մասը պիտի ծառայէր դպրոցի շինութեան, իսկ միւս մասը պիտի վաճառուէր ի նպաստ նոր կառուցուելիք կրթական բարձր հաստատութեան: Այսպիսով, քաղաքի յատկացուցած բնդ հանուր օժանդակութիւնը կը հասնէր մէկ միլիոն ռուբլու, ի նկատի ունենալով որ հողարածիներ կը գտնուէր քաղաքի բարձր մասին մէջ եւ կապուած էր կեդրոնին հետ ելեկարաբարչ գնացքներով:

Թաղամասը, ուր կը գտնուէր համալսարանի հոգր, կը կոչուէր Հալսարար, որուն բնակչութիւնը կազմուած էր Էրզրու մէկն եկած հայերէն: Այդ աւել կը գտնուէին նաեւ քաղաքի միւս հաստատութիւնները, ինչպէս՝ հիւանդանոցները, սպանդանոցը եւ ոռոս բանակի գորանոցները:

Ամէնէն առաջ, կովկասցիներու առջեւ դրուած էր այն հարցը, թէ ի՞նչ ձեւի բարձրագույն դպրոց բանայ. համալսարան՝ իր իրաւարանական, բժշկական, պատմական եւ բնագիտական ճիւղերով, թէ՞ պոլի-

տեխնիկում՝ ճարտարագիտական մասնագիտութիւններով:

Սկիզբը, այն կարծիքը կար, որ երկրի համար լուազոյնն է ունենալ համալսարան, որպէս մշակութի գարգացման և բարձրացման անհրաժեշտ յեւարան: Սակայն, վերջին տարիներու ընթացքին, երբ Կովկասի բնական հարստութիւնները սկսան յայնօրէն չահագործուիլ, երբ առաջ նկան բամպակի ու բրինձի մշակոյթի, ինչպէս նաեւ ջրմուղիներու կառուցման խնդիրներ, միտքերը սկսան թեքիլ դէպի մասնագիտական բարձրագոյն դպրոցի անհրաժեշտութիւնը, ճարտարագիտական իր բոլոր ճիւղերով:

Նախ՝ պէտք էր անհրաժեշտ գումարը հայթայթել, պէտք էր ձեռք բերել կառավարութեան հաւանութիւնը և որոշել թէ ո՞ր պէտք էր հիմնել դպրոցի բազմաթիւ շէնքերը:

Այս բոլոր խնդիրներու մէջ, ինձ ևս վիճակուեցաւ մասնակցութիւն բերել: Եւ ևս կը յիշեմ շատ բնորոշ դէպքեր, որ տեղի կ'ունենային աշխատանքներու և բանակցութիւններու ընթացքին:

Սկսիմ միջոցներու հայթայթումէն:

Պէտք է ըսեմ, որ կառավարութեան հաւանութիւնը ստանալը մեծապէս կախուած էր այն միջոցներէն, զորս Կովկասը պիտի յատկացնէր դպրոցի համար: Թիֆլիսը տուած էր իր լուման: Կովկասի միւս բաղադրները՝ Բաթումը, Երևանը, Քութայիսը, իրենց աղքատիկ բիւզջով, կրցան մասնակցիլ որը երկու հազար ռուբլիի, որը տասը հազար ռուբլիի օժանդակութեամբ:

Կը մնար Բազումն, որ կարող էր մեծապէս օգնել

ձեռնարկին, շնորհիւ իր նախադրեալին հարստութիւններուն: Բացի քաղաքային վարչութեանէն, Բագուի մէջ կը գործէր և նախարդիւնաբերողներու վարչութիւնը: Առաջինը իր ուս քաղաքագլուխով կը պտնուէր թաթարներու ազդեցութեան տակ, մինչդեռ երկրորդի մէջ՝ կը գերիշխէին հայերը:

Պէտք է ըսել, որ Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը կողմնակից կը Կովկասի մէջ բարձրագոյն պարտի հաստատման: Եւ այդ պատճառով, ազատօրէն ձեռնարկեցինք միջոցներու հայթայթման. ինչ որ մեծապէս պիտի դիւրացնէր մեր գործը՝ կեդրոնէն իրաւունք ստանալու, քանի որ ունենալով մեր դրամագլուխը, պիտի չծանրանայինք ուսական գանձարկի բիւջէին վրայ:

Որոշեցինք երթալ Բագու:

Քաղաքային վարչութեան կողմէն պնացինք երեք հոգի. և իբրեւ քաղաքագլուխ, հայազգի իշխան Թումանովը՝ ուսական «Նավոյէ Օբոգքեմիէ» թերթի խմբագիրը և վրացի Գոտուան՝ վրացական «Վերածնունդ» թերթի խմբագիրը:

Բագուի մէջ մեզ ցոյց տուին լաւ ընդունելութիւն: Կայարանէն եկած մեզ դիմաւորելու՝ քաղաքագլուխը և քանի մը պատգամաւորներ:

Այդ ժամանակ, Բագուի մէջ մեծ դեր կը խաղար իմ կրթչըս՝ Կոստանդին Պատիսեանը, որ նախագահն էր Բագուի Տեխնիքական Միութեան, հայոց Բարեգործական ընկերութեան և քաղաքային ինքնախարութեան անդամ: Անոր միջոցով ծանօթացայ տեղական հայ մտաւորականներու և անոնց տրամադրութիւններուն հետ:

Շուտով սկսանք մեր այցելութիւնները: Ամէնէն
առաջ տեսակցեցանք քաղաքային ինքնավարութեան
անդամ՝ Հաճի Զէյնալ Աբդուլ Քադիրի հետ, որուն
ազգեցութիւնը շատ մեծ էր քաղաքի բոլոր գործերու
վրայ: Քադիրէն Հասարակ քարտաշէն, իր բնական
խելքի շնորհիւ, դարձած էր Բագուի ամէնէն հարուստ
մարդը և ամէնէն ազգեցիկը: Իր հարստութիւնը կը
ծառայեցնէր բարեկործութիւններու: Հիմնած էր
կերպասի գործարան մը և իր գործունէութեան հա-
մար ստացած էր սոսկ կառավարութեան կողմէ քա-
ղաքացիական ժեներալի աստիճան: Ամուսնացած էր
շատ գեղեցիկ, Երիտասարդ և լաւ կրթուած թրքու-
հի մը հետ: Գիտէինք, որ ասանց Քադիրի համա-
ձայնութեան, պիտի շկրնանք յաջողիլ քաղաքային
ինքնավարութեան մէջ:

Քադիրէն, մեր գալուտի միւս օրը, մեզ հրաւի-
րեց ճաշի իսկ Երեկոյեան, նշանակուած էր քաղա-
քային ինքնավարութեան ժողով: Ճաշի հրաւիրուած
էին և՛ ինքնավարութեան բոլոր անդամները, չորս
70 հոգի: Մեզ դիմաւորեցին պատուոյ ճառերով: Եւ
պատասխանեցի իրենց շնորհակալութեամբ և պար-
գարանեցի մեր գալու նպատակը: Քադիրէն վեր կ'յաւ
և Երկու խօսքով ըսաւ.

«Ձեր ձեռնարկած գործը մօտ է մեր սիրտին:
Մենք կը յատկացնենք ձեզ 400,000 ոսկի»:

Կեցցէնք տարափի տակ, Քադիրէն նստեցաւ:

Շատ բնորոշ Երեւոյթ մըն էր այս: Դեռ ինքնա-
վարութեան նիստը չ'զուժարուած՝ մասնաւոր ճաշի
մը բնութեան, մէկ մարդ կը կարգադրէր խնդիրը:

Երեկոյեան պնացինք նիստի: Քաղաքագլուխը,

բանալով ժողովը, ներկայացուց մեր առաջարկը: Ես
ճառ մը արտասանեցի: Թաղիւնը՝ խօսք առնելով՝ ա-
ռաջարկեց ժողովին յատկացնել Թիֆլիսի պողիտեխ-
նիկումի համար 400,000 ուրբի: Միաձայնութեամբ
և առանց միտքերու փոխանակութեան, ընդուն-
ւեցաւ Թաղիւնի առաջարկը:

Միւս օրը, նոյն խնդիրը պրէլ էինք արդէն նաւթ-
արդիւնաբերողներու ընկերութեան առջև: Այստեղ
մեծ ազդեցութիւն ունէին եղբայրք Ղուկասեան-
ները: Քանի մը ճառերէ կտք, այս հարցին ալ որոշ-
ւեցաւ տրամադրել մեզ պողիտեխնիկումի համար
400,000 ուրբի: Այսպիսով, մեր նպատակները կ'ի-
րագործուէին: Բազուն յայնօրէն կ'աջակցէր մեզի:

Որոշեցինք անձամբ ներկայանալ Թաղիւնին և
չնորհակալութիւն յայտնել իրեն՝ իր աջակցութեան
համար: Թաղիւն մեզ շատ սիրալիր ընդունեց և քիչ
յետոյ խնդրեց ինձ անցնել իր առանձնասենեակը՝
զէմ դիմաց խօսելու համար:

Այստեղ պէտք է պատմեմ շատ բնորոշ մէկ
փաստ: Թաղիւնը ունէր սան մը, որ իր հաշուով սովոր-
ած էր ճարտարագիտութիւն: Սանի անունն էր Բե-
րութով: Երիտասարդ ճարտարապետի և Թաղիւնի
նոյնպէս երիտասարդ կնոջ միջև սկսեւ էին մտեր-
մական յարաբերութիւններ: Մերունի Թաղիւնը կա-
տարէր իր ու պատու իրերը իր ծառաներուն՝ Բերու-
թովի այցելութեան ժամանակ՝ կապել զայն և լաւ մը
ծեծել: Մտռաները այդ պէս ալ բրած էին. բայց գործը
չուտով յայտնի էր դարձեր քաղաքի մէջ և Թաղիւնը
կանչուէր իր զատական պատասխանատուութեան:
Չնայած իր 70 տարուան հասակին, չնայած իր պոր-

ծերուն և ազգեցութեան, դատարանը վճռեց բանտարկել թաղիւնը:

Իր առանձնասենեակի մէջ, թաղիւնը խնդրեց ինձ անմիջապէս հեռազրկ ֆոխարքային, թէ ինք՝ թաղիւնը՝ մեծապէս աջակցած է պոլիտեխնիկումի գործին: Ան գիտէր, որ ֆոխարքան կողմնակից է բարձր դպրոցի կառուցման և կ'ուզէր այդ միջոցով անոր համակրանքը շահիլ: Յետոյ, թաղիւնը ի միջի այլոց բացաւ, որ կ'ուզենար ֆոխարքայի միջամտութիւնը ցարի տուած՝ իր վրայ դրուած պատիժը վերացընելու համար:

Թիֆլիս հասնելուս պէս, խնդրեցի ֆոխարքայէն, որ խնդրէ ցարի աջակցութիւնը և ծերունի թաղիւնը ազատեցաւ բանտարկութեան պատիժէն:

Մենք արդէն ունէինք մէկ միլիոնէ աւելի դրամ, որ կ'ընդգրկէր նաև քաղաքային հողերու փաճառքին ստացուած հասոյթները: Պէտք էր այժմ ստանալ ցարի համաձայնութիւնը և որոշել քաղաքի մէջ դպրոցի տեղը:

Վերջին հարցը առաջին իսկ օրէն առաջ բերաւ ծայրայեղ ազգային կիրքեր: Քաղաքային վարչութեան յատկացուցած հողամասը կը գտնուէր Հալաբարի մէջ, ուր կը բնակէին հայերը: Այս հողը քաղաքի բլուրային մասին մէջ էր: Վրաց ազնուականութիւնը կը յատկացնէր ուրիշ հողամաս մը, նոյնպէս 200 հեկտար, բայց քաղաքի ցած մասին մէջ: Երկու կողմերն ալ, թեր ուղիմ պատճառարանութիւններ կը բերէին: Հասարակական միջնորդութեան նախնիները, հասարակական գործիչները, մամուլը, ժողովուրդը ամբողջ թափով և կիրքով կը մասնակցէին վեճին:

Ամիսներ շարունակ, միտքերը պրաղած էին այս հարցով: Բազումն է և Քութայիսը նոյնպէս խառնուեցան վէճին և հարցը կամաց-կամաց դարձաւ հայ-վրացական բնդ հարումներու խնդիր:

Ոնդիրը վերջնականապէս պիտի որոշէր Փոխարքան: Ան կազմեց 16 հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը, անդամակցութեամբ գիտնականներու և բարձր պաշտօնականներու: Յանձնաժողովը լայնօրէն պիտի ուսումնասիրէր խնդիրը և իր կարծիքը յայտնէր Փոխարքային: Յանձնաժողովը քննեց խնդիրը՝ ի նկատի առնելով տեղի երկրաբանական վիճակը, քամիներու ուղղութիւնը, խոնաւութիւնը, հաղորդակցական միջոցները, կարծես թէ կ'որոշուէր պետական նշանակութիւն ունեցող կարեւոր հարց մը:

Քաղաքային հողամասը իր պաշտպաններն ունեցաւ յանձինս գիտնականներու և Բազումի քաղաքային պործիչներու և որոշուեցաւ պոլիտեխնիկումը կառուցանել քաղաքային հողամասի վրայ, այսինքն՝ հայկական թաղին մէջ: Եւ այդ, հայ-վրացական բարեկրթիւնները երկար ժամանակ մնացին լարւած:

Կը մնար վերջին խնդիրը՝ ցարի հաւանութիւնը:

Քաղաքային խորհուրդի որոշումով, ևս մեկնեցի Փեթերպուրգ՝ տանելով ինձ հետ քանի մը գիմումներ: Առաջինը՝ բարձրագոյն դպրոցի գիմումն էր: Երկրորդը՝ պառոտային ինքնավարութիւններու խնդիրը, ոչ ու մասին յիշատակեցի նախորդ գլուխի մէջ: Երրորդը կը վերաբերէր երդուեալ դատաւորներու հաստատման իսկ չորրորդը՝ մեծ ձամբու շինութեան խնդիրն էր: ձամբան Կովկասեան լեռնաշրջ-

Թայլն անցնելով, պիտի միացնէր Թիֆլիսը Վլադիկաւկազին, եւ պիտի ունենար 20 վերստ երկարութեամբ գետնուղի մը, որով 24 ժամուան փոխարէն՝ Վլադիկաւկազ կարելի պիտի ըլլար երթալ ընդամէնը չորս ժամուան ընթացքին:

Հետոս առնելով բոլոր վաւերաթղթերը եւ ունենալով Փոխարքայի համակրանքը բոլոր խնդիրներու հանդէպ, մեծ հաւատքով ճամբայ ելաւ ղեկի Փեթերպուրգ:

Նախարարներու խորհրդի նախագահը այդ ժամանակ Ստոյիպինն էր, որ յետոյ սպաննուեցաւ յեղափոխական-պրովոկատորի մը ձեռքով: Ստոյիպինը ինձ ընդ առնէր բաւական սառը: Պետք է ըսել, որ Ստոյիպինի եւ Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի յարաբերութիւնները նոյնպէս սառն էին: Ստոյիպինը ըսաւ, թէ Փոխարքան Կովկասի մէջ որդեկրած է չատ մեղմ քաղաքականութիւն մը եւ թէ բոլոր խնդիրներու շուրջ անմիջականօրէն դիմումներ կ'ընէ ցարին: Ստոյիպինը ինձ կը նայէր որպէս այնպիսի երկրէ մը եկած պատգամաւորի, որ իրեն լրիւ կերպով չի հպատակիր: Լսելով իմ դիմումները, ան ըսաւ.

«Կը գարմանամ, պրն. Թիֆլիսի քաղաքագր-լուծ, որ նման հարցերով դուք ինձ մօտ էք եկած: Կովկասի մէջ դուք ունիք մէկը, որ ցարի պէս բան մըն է ձեզ համար: Ան կրնար վնիռներ կայացնել այս բոլոր խնդիրներու մասին»:

Քիչ մը լռութենէն ետք, աւելցուց.

«Կոմսը ինձ գրած է այդ բոլորի վերաբերեալ՝ յայտնելով ինձ միաժամանակ եւ ձեր գալու մասին: Ինչ կը վերաբերի բարձրագոյն դպրոցին, ես

կազմած եմ յատուկ յանձնախումբ մը նախարար-
ներու օգնականներէն, նախագահութեամբ՝ լու-
սաւորութեան նախարար Կասսոյի: Հոն դուք կ'ը-
նէք ձեր գեկուցումը: Որպէս ներքին գործերու
նախարարութեան ներկայացուցիչ, յանձնա-
խումբի աշխատանքներուն պիտի մասնակցէր ու-
տիկանական դեպարտամենտի պետ Զուելը: Գա-
ւառական ինքնավարութիւններու համար դրա-
կան որոշում կայացնելը կը գտնեմ վաղաժամ,
որովհետեւ Կովկաս յեղափոխական եռուզեռի մէջ
է եւ անոնք պիտի դառնան յեղափոխութեան օ-
ճախներ: Երդուեալ դատաւորներու հաստա-
տումը Կովկասի մէջ չեմ գտներ նպատակայար-
մար: Հայ դատաւորը պիտի պաշտպանէ հայը,
վրացին՝ վրացին, իսկ թուրք դատաւորը՝ թուրքը:
Մնաց երկարութեամբ խնդիրը: Ինձ կը թուի, թէ
յամենայն դէպս շուտ գլուխ գալիք գործ չէ այդ:
Գիտէք, որ հիմա հերթը Սեւծովեան երկաթու-
ղագծի կառուցմանն է: Հոն մեծ իշխանները ունին
կալուածքներ եւ շահագրգռուած են շուտափոյթ
կերպով լուծելու այդ խնդիրը: Պարզ է, որ դուք
պիտի չյաջողիք ձեր այս ծրագրի մէջ»:

*Հսկով նախարարներու խորհրդի նախագահին
ստոն գատողութիւնները իմ բոլոր գիմումներու
մասին, պատասխանեցի, թէ ես պիտի աշխատիմ լուրջ
տուեալներով ապացուցանել, որ Կովկասի ժողո-
վուրդը միանգամայն հասունցած է բարենորոգում-
ներու համար:*

Ստոյլպինը ինձ առաջարկեց իրեն թողուլ բոլոր

գրութիւնները, որպէսզի իրենք քննութեան առնեն յարուցածս խնդիրները:

Գիտէի, որ Փեթերպուրկի մէջ ինձ կը սպասէր ծանր, անհաւասար պայքար: Յոյսս կոմս Վորոնցով-Դաշկովի ծանօթութիւններն էին եւ իր բարեկամական նախապնդումը, ուղղուած նախարարներու խորհրդի նախկին նախագահ՝ կոմս Վիտտէին եւ Ֆինանսներու նախարար Կոկովցեւին:

Առաջին այցելութիւնս ըրի Վիտտէին, որ 1906 թուին Ռուսաստանին տուաւ առաջին սահմանադրութիւնը եւ որ ամենահզօր իշխողն էր այն ժամանակուան Ռուսաստանի: Վիտտէն այժմ մոռցուած էր կարծես, սակայն մտերիմ էր ցարին ինչպէս եւ Վորոնցով-Դաշկովին, որովհետեւ Երկուքն ալ նախարարներ էին եղած ոչ միայն իր, այլեւ իր հօր՝ Աղեքսանդր Գիթազաւորութեան օրօք: Վիտտէն եւ Վորոնցով-Դաշկովը կը կազմէին ոռոս բիւրոկրատիի ազատասէր թելը:

Վիտտէն զիս ընդունեց զանգատներով, որ այսօրուան իշխանութիւնը Երկիրը կը տանի ղէպի յետադիմական կարգեր եւ կը նպաստէ Երկրի յեղափոխական տարրերու զարգացման: Ինք՝ Վիտտէն՝ ոչ մէկ ազդեցութիւն ունի այսօրուան իշխանաւորներու վրայ, ապա եւ անցօրէ ինձ օգնելու որեւէ կերպ:

Երկրորդ այցելութիւնս Եղաւ Կոկովցեւին, որ Ստոյիպինի սպանութենէն ետք դարձաւ նախարարներու խորհրդի նախագահ: Կոկովցեւը դէմ արտայայտուեցաւ Կովկասի բարձրագոյն դպրոցի ծրարագրին: Իր կարծիքով, ուսանողները ոչինչ կը սովորին: Զանոնք միայն կը հետաքրքրէ դպրոցի վկայա-

կանր: Ուրեմն, կարիք չկայ, որ մասնազետ փրօֆեսորներ զբաղին դասախօսութիւններով, երբ ուսանողութիւնը միեւնոյնն է, պիտի չլսէ զանոնք: Կովկասցիները միշտ կարող են, եթէ ցանկանան, Ռուսաստանի մէջ շարունակել իրենց բարձրագոյն կրթութիւնը:

Այստեղ այ անյաջողութեան մատնուեցի: Վրճօնցի գնալ Պետական Պորճրդի նախագահ՝ Գուշկովի մօտ, խնդրելու իր աջակցութիւնը՝ Ստոլիպինի վրայ ազդելու համար:

Գուշկովը առաջնորդն էր Պետական Պորճրդի ամենամեծ կուսակցութեան՝ Հոկտեմբերեանականներու, որ որպէս պահպանողական՝ կը պաշտպանէին Ստոլիպինը: Այդ կուսակցութիւնը բաղկացած էր մեծ կալուածատէրներէ և ունեւորներէ: Ինձ կը թուէր, թէ Գուշկովը պիտի կարողանայ ազդել Ստոլիպինի վրայ: Սակայն, Գուշկով ղէմ արտայայտուեցաւ՝ գաւառական ինքնավարութիւններու հաստատման՝ պատճառարանելով, որ այդ ինքնավարութիւնները պիտի զառնան ազգային օճախներ և վտանգ պիտի հանդիսանան Ռուսաստանի ամբողջութեան պահպանման:

Գուշկովը այսօր Փարիզ է և իր ուժերու ներածին չափ կը գործէ բոլշեւիկներու դէմ՝ փոքրիկ զբօյլիներ հրատարակելով:

Քիչ մը մանրամասնօրէն կանգ առի այն ժամանակուան Ռուսաստանի իշխանաւորներու առարկութիւններու և կարծիքներու վրայ, որպէսզի ցոյց տամ, թէ ինչպէս կառավարութիւնը իր կոյր ու յետագէմ քաղաքականութեամբ կը նպաստէր յեղափոխա-

կան արամադրութիւններու զարգացման եւ աճման: Ոստիկանութիւնը, ժանտարմերիան, զօրքը եւ երկրի մութ ու ժերը, համախմբուած «ոուս ժողովուրդի միութեան» մէջ, իր յենարանը կը կազմէին:

Հետագայ դէպքերը ցոյց տուին որ այդ ուժերը մատր մատր չզարկին 1917 թուին՝ փրկելու համար թաղաւորն ու գահը:

Այսպիսով, կառավարական շրջանակներու մէջ եւ պաշտպանութիւն չգտայ:

Որոշեցի զիմումներ ընել Պետական Դումայի ձախակողմեան կուսակցութիւններու պետերուն եւ ազդեցիկ թերթերու խմբագիրներուն: Տեսնուեցայ յայտնի փրոֆեսոր Կոմարեւսկիի եւ Միլիկովի հետ: Պետական Դումայի մէջ, ձախ հոսանքները անվերջ պայքար կը մղէին կառավարութեան դէմ՝ մեր նոյն սկզբունքներու համար: Բայց սպարդիւն: Անոնք եւս կ'ուզէին մամուլի ու խօսքի ազատութեան միջոցով զործունէութեան կանչել երկրի ազատասէր տարրերը: Բայց կառավարութեան ականջները խուլ էին նրանց ձայների հանդէպ: Ստոլիպինը կ'ըսէր անոնց.

«Դուք կ'ուզէք մեծ փլուզումներ. մեք կ'ուզենք մեծ Ռուսաստան»:

«Զէք վախեցներ», — կ'ըսէր այն պատգամաւորներուն, որոնք ցոյց կու տային երկրի մէջ ծայր տուող զիջացիական անբաւականութիւնները: Ահաբեկումներու եւ սպանութիւններու դէմ ան կը պայքարէր կախաղաններով: Այս վերջինները այնպէս կը զործէին, որ Պետական Դումայի մէջ մէկը անոնց անունը դրած էր «Ստոլիպինեան փողկապներ»:

Ես կը տեսնէի այդ բոլորը, բայց ի՞նչ կարող էի

րնել: Քաղաքապետի հանգամանքը կը ստիպէր ինձ օրինական ճամբաներով ընթանալ եւ օրինական ձեւերով իշխանութեան հասկցնել ժողովուրդի պահանջները: Եւ ուրիշ ճամբայ չունէի, բայց եթէ իշխանութեան ճամբան, չնայած որ լաւ կը ճանչնայի այդ յետագէմ իշխանութիւնը եւ ատելութեամբ յցուած էի անոր հանդէպ:

* * *

Փեթերպուրգ հասնելու մէկ շաբաթ ետք, հրաւիր ստացայ ներկայանալու նախարարներու օգնականներու նիստին, որուն կը նախագահէր լուսաւորութեան նախարար Կաստոն, ծագումով յոյն:

Նախքան այդ ժողովին գնալս, այցելութիւն տուի մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչին, Կովկասի նախկին Փոխարքայի սրդուն, որ Ռուսաստանի մէջ յայտնի էր որպէս լաւ պատմաբան եւ որպէս կրթուած ու ազատասէր մեծ իշխան: 1919ին, բոլշեւիկները գինք ալ գնդակահարեցին: Մեծ իշխանը կը ճանչնար հայրս եւ մեր ամբողջ ընտանիքը: Հաճոյքով լսեց խնդիրքս, բայց բռաւ, որ ոչինչ կարող է ընել:

Զեռքը պարպելով դէպի Չմեուային Պալատը, ուր կ'ապրէր ցարը, մեծ իշխանն ըսաւ.

«Այնտեղ ինձ լսող չկայ: Զիս չեն ալ սիրեր: Ես կը սիրեմ Կովկասը. այնտեղ եմ անցուցեր մանկութիւնս ու յաճախ կ'երթամ Կովկաս: Բայց ի՞նչ կարող եմ ընել»:

Մեծ իշխանը 1916ին ցարին գլուխացուցեր էր, թէ ի՞նչ մեծ վտանգի է Լենինի գահն ու թագաւորի

ամբողջ տոհմը բայց պատասխանի փոխարէն՝ ցարը աքսորած էր զինք Փեթերպուրգէն:

Այսպէս, ամէն տեղ անյաջողութեան հանդիպելով, գնացի նախարարներու օգնականներու նիստին՝ զեկուցանելու համար, թէ Թիֆլիսը կարիքը ունի բարձրագոյն դպրոցի, որուն համար կառավարութենէն ոչ մէկ սենթ դրամ կը պահանջէ: Զիս հրաւիրած էին ժողովէն մէկ ժամ առաջ: Զիս բնորոշեց լուսաւորութեան նախարար Կասսոն, ցարի ամենայնտաղէմ աստիճանաւորներէն մէկը: Ես զեկուցեցի իրեն: Յոյց տուի, որ Կովկասը կարիքը ունի մասնագիտական բարձր դպրոցի մը բացման:

Կասսոն ինձ պատասխանեց, թէ ինք ծանօթ է խնդրին. թէ՛ Փոխարքան զրեւր է իրեն արդէն այդ մասին. թէ՛ ժողովին պիտի մասնակցին բոլոր նախարարութիւնները եւ թէ՛ ինք նախքան իր կարծիքն ինձ յայտնելը՝ կ'ուզէր բոլորի կարծիքներն իմանալ:

Ուղիղ ժամը իննին զիս կանչեցին ժողովի: Կլոր մեծ սեղանի շուրջ նստած էին մօտ 15 հոգի, նախարարներու օգնականներ, մինակ կամ զեպարտամենտներու վարիչներու ընկերակցութեամբ: Իրենց ձեւական հազուստներով, սեղմ կոճկուած, թղթապանակները առաջները դրած, բոլորը նստած էին լուռ եւ լուրջ: Ինձ առաջարկեցին տեղ զբաւել Փոխարքայի Փեթերպուրգի ներկայացուցիչին քով, որ պիտի խօսէր Փոխարքայի կողմէն:

Ժողովը բացաւ Կասսոն՝ յայտարարելով, թէ օրակարգի միակ հարցը Կովկասի բարձրագոյն դպրոցի հարցն է: Առաջին խօսքը տրուեցաւ Փոխարքայի ներկայացուցիչին, որ մի քանի խօսքով ներկա-

յացուց Փոխարքայի գրական կարծիքը այս խնդրի մասին՝ աւելցնելով, որ Կովկասն ունի նիւթական միջոցներ և նախարարներու խորհուրդին կը մնայ, ուրեմն, որոշել և ստանալ ցարի համաձայնութիւնը միայն:

Երկրորդ խօսքը տրուեցաւ ինձ: Մանրամասն կանգ առի Կովկասի մէջ պողիտեխնիկում ունենալու անհրաժեշտութեան վրայ, ոչ միայն անոր համար որ Կովկասը հարուստ է նաւթով, մանղանեղով և այլ հանքերով, ոչ միայն անոր համար որ Կովկասը կարող է ինք հոգալ իր բարձրագոյն զպրոցի բոլոր ծախքերը, այլև անոր համար որ Կովկասցիք Ռուսաստան զաւրով՝ կ'իյնան կլիմայական տարրեր պայմաններու մէջ և կը հիւանդանան (թոքախտը աւերներ կը զործէր):

Իմ ճառէն ետք, նախագահը առաջարկեց ներկաներուն յայտնել իրենց նախարարութիւններու տեսակետերը: Առաջին խօսքն առաւ ներքին գործոց նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ ռուսկանութեան զեպարտամենտի պետ՝ Զուեւր: Ներքին գործոց նախարարը ինքը Ստոլիպինն էր, որ միեւնոյն ժամանակ նախարարներու խորհուրդի նախագահն էր: Զուեւր խնդրին մօտեցաւ ռուսկանական և երկրի ապահովութեան տեսակէտէն: Ան ըսաւ, որ վիճակագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ յեղափոխական ուսանողութեան մեծ մասը կը կազմեն Կովկասցիները: Այսպիսի պարագաներուն, Կովկասի մէջ յատուկ զպրոց բանալը պիտի ծառայէր յեղափոխական նպատակներու և պիտի գժուարացնէր երկրի ապահովութեան գործը: «Ներ-

քին գործոց նախարարութիւնը, վերջացուց ան, դէմ է Թիֆլիսի մէջ բարձրագոյն դպրոց բանալու ծրագրին»:

Միւս նախարարութիւններու ներկայացուցիչներն ալ առանց պատճառաբանելու դէմ արտայայտուեցան: Միայն Կոմս Իզնատեւը՝ հողագործութեան նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ ի նպաստ Կովկասի խօսեցաւ: Ան առաջ բերաւ Կովկասի հողագործական իւրայատուկ պայմանները, ուր կը բուսնին բրինձ, բամպակ, թութուն եւ պտղատու ծառեր: Մեր խնդիրքը մերժուեցաւ:

Վերադարձայ Թիֆլիս, Փեթերպուրգի մէջ կարողարեւել ետք տնտեսական քանի մը աննշան խնդիրներ:

Զեկուցեցի Քաղաքային Խորհրդին՝ Փեթերպուրգի մէջ կատարած աշխատանքներու մասին: Զեկուցեցի եւ՝ Փոխարքային: Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը ըսաւ. «Կասկածն մեծ նամբու վրայի աշխատողներէն է»:

Ինչ պէտք է ընել: Երկար մտածելէ ետք, վճռեցի նորէն դիմել Փոխարքային: Իրեն ըսի, որ Կովկասի ժողովուրդը գիտէ, թէ Փոխարքան կողմնակից է պոլիտեխնիկոսի մի բացման եւ որպէսզի իշխանութեան վարկը չիջնայ ժողովուրդի աչքին, պէտք է որ Փոխարքան անձամբ դիմէ ցարին եւ ստանայ անոր թողութիւնը: Փոխարքան համաձայնեցաւ ինձ հետ: Խոստացաւ Ղլիմի մէջ հանդիպել ցարին եւ անձամբ խնդրել անոր համաձայնութիւնը:

Այդ պէս ալ եղաւ: 1913 Սեպտեմբերին, Փոխարքան Ղլիմէն բերաւ պոլիտեխնիկոսի բացման իրա-

ուներ: Թիֆլիսը հանդիսաւոր բնդունելութիւն
բրաւ Փսիտարքային: Ես հասա մը խօսեցայ՝ բարի գա-
լուստ բաւում: Օրը սարսափելի անձրեւային էր: Ամ-
բողջ վեց ժամ սպասեցինք իր գալուն: Մրսեցի եւ կէս
տարի շարունակ հիւանդ եղայ:

Շէնքը սկսաւ կառուցուիլ: Բայց մէկ տարի ետք,
փրթաւ մեծ պատերազմը եւ շինութիւնը յետաձգ-
ւեցաւ:

Յետոյ տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւնը. կազ-
մուեցան կոմկասեան հանրապետութիւնները եւ
Թիֆլիսի մէջ բացուեցան երկու համալսարան եւ մէկ
պոլիտեխնիկում:

Բազում մէջ նոյնպէս բացուեցաւ մէկ համալսա-
րան. իսկ Հայաստանի Արեւստանդրապոլ քաղաքի մէջ
բացուեցաւ հայ անդրանիկ համալսարանը, որուն
վարիչը դարձաւ իմ մօրեղբայրս՝ փրոֆ. Ղամբարեա-
նը: Ես ներկայ էի այդ համալսարանի բացման, ար-
դէն որպէս ներկայացուցիչ Հայաստանի Հանրապե-
տութեան:

Երգուեալ գատաւորներու խնդիրն ալ իրական-
նացաւ կոմկասեան ժողովուրդներու անկախութեան
օրերուն: Իսկ երկաթուղագիծի հարցը դեռ մինչեւ
այսօր ալ կը մնայ չլուծուած:

Այնուհետեւ, քանի մը անգամներ պաշի Փեթեր-
պուրզ, բայց բոլորովին ուրիշ խնդիրներու համար:
Նոր հարցեր էին տապաւնելի նետուել. բնդ հանուր պե-
տական նշանակութիւն ունեցող հարցեր, բայց սեր-
տօրէն կապուած Կոմկասի իրականութեան հետ: Այդ
հարցերը այնքան կարեւոր են, որ կ'անդրադառնամ
անոնց առանձին-առանձին:

Այսօր կը յիշատակեմ երկու ճամբորդութիւններս միայն զէպի Փեթերպուրգ: Մէկը 1913ին, երբ Ռուսաստանը Հանդիսաւորապէս կը տօնէր Ռոմանովների տան 300ամեակը. իսկ միւսը՝ քաղաքային պարծերով, որու ընթացքին կ'աշխատէին ներքին պարծոց նախարարի միջոցով Հաստատել տալ կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

300ամեակի տօնակատարութեան առթիւ եւս եղայ պալատի մէջ, ուր 2000 բարձրաստիճան պաշտօնեաներու Համար պատրաստուած էր ճաշասեղան, որուն կը մասնակցէր եւ ցարի ամբողջ ընտանիքը: Նստած էի Բաթումի քաղաքագլուխ՝ իշխան Անդրոնիկովի կողքին: Ճաշէն ետք, որպէս քաղցրեղէն բերին զեղձեր: Իշխանը, նախքան իր բաժինը վերցնելը, զննական աչքերով նայեց զեղձերուն: Պալատական սպասաւորը կարծելով, թէ իշխանը իր կեանքի մէջ զեղձ չէ տեսած, բացաւ. «Սա գետնախնձոր չէ, սա դեղձ է»:

Երկրորդ անգամ, ինչպէս ըսի, Փեթերպուրգ պնացեր էի ի միջի այլոց Հաստատել տալու Համար կաթողիկոս Սուրէնեանի ընտրութիւնը: Որպէս պատգամաւոր, իմ ձայնը տուած էի Գէորգ Սուրէնեանին: Կաթողիկոսական թեկնածու էր Լ. Պոլսի պատրիարք Օրմանեանը:

Էջմիածին՝ ընտրութիւններուն մասնակցելու Համար մեկնելէս առաջ՝ եղայ Փոխարքայի մօտ, որ ինձ խնդրեց յայտնել, եթէ պաղտնիք չէ, թէ ո՞րն է երկուքէն իմ թեկնածուն: Ես եւ իմ բնկերներս այդ առթիւ պաղտնիք չունէինք եւ պարզօրէն պաշտպանեցինք Սուրէնեանի թեկնածութիւնը: Յայտնեցի Փո-

խարքային իմ որոշումը: Ան իր հաւանութիւնը տուաւ: Այն ժամանակ, հարցուցի, թէ ինչո՞ւ է կոմսը դէմ Օրմանեանի թեկնածութեան: Փոխարքան պատասխանեց, որ Սուրէնեանը ուսաստան է, կը ճանշնայ մեզ, մեր լեզուն, դաշնակցականներու թեկնածուն է, որոնց կը ճանշնանք: Իսկ Օրմանեանը թրքական տիպի խորամանկ գիւանդէտ մըն է, որմէ կարելի է լրջօրէն վախնալ:

Ընտրուեցաւ Սուրէնեանը: Բայց Փեթերպուրգի իշխանութիւնը կը տատանէր հաստատել այդ բնտրութիւնը, որովհետեւ Սուրէնեանը անցած էր դաշնակցականներու ձայներով եւ կարող էր գործի մէջ դառնալ դաշնակցականներու քաղաքականութեան ջահակիրը:

Սուրէնեան դարձաւ հաւատարիմ կաթողիկոս: Կանգնած մնաց իր բարձրութեան վրայ մեր անկախութեան օրերուն եւ բոլշեւիկեան իշխանութեան հալածանքներու ժամանակ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԿՈՎԿԱՍԸ՝ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ՆԱԽՈՐԵԱԿԻՆ*

Կովկասի ժողովուրդները, մասնաւորապէս առաջաւոր տարրերը, յանձին մտաւորականութեան և կուսակցական գործիչներու, կ'ապրէին երկու ձևի գաղափարներով: Ոմանք, որպէս Ռուսաստանի քաղաքացիներ, կապուած էին ուսման մշակոյթին և մտաւորականութեան, ինչպէս որ կապուած էին և իրենց ազգային գաղափարներուն: Ոմանք ալ կ'ապրէին միւս իրենց ազգային իտեղեկութիւնով, ի նկատի չունենալով պետական ընդհանուր շահերը: Իմ գործունէութեան ընթացքին, ես պատկանած եմ առաջին կարգի գործիչներուն:

Ռուս մշակոյթի ազդեցութիւնը, ուսական մեծ քաղաքներու՝ Փեթերպուրգի, Օդեսայի, Մոսկուայի, Կիևի, Խարկովի մէջ ունեցած կտրուկ ուսման օրականութեան հետ, վերջապէս, շփումը կովկասեան և ուսական քաղաքական կուսակցութիւններու հետ՝ կտրուած էին Կովկասի երկրասարգութիւնը ուսական ազատ միտքին և կեանքին:

Եթէ մեր տաճկահայ եղբայրները իրենց կրթու-

(*) Այս գլուխը իբրեւ առանձին բաժին չէ կատարուած յուշագրութեան մէջ, այլ նկատի առնուած է իբրեւ ինքնորոգ գլուխին երկրորդ մասը:

ԽՄԲ.

Թիւնը կը ստանային հայկական կամ Փրանսական զպրոցներու մէջ, անոնք կ'ունենային հայկական կամ եւրոպական մշակոյթ: Տաճկական մշակոյթ գոյութիւն չունէր: Ահա թէ ինչո՞ւ տաճկահայ գործիչները եւ մտաւորականները կտրուած էին թրքական կեանքէն: Հայ ժողովուրդը, Թուրքիոյ մէջ, բացի բանի մը բարձրատիճան պաշտօնեաներէ եւ վաճառականներէ, ենթակայ էր անասելի բռնութեան թէ՛ բարոյապէս, թէ՛ տնտեսապէս եւ թէ՛ ֆիզիքապէս:

Ոչ մէկ համեմատութիւն կարելի է ընել թուրք եւ ուսւ բռնութիւններու միջեւ: Ռուս կառավարութիւնը կանգնած էր միայն հայ ժողովուրդի ազգային մշակոյթի ճամբաներուն վրայ եւ կ'արգիլէր անոր ընական զարգացումը. մինչդեռ Թուրքերը կը սպառնային հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան: Բաւական է մատնանշել այն փաստը, որ ոչ մէկ ուսաստան կը ցանկար ապրիլ թրքական իշխանութեան տակ, իսկ իւրաքանչիւր տաճկահայ կը ձգտէր դէպի Ռուսաստան եւ այնտեղ կը գտնէր աշխատանքի խաղաղ պայմանները:

Արդար յինչո՞ւ համար պէտք է բռնեք, թէ ուսական բարձր մշակոյթը, լեզուն, ուսւ կնոջ հմայքը կը տարածէին ուսական ազդեցութիւնը հայ քաղքենի եւ մտաւորական դասերուն մէջ. հանգամանք մը, որ կը վախճնէր մեր տաճկահայ եղբայրները, որոնք այդ երեւոյթին մէջ կը տեսնէին ապագայնաջման յուրջ նշաններ: Դեռ 1914ին, թրքահայ յայտնի գրագէտ Ջոհրապը ինձ իր վախը յայտնեց այդ առթիւ:

Հայ եւ վրացի երիտասարդութիւնը հազարներով

կը սովորէր ուսական համայնարաններու եւ հար-
տարագիտական դպրոցներու մէջ: Լաւագոյն տարի-
քը, երբ կը կազմուի մարդուս հոգեկան աշխարհը,
երբ քաղաքական աշխարհահայեցողութեան առաջին
հիմքերը կը դրուին, մեր Երիտասարդութիւնը
կ'անցնէր ուսական քաղաքներու մէջ, կը շփուէր
ուս յեղափոխական միտքի ներկայացուցիչներուն
հետ եւ, բնականաբար, մեծապէս կ'ազդուէր ուսա-
կան գաղափարներէն: Եթէ կանգ առնենք մեր կու-
սակցութիւններու կազմաւորման պատմութեան
վրայ, կը տեսնենք, որ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը ծրագ-
րապէս բոլորովին մօտիկ է ուս սոցիալիստ-յեղա-
փոխականներու կուսակցութեան: Եւ կային նոյնիսկ
մարդիկ, որոնք միաժամանակ կ'անդամակցէին եր-
կու կուսակցութիւններուն ալ:

Վրացական սոցիալ-դեմոկրատները 20 տարի
չարունակ եղան ուս սոցիալ-դեմոկրատական կու-
սակցութեան մէկ մասը եւ միայն 1918ին բաժնուե-
ցան տնկէ՝ զատնալով վրացական սոցիալ-դեմոկրա-
տական առանձին կուսակցութիւն:

Նոյնը կարելի է րսել նաեւ հայ եւ վրացի սոցիա-
լիստ-յեղափոխականներու մասին, որոնք սոցիալ-
ւած էին ցարիզմը տապալելու եւ ուսական ընդ հա-
նուր ռամկավար կարգեր մտցնելու գաղափարնե-
րով: Մինչեւ 1917 թուականը, անոնք չէին մտածել
նոյնիսկ բաժնուելու Ռուսաստանէն եւ կազմելու
անկախ պետութիւններ: 1917ի Փետրուարեան եւ
Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւններն էին, որ իրենց
ազգային սահմաններու մէջ մտցրին այդ խմբակցու-
թիւնները:

Ընթերցողը ինչպէս կը տեսնէ, Կովկասի կուսակցութիւններու ծրագրային փոփոխութիւնները արդիւնք էին առարկայական պայմաններու զարգացման և ժողովուրդի մշակութային վերելքին:

Անկախ պետութիւններու կազմաւորման գլուխին մէջ, մենք գէտ կ'անդրադառնանք այն հարցին, թէ ինչպէս լուրջ և իրական կուսակցութիւնը ծանր հարուած մը իջեցուց անկախ պետութիւններու գլխուն: Այստեղ կարելի է շեշտել այն հարցը, թէ ինչպէ՞ս վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որ կոչմանակից էին մէկ կեղրոնաձիգ իշխանութեան, որ լսել իսկ չէին ուզեր անջատման մասին, որ կը մեղադրէին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ազգամոյսութեան մէջ, մէկէն ի մէկ դարձան թթու ազգայնականներ և հանդիսացան իրենց ժողովուրդի ազատագրման ու անջատման ռազմիկները:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան քաղաքական միտքի փոփոխումը տրամաբանական հետեւանքն էր իր իսկ ծրագրի բնական զարգացման: Սակայն, ինչո՞ւ այսքան հակասութիւն վրաց սոցիալ-դեմոկրատներու մէջ: Պարզ էր մէկ բան. ա՛յն՝ որ տուեալ պայմաններու մէջ, երկու կուսակցութիւններն ալ լսաւոր այն միջոցը կը խորհէին ստեղծելու տանելի կացութիւն՝ ժողովրդական հանճարի ազատ զարգացման համար:

* * *

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս ժողովրդապետական բնկերվարական կուսակցութիւն, կը թուէր, թէ առաջին հերթին պիտի պայքարէր ոուս միապե-

տականութեան դէմ՝ տապալելու համար ցարական
զերիչխանութիւնը։ Սակայն, կուսակցութեան առաջ
դրուած էր ազգային, կարեւոր ուրիշ հարց մը. այն է՝
Տաճկահայաստանի ազատագրութեան հարցը։ Ռուս
պետութիւնը, որպէս ղէպի հարաւ, ղէպի Սեւ ծովը
ձգտող ուժ մը կը նկատուէր դաշնակից հայ ձգտում-
ներուն եւ հայկական շահերուն։ Չէ՞ որ երկու հա-
րիւր տարի շարունակ Ռուսաստանը պատերազմած
էր տաճիկներու դէմ՝ միշտ յառաջանալով ղէպի հա-
րաւ։ չէ՞ որ ոռւսները իրենք զիրենք միշտ համարած
են «թուրքերու դարեւոր թշնամին»։

Հայ քաղաքական միտքը ապրած է շարունակ
երկրնտրանքներու մէջ թէ՛ ցարիզմի, թէ՛ ժամանա-
կաւոր կառավարութեան եւ թէ՛ այսօր խորհրդային
իշխանութեան օրերուն։ Քաղաքական այդ երկրնտ-
րանքը եղած է մեզ համար ճակատագրական, ողբեր-
գական։

Թէ՛ մեծ պատերազմի նախօրեակին, թէ՛ Բալ-
կանեան պատերազմի ընթացքին, երբ Տաճկաստանը
կ'ենթարկուէր լուրջ հարուածներու, հայերը, յան-
ձինս իրենց հոգեւորականութեան եւ մտաւորական
չրջանակներու, գիմեցին Եւրոպային եւ Ռուսաստա-
նին՝ խնդրելով բարեկաւել տաճկահայ ժողովուրդի
կեանքի պայմանները։ Այդ սրամազրութիւնները
որոշեցին կովկասահայերու գործելակերպը մեծ պա-
տերազմի ընթացքին, երբ 1914 Հոկտեմբերին, թուր-
քերը նախայարձակ եղան ոռւսներու վրայ։

Վրաց ժողովուրդը ուրիշ հոգեբանութիւն ու-
նէր։ Ան կապուած չէր Տաճկաստանի հետ որեւէ
խնդրով։ Իր ներքին քաղաքական կեանքը կ'ընթա-

նար երկու ուղղութեամբ: Յեղափոխական միտքը կապուած էր ուսույցողափոխական շարժումներուն հետ, իսկ ազնուական դասը իր բախտը կապած էր ուսույցողականութեան եւ թագաւորական գահի բախտին: Երկու տարրերն ալ անտարրեր էին զէպի Բալկանեան պատերազմը, իսկ մեծ պատերազմի ժամանակ՝ իրենց տրամադրութիւնները չէր կարելի տարրերէ իրենց ուսույցողականիցներու տրամադրութիւններէն:

Կովկասի երրորդ տարրին՝ Թաթարներուն համար, կեանքը լիովին տաճիկներու կողմն էր: Թրքական լեզուն, մշակոյթը, կրօնը եւ ցեղային ընդհանուր կապերը քաղաքականօրէն կը միացնէին Թաթարները տաճիկներու հետ: Թաթար փոքրաթիւ մտաւորականութիւնը հոգեպէս կապուած էր տաճական մշակոյթին, չնայած որ իր կրթութիւնը ստացած էր ուստական համալսարաններու մէջ: Ռուսական ազդեցութիւնը անոր մէջ կ'երեւար միայն արտաքինապէս: Թաթար մտաւորականութիւնը ոչ մէկ ազդեցութիւն ունէր իր ժողովուրդի վրայ: Թաթար ժողովուրդը կը գտնուէր հոգեւորականութեան, խաներու եւ բեկերու ազդեցութեան ներքեւ: Տաճիկ քաղաքական շահերը յայն արձագանգ կը գտնէին Թաթար ժողովուրդին մէջ: Բայց, ըստ իրենց սովորութեան, Թաթարները երբեք չէին արտայայտեր իրենց միափերը մանաւանդ կը զգուշանային ռոյտքի բնոյթ կրող քայլերէ:

Ռուսական մամուլը գրեթէ չէր գրադեր իրենցմով, իսկ Կովկասի միւս տարրերը տեղեակ չէին անոնց իսկական ձգտումներուն:

Պաշտօնիս բերումով, առիթ կ'ունենայի յաճախ չփութելու Թիֆլիսի թաթար ազգաբնակչութեան հետ, որուն թիւը կը հասնէր հինգ հազարի: Կը հանդիպէի թուրք մտաւորականներու եւ Շէյխ Իւլ-Իսլամի հետ: Պէտք է ըսեմ, որ անոնք կ'ընդունէին զիս մեծ յարգանքներով եւ պատիւներով: Այդ վերաբերմունքը զէպի ինձ երբեք չփոխեցին, զոնկ իրենց արտաքին արտայայտութիւններու մէջ:

Չնայած որ միեւնոյն Թիֆլիս քաղաքի մէջ կ'ապրէին կողք կողքի երեք ժողովուրդներ, երեքն ալ քաջութեամբ ինչ իրենց ազգային պատեաններու մէջ եւ միայն առեւտրական որոշ գործերն առիթ կու տային արտաքին յարաբերութիւններ պահպանելու միմեանց հետ: Որեւէ յարջ գործ չէր ձեռնարկուեր երեք տարրերու նախաձեռնութեամբ կամ մասնակցութեամբ: Օրինակ. զբամասունները կա՛մ գուտ հայկական էին, կա՛մ գուտ վրացական: Հայերը չէին կարողար վրացական թերթեր. վրացիները չէին կարողար հայկական թերթեր. իսկ թուրքերը կ'անտեսէին երկու քնար: Հայերէ չատեր կը խօսէին վրացերէն, իսկ վրացիները չգիտէին հայերէն:

Ռուս ազգաբնակչութիւնը բաղկացած էր պաշտօնեայ գասէն: Ռուսական հաստատութիւնները՝ թերթերը, ակումբները, դպրոցները՝ հաւասարապէս կը քաջէին ե՛ւ հայերը, ե՛ւ վրացիները, ե՛ւ թուրքերը:

Ռուս եկեղեցին պետական հաստատութիւն մըն էր, որմէ կը խորչէին վրացիները: Հայ եկեղեցին ազգային հիմնարկութիւն մըն էր, անկախ ռուս պետական եկեղեցիէն: Այդ իսկ պատճառով, հայ գործիչները, կուսակցականները, մտաւորականութիւնը

ազգային-հասարակական խնդիրներով կը զիմէին
Առաջնորդարան կամ թեմական Առաջնորդին:

* * *

Այսպէս. կեանքը կ'ընթանար տարրեր հաներով:
Իւրաքանչիւր ժողովուրդ ունէր իր հոգերը, մտա-
ծումները եւ ծրագիրները, երբ հարցը կը վերաբերէր
իւր ազգային գաղտին: Սակայն, որպէս ընդ հանուր եր-
կըրի քաղաքացիներ, բոլորն ալ մէկ տրամադրութիւն
ունէին, բոլորն ալ կը սպասէին մեծ փոփոխութիւն-
ներու: «Տխուր է այլեւս այսպէս ապրիլ»,- այս էր
բոլոր տրամադրութիւններու ընդ հանուր յայտարա-
րը:

1905 թուականը ատեն մը թույլացուց սուս միա-
պետականութեան երկաթեայ կապանքները: Բայց,
այնու հետեւ, նորէն վերակազմուեցան յետադէմ ու-
ժերը եւ կապանքները նորէն ամրացան: «Նախ՝ ան-
դորրութիւն, ապա՝ բարեփոխումներ», — կ'ըսէին
ոուս վարչապետները: Բայց տարիները կ'անցնէին.
1914ի Օգոստոսը կը մօտենար եւ անդորրութիւն
չկար տակաւին:

Ծանր էին այդ տարիները: Ժողովուրդը կը տես-
նէր, որ օրինական համբանները անգոր են իրեն բա-
ւարարութիւն տալու: Յեղափոխական թափն ու
եռանդը սպառած էին 1905-7 թուականներու ա-
պրտամբութիւններու ընթացքին: Ժողովուրդը
կ'ապրէր գորշ կեանքի անիմաստ առօրեայով. եւ
այդ՝ ոչ միայն Կովկասի, այլեւ ամբողջ Ռուսաստանի
մէջ:

Հայերն էին միայն, որ բացառութիւն կը կազմէին, որովհետեւ իրենց առաջ գրուած էր տաճկահայ բարենորոգումներու խնդիրը: Արդէն յիշեցի նախապէս, որ Բաղկանեան պատերազմը ասպարէզ էր նետեր հարցեր, որոնք կապուած էին Տաճկաստանի հետ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.-ը՝ 1912 Հոկտ. 2ին՝ Փոխարքայի միջոցով դիմեց «ամենագութ կայսրին, որ իր բարձր միջամտութեամբ թեթեւցնէ թրքահայ կեանքի ծանր պայմանները»: Որպէս պատասխան իր այդ դիմումին, ինչպէս կը գրէր ինք՝ կաթողիկոսը, ստացած էր կայսերական կառավարութեան հաւաստիացումները, թէ՛ հայկական դատը պիտի առնուի լուրջ ուշադրութեան եւ թէ՛ կառավարութիւնը պիտի գրադի հայ ժողովուրդի բախտով:

Ինչպէս յայտնի է, կաթողիկոսի դիմումէն ետք, տեղի ունեցաւ դեսպաններու ժողովը Պոլսոյ մէջ, ուր որոշուեցաւ հայկական վիլայէթներու համար նշանակել երկու ընդհանուր տեսուչներ: 1914 Յունուար 26ին, այդ պաշտօնին կանչուեցան Հոֆ եւ Վեստենենկ:

Եւ մօտիկ մասնակցութիւն ցոյց տուի կաթողիկոսի դիմումի կազմութեան մէջ եւ կարող եմ ըսել, որ այդ դիմումը համապատասխան էր հայ ժողովուրդի, մտաւորականութեան եւ կուսակցական շրջանակներու ձգտումներուն: Թէ՛ կաթողիկոսը, թէ՛ եւս գիտէինք, որ բաւարար չէ միայն դիմել կայսրին, այլ պէտք էր դիմել նաեւ եւրոպական պետութիւններուն, որոնք նոյնպէս պիտի մասնակցէին Բաղկանեան պատերազմէն ետք դումարուելիք ժողովներ:

րուն: Այդ իսկ պատճառով, կաթողիկոսը կոնդակ մը ուղարկեց Պօղոս Նուպար փաշային՝ նշանակելով զայն իր ներկայացուցիչը Լուրպական պետութիւններու մօտ: Ահա այդ կոնդակը:

«Մենք, որպէս ծայրագոյն պատրիարք եւ կաթողիկոս ամենայն հայոց եւ պետ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, կարգեմք զձեր վսեմափայլութիւնը ներկայացուցիչ մեր ընդ հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց եւ խնդրեմք ի ձեռն յանձն առնուլ երթալ ի վեհաժողով եւ առաջի առնել պատգամաւորաց եւրոպական պետութեանց ըզխնդիր հայոց գտեղեկագիրք մեր, հայցելով զմիջնորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութիւն հայ ժողովուրդի Տանկաստանի, քերես մարդասէր եւ հզօր միջնորդութեամբ ի հովանաւորութեամբ նոցա վերասցին կամայականութիւնք, աւերք եւ սրածութիւնք եւ հաստատեսցի խաղաղութիւն եւ բարեկարգութիւն երկրին հայոց եւ քեթեացումն չարատանջ վիճակի գաւակաց մերոց»:

Այս զիմումը ուղարկուեցաւ Նոյն թուի Նոյեմբեր 10ին:

Կը յիշեմ, երբ Առաջնորդարանին մէջ կը պատրաստէինք զիմումին ծրագիրը, որ առանձին յանձնախումբի մը հետ ուղարկուեցաւ կաթողիկոսին ի հաստատութիւն, ոգեւորուած էինք այն միտքով, թէ Տաճկաստանը ստիպուած կը լինի ընդունիլ հայկական պահանջները, թէկուզ Լուրպական պետութիւններու ճնշումին տակ:

Նուպար փաշան ընդունեց կաթողիկոսի առաջարկը եւ 1913 Յունուար 27ի գրութեամբ տեղեկա-

ցուց ամբողջ հայութեան, թէ ինք ստանձնած է իրեն առաջարկուած պաշտօնը: Որպէս օգնականներ, Պօղոս Նուպարը հրաւիրեց Իւթիճեան Լախիկոպոսը, Եագուր Արթին փաշան, Յարութիւն Մասլիճեանը եւ Մինաս Զերապը: Հայ բովանդակ մամուլը պաշտպանեց Պօղոս Նուպար փաշայի նշանակումը:

Այսպիսով, մեծ պատերազմի նախօրեակին, հայ քաղաքական միտքը ձեւակերպուած էր արդէն. դիմում՝ ուստի բարձրագոյն իշխանութեան ու Լուրպական պետութիւններուն եւ ճնշումի քաղաքականութիւն՝ Տաճկաստանի վրայ:

Սակայն, ոչ ոք կը զգար որ շուտով պիտի ծագի համաշխարհային մեծ փոթորիկը...

* * *

Պատմութեանս մէջ հետեւողական լինելու համար ըսեմ, որ 1913 Հոկտեմբերին, ժողովրդական ցոյցի մը ընթացքին, եւ ծանրօրէն հիւանդացայ եւ վեց ամիս շարունակ կապուած մնացի մահճակալին: Ապաքինումէն ետք, վճռեցի մեկնել 'Փերմանիա'՝ վերջնականապէս բժշկուելու համար: Պիտի անցնէի Պոլսի եւ Վիեննայի վրայով: 1914 Ապրիլին, Բաթումէն նաւ առի գէպի Պոլիս:

Պոլսոյ մէջ տեսնուեցայ Սաժակի հետ, որ ինձ տարաւ Թրքական պարլամենտ ու ծանօթացուց Զոհրապի եւ հայ միւս պատգամաւորներու հետ:

Նստած բաց լուսամուտի առաջ, ուրկէ հրաշալի տեսարան մը կը բացուէր ծովուն վրայ, կը գրուցէինք զանազան հարցերու մասին: Ոչ ոք կը մտածէր, որ կը

մօտենար համաշխարհային մեծ փոթորիկը:

Հայկական վիլայէթներու համար նշանակուած եւրոպական տեսուչները Պոլիսէին հասած արդէն եւ կը պատրաստուէին անցնել իրենց պարտականութիւններուն: Խաթակը եւ Չոհրապը առանձնապէս ոգևորուած չէին անոնց գալուստով: Անոնք կ'ըսէին, թէ թուրք կառավարութիւնը միշտ կարող է միջոցներ ստեղծել՝ կասեցնելու համար օտար տեսուչներու գործունէութիւնը:

Չոհրապը վստահութիւն չունէր եւ ոռւանդու վրայ: Չէր հաւատար, որ ոռւս կառավարութիւնը պիտի գրադի տաճկահայկական դատով: Իսկ լատագոյն պարագային կը կարծէր, որ եթէ հայկական վիլայէթները իյնային ոռւս բարոյական կամ քաղաքական ազդեցութեան տակ, ան կը վախնար հայերու ոռւսացման վտանգէն:

Խաթակը կը հաւատար հայ ժողովուրդի ստեղծագործ ուժին: Կ'ուզէր, որ հայ ժողովուրդին տրուին խաղաղ զարգանալու անհրաժեշտ պայմաններ. այնուհետեւ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հսկողութեան տակ, ժողովուրդը պիտի կարողանար վարդապետել իր լեզուն ու մշակոյթը:

Երկու օր յետոյ, մեկնեցի Պոլսէն եւ միայն 1918ին, չորս անգամ տարիներէ ետք, կրկին այցելեցի Պոլիս, այս անգամ որպէս անդամ խաղաղութեան պատուիրակութեան, լինելով Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերու նախարար:

Սերպիոյ մէջ, երբ գնացքի մէջ էի, գգացի որ անսովոր բան մը կը գտնար: Սերպերը անհանգիստ հայեացքներ ունէին: Հետազիրը յանկարծ հալորդեց,

որ Սարայեւոյի մէջ սերպի մը ձեռքով սպաննուած է Աւստրիւհունգարիոյ թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանտը: Կայարաններու մէջ կը տեսնէի վրդովւած ղէմքեր: Ինձ կը թուէր, թէ այդ ղէպքը մեզ՝ հայերիս չի վերաբերիր:

Հասայ Elster, ուր մնացի ամբողջ ամիս մը:

Յուլիս 19ին յայտնի եղաւ, որ Աւստրիան պատերազմ է յայտարարած Սերպիոյ: Փոքրիկ Elster նոյնպէս վրդովեցաւ: Բոլորը մեկնեցան այնտեղէն: Խանութները, հիւրանոցները կողպուեցան: Պէտք էր վերադառնալ Թիֆլիս:

Երկար պատահարներէ ու բարդութիւններէ ետք, որոնց մասին կարելի էր առանձին գիրք մը գրել, Օգոստոսի վերջերը Ռումանիայի վրայով հասայ Թիֆլիս:

Մեծ պետութիւնները կիսապատերազմական վիճակի մէջ կը գտնուէին: Մեր աչքերու առաջ, գերման նաւերը՝ Գէօրեհն ու Բրեսլաուսն՝ մտան Սև ծովը:

Կովկասի մէջ գտայ բոլորովին այլ տրամադրութիւններ եւ այլ կացութիւն: Ժողովուրդը դուրս էր եկած իներտ վիճակէն: Կը տիրէր եռուզեռ: Երիտասարդութիւնը ճակատ կը մեկնէր: Զօրագունդերը կ'ուղարկուէին Արեւմտեան ռազմադաշտ: Ամէն տեղ կը զգացուէր հայրենասիրական բարձր խանդավառութիւն, իսկ այդ հայրենասիրութիւնը կեղծ չէր, իշխանութեան կողմէ թելադրուած չէր:

Ժողովուրդի այդ պիսի տրամադրութիւնները բացատրող պատճառները չատ էին:

Նախ՝ ամէնքը կը կարծէին, որ ազատասէր

Ֆրանսան և Անգլիան, որպէս զաշնակիցներ ոռոս կառավարութեան, իրենց հետ պիտի բերեն իրաւունք և ազատութիւն և պաշտպանութիւն փոքր ժողովուրդներուն: Չէ՞ որ անոնք դուրս էին եկած պաշտպանելու փոքրիկ Սերպիոյ և Պելճիքայի ոտնահարած իրաւունքները:

Յետոյ՝ բոլորը կը կարծէին, որ այս պատերազմը կարճատեւ պիտի լինի, որմէ յետոյ պիտի սկսին կեանքի տանելի պայմաններ:

Երրորդ՝ այն կարծիքը կը տիրէր, որ ինչպէս սովորաբար պատերազմներէն ետք, Ռուսաստանը կը բռնէ բարենորոգումներու ճամբան: Օրինակ. Ղրիմի պատերազմէն ետք տեղի ունեցան 60ական թուականներու ազատական բարենորոգումները, ճափոնական պատերազմէն յետոյ արուեցաւ Սահմանադրութիւն: Եւ բոլորը կը սպասէին, որ մեծ պատերազմէն ետքն ալ Ռուսաստանի մէջ նոր կեանքի նոր դարադրութիւն մը պիտի բացուի:

Չորրորդ՝ բոլորի համար պարզ էր, որ պատերազմը պիտի բարձրացնէ երկրի տնտեսական արտադրողական վիճակը:

Հայերու առջեւ պատերազմը կը բանար քաղաքական լայն հորիզոններ: Գաղտնիք չէր, որ Տաճկաստանը պիտի մասնակցի պատերազմին՝ Ռուսաստանին հակառակ բանակի մէջ: Ընդհանուր հաւատք կար, որ ան պիտի պարտուի և հայերը իրենց հարցի լուծումը վերջապէս պիտի ստանային շնորհիւ Ռուսաստանի ու Եւրոպական պետութիւններու միջամրտութեան:

Այս արամադրութիւններու լուսավոյն ապա-

ցոյցը հայոց կաթողիկոսի գիմումն էր, որ 1914 Օգոստոս 5ին Վեհափառը յանձնեց կոմս Վորոն-ցով-Դաշկովին: Իր գիմումին մէջ, կաթողիկոսը կը յիշէր, որ 1912ին ինք խնդրած էր ոռու միապետէն, որ իր հովանաւորութեան տակ առնէ հայ ժողովուրդի չաճերը Տաճկաստանի մէջ, որ՝ 1912-14 թուականներու ընթացքին մշակուած էր բարենորոգումներու ծրագիրը, որու ճակատագիրը խիստ հարցական էր չնորհիւ պատերազմական դրութեան: Կաթողիկոսը կը շարունակէր.

«Պատերազմը նոր մեծ փորձանքներու կը մատնէ բարենորոգումները եւ նոյնիսկ հայ ժողովուրդի ապահովութեան խնդիրը: Այսօր, երբ ոռու պետութենէն կը պահանջուի ուժերու եւ կամքի ծայրայեղ լարում, ես երջանիկ եմ յայտարարելու Ձերդ Պայծառափայլութեան, թէ հայ ժողովուրդը՝ լռեցնելով իր մէջ ցաւի կսկիծը, իր ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս կը դնէ մեծ հայրենիքի պաշտպանութեան գործին եւ թէ արդէն հայ ժողովուրդը՝ հաւատարիմ թագաւորի հրամանին՝ պատրաստ է իր պարտքը կատարելու հայրենիքի հանդէպ»:

Կաթողիկոսը կը մատնանշէր այն փաստը, որ Բարձր Դուռը, չնորհիւ տիրող կացութեան, ընդ առաջ չ'երթար բարենորոգումներուն, որ՝ հայ ժողովուրդի գոյութեանն անգամ այսօր վտանգ կը սպառնայ եւ որ՝ անհրաժեշտ է ձեռք առնել յատուկ միջոցներ հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան համար:

«Քանի որ հայկական վիլայէթները — կը գրէր

Կաթողիկոսը — կը գտնուին տանիկներու գերիշխանութեան ներքոյ, իմ եւ իմ ժողովուրդի խորին համոզումն է, որ հայկական ցաւոտ հարցի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ են հետեւեալ պայմանները.

«Ա. Անատոլիոյի հայ գաւառներէն ստեղծել անբաժանելի մէկ շրջան:

«Բ. Որպէս այդ շրջանի կառավարիչ նշանակել բարձրաստիճան կամ մեծանուն ֆրիստոնեայ մը, որ անկախ լինի Բարձր Դուռէն:

«Գ. Շրջանին շնորհել լայն ինքնավարութիւն, ֆրիստոնեայ տարրերու հաւասար ձայներով:

«Դ. Որպէսզի հայ ժողովուրդը վստահ լինի նորաստեղծ վարչութեան յարատեւութեան, այդ շրջանի բարեփոխումներու հսկողութեան իրաւունքը վերապահել միայն Ռուսաստանին»:

Ի վերջոյ, Կաթողիկոսը կը խնդրէր ձեռք առնել իրական միջոցներ հայկական շահերը պաշտպանելու համար եւ արագացնել տեսուչներու հաստատումը վիլայէթներու մէջ: Կաթողիկոսը կը խնդրէր այս դիմումը սոցիւլ թապաստին եւ խնդրել տնտր բարձր աջակցութիւնն ու հովանաւորութիւնը:

Եւ դիտմամբ երկար մէջբերումներ ըրի Կաթողիկոսի պրաթեկնէն սրովհետեւ այդ էր բաղձանքը եւ ամբողջ հայ ժողովուրդին, որ սուս-տաճկական պատերազմի պարագային յուրջ յոյսեր էր դրած ցարի միջամտութեան ու բարեացակամութեան վրայ:

Փեթերպուրգէն պատասխանը չուշացաւ:

Կաթողիկոսին կը վստահեցնէին, որ հայկական դատը յուրջ աշարպրաթեան է առնուած կատալա-

րութեան կողմէ: Կ'առաջարկէին հայերուն զգուշա-
նայ թուրքիոյ մէջ ապստամբական շարժումներ
առաջ բերելէ՝ չբարդացնելու համար առանց այն ալ
ծանր քաղաքական կացութիւնը: Հայերու վրայ
պարտականութիւն կը դնէին գործով ապացուցանե-
լու իրենց հաւատարմութիւնը կայսրին եւ օգնելու
ոռութանակին՝ եթէ Ռուսաստանի եւ թուրքիոյ մի-
ջեւ պատերազմական գործողութիւններ սկսէին:

Այս պատասխանը ստացուած էր գրեթէ միաժա-
մանակ իմ Կովկաս հասնելուս հետ:

Պաշտօնիս անցնելով, անմիջական մասնակցու-
թիւն ունեցայ հայ կեանքին վերաբերող բոլոր
խնդիրներուն:

«Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու
գարգացումը» գիրքին մէջ, մանրամասն կանգ եմ
առած այս խնդիրներէն շատերուն վրայ: Բայց միայն
հայկական եւ հայ ժողովուրդի հետ կապ ունեցող
հարցերն են գրուած այնտեղ իմ ուշադրութիւնս:

Այսօր, ես գրի կ'առնեմ իմ յուշերը որպէս քաղա-
քագլուխ՝ մօտենայով հարցերուն Կովկասեան եւ
ոռութեան շափանիչով:

Կաթողիկոսի զիմումին պատասխանը յայտնի
դարձաւ հայ լայն զանգուածներուն: Ամէնքն ալ կը
փափաքէին, որ Տաճկաստանը պատերազմի ոռութե-
րու դէմ եւ այդպիսով լուծուի տաճկահայ ցաւոտ
խնդիրը:

Պատերազմի յայտարարութեան հետեւեցաւ
ընդհանուր զօրակոչը, որով 2000 հազար հայ զին-
ւորներ մտան ոռութեան բանակին մէջ: Հայերու մէջ
դասալիքներ չկային: Արեւմտեան ճակատի վրայ,

գերմանացիներու եւ աստրիացիներու դէմ կռուելու ատեն, հայ գիւնուորը կը յայտնաբերէր նոյն քաջութիւնն ու կորովը, ինչ որ ոռւս գիւնուորը: Մեծ էր եւ վրացիներու թիւը բանակի մէջ, ինչպէս գիւնուորներու՝ այնպէս ալ սպաներու, որոնք նոյնպէս ուղարկուած էին արեւմտեան ճակատ:

Պատերազմը զօրակոչի ենթարկեց նաեւ հանգրստի կոչուած զօրավար Նազարբեկեանը, որ յետոյ դարձաւ հայկական բանակի հրամանատարը անկախութեան օրերուն:

Հայ ժողովուրդը իր պարտքը կատարեց մտնելով ոռւսական բանակի մէջ՝ արեւմտեան ճակատին վրայ կռուելով: Սակայն, խնդիրը աւելի բարդացաւ Տաճկաստանի կոյսով: Այս անգամ, կը պահանջուէր հայ ժողովուրդի աջակցութիւնը: Հայ գիւնուորը պարտաւոր էր կռուելու այստեղ զոհաբերութիւն չկար: Ինչ պէտք էր ընել:

Կային հոգեբանական լուրջ պայմաններ եւ հիմունքներ, որոնք տարիներու ընթացքին պատրաստած էին հայ ժողովուրդը պատերազմին մասնակցելու համար: Պատերազմէն առաջ, Թիֆլիս հրաւիրած էի յայտնի քաղաքագէտ եւ պատմաբան Միլիկովին՝ դասախօսութիւն մը կարդալու հայկական հարցի մասին: Միլիկովը խօսեցաւ Ռուսաստանի մերձաւոր արեւելեան քաղաքականութեան մասին եւ շեշտեց այն հանգամանքը, որ հայերը եւ ոռւսները «երկու տարրեր սենեակներ են մէկ կտուրի տակ տեղաւորւած»: Երկու տարրեր սենեակներ...: Այսինքն՝ հաշի կ'առնուէին հայ ժողովուրդի յատուկ պահանջները ընդհանուր կտուրի տակ:

Վրացիները և թաթարները ղեմ էին պատերազմին: Վրացիները սպասելիքներ չունէին թուրքիոյ ղեմ մղուելիք պատերազմին: Ընդհակառակը, կը վախճային աջարացիներէն, որոնք վրացի լինելով հանդերձ՝ մահմետական են և տաճկասէր: Թաթարները կը վախճային, որ պատերազմը կարող է թուլցընել թուրքիոյ ազդեցութիւնը: Հայերն էին միայն, որ կ'ուզէին պատերազմ:

Իմ կացութիւնը բաւական ծանր էր: Որպէս հայ, ևս կը բաժնէի հայ ժողովուրդի սպասելիքները, իսկ որպէս քաղաքագիտ Վրաստանի մայրաքաղաքի՝ պարտաւոր էի ուստական շրջանակներու մէջ, Փոխարքայի և իշխանութեան առաջ արտայայտել ամբողջ ժողովուրդի ցանկութիւնները:

Դէպքերը դարդացան այնպէս, որ ևս առանց քաջուելու կանգնեցայ հայկական տեսակէտներու վրայ և չորս տարի շարունակ, մասնակցութիւն ցոյց տուի հայկական բոյսը հարցերուն, ինչպէս նաև Կովկասին վերաբերող բոլոր խնդիրներուն: Պէտք է ըսեմ, որ երբեք չեմ գղջար վարածս քաղաքականութեան համար:

Կովկաս հասնելուս պէս, անմիջապէս զբաղեցայ երեք գլխաւոր խնդիրներով: Պէտք էր նախ՝ կազմակերպել հսկաստի գորարանակի օժանդակութեան հարցը. երկրորդ՝ մասնակցել պատերազմի հետ կապուած հայկական գործերուն և երրորդ՝ ստեղծել հայ քաղաքական կեդրոն մը:

Հետեւեալ գլուխներու մէջ պիտի խօսիմ այս մասին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1914 Հոկտեմբեր 19ին, պատերազմի յայտարարութենէն ճիշդ երեք ամիս ետք, Թուրքիա նախայարձակ եղաւ Ռուսաստանի վրայ՝ ոմրակոծելով ոռւսական ծովեզերեայ քաղաքները:

Հայ ժողովուրդը իր ընելիքը գիտէր արդէն: Նախօրօք պատրաստուած էին միտքերը՝ Դաշնակից պետութիւններու կողմն անցնելու: Հայերը գիտէին, որ պատերազմէն յաղթող պիտի դուրս գային Դաշնակիցները եւ այդ պատճառով ալ գիտակցօրէն Հայ Դատը կապեցին Դաշնակիցներու գատին:

Թուրքիոյ յարձակման առաջին յուրը ինձ բերաւ բժիշկ Յակոբ Չաւրեանը: Երեք ժամ ետք, գիս կանչեցին պալատ, ուր Փոխարքայի օգնականը ցոյց տուաւ ինձ մատիտով գծուած թղթի կտոր մը, թէ «թուրքերը յարձակեցան մեր վրայ եւ Փոխարքան հրամայեց մեր բանակներուն շարժիլ դէպի ճակատ եւ զարնել թուրքերուն»:

Զինուորական-վարչական մեքենան անմիջապէս շարժման մէջ դրուեցաւ: Սկսաւ տենդոտ գործունէութիւն մը: Բանակը, քաղաքային ինքնավարութիւնը, համբարակային վարչութիւնը, մամուլը, բոլորը զրազեցան պատերազմով եւ անոր անմիջական կարիքներով:

Նախքան տաճկական պատերազմի հռչակումը, ոռւս իշխանութեան եւ Հայ ժողովրդի միջեւ տեղի

կ'ուսնենային բանակցութիւններ: Յայտնի են այդ մասին Փոխարքայի եւ Կաթողիկոսի նամակները: Խնդիրը կը վերաբերէր հայ կաթաւորական շարժման:

Այդ շարժման փաստական կողմը ծանօթ է արգէն: Կան Ֆրանսացի Պատգեպարի գիրքը այդ մասին, ժեներալ Ղորղանեանի գիրքը, Գրիգոր Զալխուշեանի «Կարմիր Գիրքը», Սիմոն Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հատորը եւ Անդրանիկի, Սեպուհի եւ ուրիշ շատերու յուշերը:

Եւ կանգ պէտք է առնեմ կաթաւորական շարժման քաղաքական եւ հոգեբանական կողմերու վրայ եւ պիտի մատնանշեմ այն վերաբերմունքը, որ ունէին ոռւս հրամանատարները եւ իշխանութիւնը դէպի այդ շարժումը:

Անձամբ տեսածս ու լսածս միայն պիտի պատմեմ որովհետեւ, որպէս Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցիչ, որ կը վարէր կաթաւորական գործերը, անձամբ կը բանակցէի ոռւս իշխանութեան մօտ, կաթաւորական խումբերուն վերաբերող բոլոր խնդիրներու մասին:

Պէտք է ըսեմ, որ Ռուսաստանը՝ կլանուած լինելով արեւմտեան ճակատով՝ չէր ցանկանար բարդութիւններ ստեղծել հարաւային ճակատի վրայ եւ կը խուսափէր թրքական պատերազմէն: Սակայն, հաշուի առնելով այդ պիսի պատերազմի մը հաւանականութիւնները, ոռւս կառավարութիւնը կը պատրաստուէր այդ ուղղութեամբ: Իր առաջ զրուած շարք մը հարցերէն մէկը՝ հայ ժողովուրդի մասնակցութիւնն էր թրքական պատերազմին: Ռուս կառավարութիւնը կ'ուզէր մեր մասնակցութիւնը: Հանգամանք մը, որ

մեծապէս ազդեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան քաղաքականութեան վրայ:

1914 Յուլիսին, Կուսակցութեան Ընդհանուր ժողովը էրզրումի մէջ որոշած էր պատերազմի պարագային կողմ չհանդիսանալ որեւէ պետութեան եւ կը հրաւիրէր հայութիւնը իր պարտքը կատարել Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ՝ որպէս հաւատարիմ քաղաքացիներ: Չնայած որ, Իթթիհատի ներկայացուցիչներ՝ Բէալզին Շաքիրը եւ Նաճիպ բէյը՝ յատուկ առաքելութեամբ էրզրում էին գացած բանակցելու դաշնակցական գործիչներու հետ, առաջարկելով անոնց պատերազմի ընթացքին թուրքերու կողմն անցնել: չնայած որ, Թալաաթ փաշան Պոլսոյ մէջ կ'աշխատէր նոյն ուղղութեամբ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց անյողողող իր որոշումներու մէջ եւ մերժեց մասնակցել թրքական որեւէ ծրագրի իրականացման:

Ընդհանուր ժողովէն ետք, պատգամաւորները Եկան Կովկաս, բայց չկարողացան զիմազրել ընդհանուր տրամադրութիւններուն եւ անցան կամաւորական բանակներու կազմակերպման գործին պլուխը: Կուսակցութեան պարագլուխներէն կազմուեցաւ կոմիտէ մը, որուն անդամակցեցան Արմէն Գարօ, Սիմոն Վրացեան, զոկտոր Զաւրեան, Իշխան Արղութեան, Գիւլխանդանեան եւ Նիկոլ Աղբալեան:

Հետագային, հայ մամուլը շատ քննադատեց ու յարձակեցաւ այս փաստի վրայ: Սակայն, մէկ հանգամանք պարզ էր, որ կամաւորական շարժումը համահայկակաճ էր եւ կը բխէր հայ ժողովուրդի հոգե-

բանութենէն ու ցանկութիւններէն: Հայ ժողովուրդը Դաշնակիցներու հետ էր եւ Դաշնակիցներու կողքին: Հարիւր տարիներու ընթացքին ոռւս բանակի յաղթական յառաջխաղացումը գէպի հարաւ, գէպի հայկական հողամասերը, նոյնպէս գրաւական էին մեր քաղաքական ուղեգծի ճշգրտութեան:

Մէկ հարց կար միայն, որ կարող էր հիմնովին փոխել մեր քաղաքական համոզումը. կարող էր արդեօք համաձայնութիւն կայանալ հայերու եւ թուրքերու միջեւ: Եթէ այո, ուրեմն պէտք էր որ մենք՝ հայերս՝ թուրքերուն կողմը բռնէինք: Բայց բովանդակ հայ ժողովուրդի մէջ չկար այն հաւատը, որ կարելի է համաձայնութեամբ կարգադրել հայկական խնդիրը՝ առանց զէնքի միջամտութեան: Մեզ կը մնար միակ ուղին՝ ձգտիլ տաճիկներու պարտութեան:

Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ Ազգային Բիւրոն, որ իր կողմէն նշանակեց երեք ներկայացուցիչներ՝ Փոխարքայի հետ բանակցելու համար կամաւորական բանակի հետ կապուած բոլոր խնդիրներու շուրջ: Ներկայացուցիչներն էին՝ մէկը թեմական առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, միւսը Սամսոն Յարութիւնեանը եւ եւ: Մենք մեր վրայ առինք այդ պարտականութիւնը եւ մինչեւ վերջը մնացինք մեր պաշտօններու վրայ:

Զիս նշանակեցին ներկայացուցիչ զինուորական իշխանութիւններու մօտ: Այդ պարտականութիւնն ալ կատարեցի սկիզբի օրերէն մինչեւ կամաւորական խումբերու վերջնական լուծումը:

Սկիզբէն իսկ յայտնի եղաւ, որ ոռւս կառավար-

րութիւնը կը մտածէ յայնօրէն օգտագործել հայ ժողովուրդի ուժերը՝ Թուրքերու դէմ պատերազմելու համար։ Ինձ առաջարկեցին կազմել ցանկ մը աքսորի եւ բանտերու մէջ գտնուող այն բոլոր հայ յեղափոխականներուն, որոնք կարող էին օգտակար լինել կամաւորական շարժման։ Կազմեցինք այդպիսի ցանկ մը եւ յանձնեցինք կառավարութեան։

Երբ ծովի վրայով Մուրատը Թուրքիայէն Բաթում էր հասեր, ձերբակալած էին զինք որպէս Թրքահպատակի։ Ըսինք, որ Մուրատը մեր մարդն է եւ Մուրատը պատիւներով արձակուեցաւ բանտէն։

Մեզ կ'առաջարկէին նոյնպէս գտնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջէն հմուտ ահաբեկիչներ, որոնք անցնելով Թուրքիա՝ կարողանային սպաննել Էնվեր փաշան։ Փանտարմներու պետը մինչեւ անգամ կուտար մեզ այն մարդու անունը, որ կարող էր իր վրայ վերցնել այդ համարձակ գործը։ Մենք մերժեցինք այդ ծրագիրը։

Ռուս բանակին մեծ աջակցութիւն ցոյց տուաւ խմբապետ Համազասպը, որ հովիւ ձեւանալով՝ կարողացաւ մտնել Վան եւ բերել կարեւոր տեղեկութիւններ տաճկական բանակի մասին։ Մեր Վանի ընկերները, որպէս ապացոյց, որ Համազասպը եղել է Վանի մէջ, քիմիական թանաքով իր շապիկի վրայ հաստատած էին այդ փաստը։

Փոխարքան առաջարկեց ինձ իր զինուորական մասի օգնական՝ զօր. Միշլայեւսկիի հետ պայմանաւորուիլ խառն նիստ մը գումարելու սպայակոյտի եւ Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ։ Պայմանաւորուեցանք եւ առաջին նիստը

գումարուեցաւ Սեպտեմբերի մէջ: Որոշուեցաւ խումբերու թիւը, քանակը եւ մեր ընկերքը: Կազմուեցաւ նախահաշիւ: Որպէս առաջին վճարում, ըստ պայակոյտէն ստացայ 245 հազար ոտւրջի, որ եւ մաս-մաս կը վճարէի Ազգային Բիւրոյին՝ կամաւորներուն կօշիկներ եւ հազուստեղէն հայթայթելու համար: Ստացականները կը յանձնէի սպայակոյտին:

Առաջին հերթին որոշուեցաւ կազմել չորս խումբեր՝ Անդրանիկի, Դրոյի, Համազասպի եւ Քեռիի ղեկավարութեան ներքոյ: Այս խումբերը ճակատ մեկնեցին Հոկտեմբեր 24ին, Նոյեմբեր 3ին եւ 6ին: Այնուհետեւ, 1915 Ապրիլին, կազմուեցաւ 5րդ խումբը՝ Վարդանի ղեկավարութեամբ, ապա վեցերորդ եւ եօթներորդ խումբերը՝ Աւչարեանի եւ Իշխան Արզութեանի հրամանատարութեան տակ:

Սպայակոյտի եւ մեր խմբապետներու միջեւ գրեթէ ամբողջ պրպարութիւնը կը կատարէի ես:

Կովկասի մէջ թէ Պարսկաստան, ամէնուրեք, տաք կոխներու ընթացքին ամենալաւ կարծիքները կը լսէի մեր կամաւորներու հասցէին: Նոյնը եւ Վանի ու Բայազէտի շրջանին մէջ:

Զօր. Միշայեւսկիի համաձայնութեամբ, ես առաջնորդեցի Անդրանիկը իր մօտ եւ երեք ժամուան խորհրդակցութենէ մը ետք, որոշուեցաւ հայ խումբերն ուղարկել չորս գլխաւոր ուղղութիւններով՝ Օլթիի, Սարիղամիշի, Իզմիրի եւ ապա՝ Պարսկաստանի գիծերով:

Ռուս զօրավարը շատ գոհ մնաց Անդրանիկի տուած տեղեկութիւններէն եւ ռազմադաշտի իր ծա-

նօթութենէն: Ես ներկայ էի այդ խորհրդակցութեան որպէս թարգման:

Կանգ պիտի չառնեմ կամաւորական խումբերու հերոսական կռիւներու պատմութեան վրայ: Ինչպէս ըսի նախապէս, այդ մասին գիրքեր կան, որոնցմէ կարելի է ծանօթանալ թէ ինչպիսի գովեստներով կը խօսին մեր գիւնուորներու եւ հրամանատարներու մասին զօրավարներ Տրուխինը, Կալիտինը, Բարատովը, Օզանովսկին, Չերնոզուբովը եւ Նիկոլայեւը: Բանակին ուղղուած իրենց հրամաններու մէջ, անոնք կը մատնանչէին հայ կամաւորներու քաջութիւնը. կը մատնանչէին այդ եւ՛ Կաթողիկոսին եւ՛ սպայակոյտին ուղղուած իրենց գրութիւններու մէջ:

Այժմ պիտի անցնիմ մեր կամաւորական բանակի գործունէութեան երկրորդ շրջանին, երբ 1915ին կոմս Վորոնցով-Դաշկովը թողուց Կովկասը եւ ընդհանուր կացութիւնը փոխուեցաւ: Բայց մինչ այդ, կարեւոր կը համարեմ լուսարանել մէկ փաստ:

Յայտնի է, որ տեղի ունեցան պարտութիւններ եւ հայկական ջարդեր: Եւ որովհետեւ կամաւորական խումբերը կազմել էին ուսանայերը եւ զլիաւոր մասնակցութիւնը բերած էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, սկսաւ մեծ պայքար մը ուսանայութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ՝ մեղադրելով մեզ հայկական ջարդերուն մէջ: Ծայր տունին անողոք քննադատութիւններ եւ կամաւորական բանակի գոյութիւնն իսկ համարուեցաւ վտանգաւոր:

Սակայն, պէտք է ըսեմ, որ բացի ուսանայերէն, որոնք կամաւոր կերպով պայքարի մտան տաճիկներու դէմ Կովկասի ճակատին վրայ, թրջահայերը եւս

կամաւորական բանակներ կազմեցին տաճիկներու գէմ՝ Սուրիոյ եւ Պաղեստինի ճակատներուն վրայ: Եւ յետոյ, մի՞թէ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր, որ պաշտպան կանգնեցաւ կամաւորական բանակ ըստեղծելու գաղափարին: Մի՞թէ ժողովրդական կուսակցութիւնը եւ հնչակեանները նոյն գաղափարի պաշտպանները չեղան: Նոյնը կարելի է ըսել անկուսակցականներու մասին: Հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը համաձայն էին այդ խնդրի մէջ:

Որ թրքահայ ջարդերու մէջ մեղաւոր չէր կովկասահայութիւնը, ատոր լաւ ապացոյցը 1896ի, 1910ի ջարդերն են, որոնց Լեւթարկուեցան Թուրքիոյ ոչ-թուրք ժողովուրդները: Այն ժամանակ, հօ կամաւորական շարժումներ չկային: Թուրքը գիտէր, որ հայկական հարցի լուծման արմատական ձեւը հայ տարրի փաստական ոչնչացումն էր. հետեւողական ծրագիր մը, զոր ան գործադրեց հայերու նկատմամբ՝ պատերազմի ատեն: Այսօր ալ նոյն ծրագիրը նոյն ձեւերով Թուրքիա կը գործադրէ քիւրտերու նկատմամբ:

Որոշ է, որ լինէր թէ չլինէր հայ կամաւորական շարժումը, թուրքերը պիտի կատարէին իրենց ոճիւրդ, որովհետեւ հայկական հարցը վտանգաւոր կը համարէին թրքական կայսրութեան ամբողջութեան տեսակէտէն: Անոնք իրենց առջեւ ունէին բուլղարներու, սերբերու, յոյներու օրինակը:

Թէ թուրքը ինչպիսի հասարակ աչքով կը նայէր հայկական ջարդերու վրայ՝ համարելով պանոնք բարձր հայրենասիրական արարքներ, կարող են

ապացուցանել էնվեր փաշայի անձամբ ինձ ուղղած հետևեալ խօսքերը.

«Ձիս կ'անուանեիմ հայ ժողովուրդի ջարդարար: Ես անարդար կը գտնեմ այդ որակումը: Երբ գործերու հրամանատարը յաղթականօրէն կը ջարդէ թշնամին եւ կ'ոչնչացնէ՝ միեւնոյն ժամանակ զոհաբերելով եւ իր զինուորները, զայն պատուով կ'ընդունեն եւ յուշարձան կը կանգնեցրնեն անոր համար: Բայց երբ առանց մի թուրք զինուորի կորստի, ես ոչնչացուցի քրքուրեան Քշնամի հայերը, զիս ջարդարար կ'անուանեն»:

Այս խօսքերու մէջ աւելի սարսափ կայ, քան ցած շնականութիւն: Էնվերը աչքի ինկող թուրք մըն էր, իսկական թուրք մը, որ կոուի դաշտին մէջ կատարւած սպանութիւնը կը նոյնացնէ անդէն ժողովուրդի մը տմարդի ջարդին հետ: Այսպիսի հոգեբանութիւնն ունեցող ղեկավարներու համար միեւնոյն էր թէ կամաւ որները կը մասնակցէին կոուին, թէ ոչ:

Ուրիշ խնդիր է, թէ կամաւ որական չարժուժը նպաստեց արդեօք մեր վերածնութեան գործին: Այս հարցին պէտք է, որ մենք պատասխանենք, թէ կու՞յ հենց անոր համար, որ պարզենք ապագայ քաղաքական մեր ուղեգիծը: Բայց այստեղ կանգ առնենք ուրիշ կարեւոր հարցի մը վրայ:

Սխալ է Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութիւնը միանգամայն վերադրել պատմական մեծ դէպքերու դասաւորումին, ինչպիսին են յեղափոխութիւնը, պատերազմը, կոմկառեան հակառիկքումը, թուրքերու առաջխաղացումը եւ վերջապէս թուրքերու պահանջը անջատուիլ Ռուսաստանէն եւ

ապա կազմել անկախ հանրապետութիւններ՝ Վրաստան, Հայաստան եւ Ատրբեջան: Ճիշդ է, որ այս դէպքերը մեծ դեր կատարեցին, բայց պէտք չէ մոռնալ եւ ժողովուրդի հոգեբանական վիճակը, որ պատրաստուած էր դարերու ընթացքին եւ պիտի ժայթքէր քաղաքական նպաստաւոր պայմաններու մէջ: Զեխիան եւ Ղևաստանը մինչեւ այսօր ալ չէին լինի ազատագրուած՝ եթէ Ռուսաստանը, Աւստրիան եւ Գերմանիան չպարտուէին: Հայերը նոյն վիճակի մէջ էին եւ զուցէ աւելի վատ:

14րդ դարու վերջերը, Կիլիկիոյ մէջ վերջ դրուեցաւ հայկական վերջին անկախութեան ու հայ ժողովուրդը 500 տարիներու ընթացքին ինկաւ օտար պետութիւններու լուծի տակ: 500 երկար տարիներ...: Հայ ժողովուրդը չկորսնցուց իր ազգային դիմագիծը եւ ազատատենչ ոգին: Անոր տիրեցին թոյլ մշակոյթի տէր ազգեր՝ տաճիկներն ու պարսիկները: Միայն 19րդ դարու մէջ ռուսական տիրապետութիւնը հայկական մէկ մասին ներշնչեց նոր գաղափարներ եւ կապեց ռուսական ու եւրոպական ժողովրդապետութեան հետ: Թուրք իրականութիւնը կը ճնշէր հայ ստեղծագործ ոգին, որու զարգացման համար չկային նպաստաւոր պայմաններ:

Ահա թէ ինչո՞ւ, երբ հայ ժողովուրդը կանգնած եղաւ անկախ պետութիւն ստեղծելու անհրաժեշտութեան առաջ, իր առջեւ ցցուեցան պետական լուրջ նշանակութիւն ունեցող եւ անմիջապէս լուծում պահանջող դժուարին հարցեր: Նախ՝ պէտք էր կազմակերպել պետական միութիւնը երկու հատուածներու, որոնք տարբեր կեանքէ կ'աժտէրէր հո-

գերանութիւններ ունէին: Պէտք էր կազմակերպել սեփական բանակ, որմէ զրկուած էինք դարեր շարունակ: Պէտք էր գտնել պետականօրէն մտածող մարդիկ, որ կապուած լինէին հայ պետականութեան հետ: Մենք ունեցած էինք պետական բարձր պաշտօնեաներ Թուրքիոյ, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Ռումանիոյ, Հունգարիոյ եւ Լեհաստանի մէջ, բայց անոնք աշխատած էին օտար երկիրներու եւ օտար շահերու համար:

Երբ այս տեսակէտերէն մօտենալու լինէինք խնդիրներու լուսաբանման, կը տեսնէինք, որ ութ հազար հոգիներ հայկական բանակ մը, հայ հրամանատարներով, հայ հոգերանութեամբ, պատրաստ մէկն ըրալ պաշտպանելու հայկական շահերը, պատմական եւ քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան գործին մէջ: Ծիշդ է, 1914 թուին, մեզմէ ոչ ոք գիտէր, որ 1918ին մենք պիտի կազմենք անկախ պետութիւն: Հետագայ դէպքերը զարգացան այդ ուղղութեամբ: Եւ մեծ պատերազմի հովերը պէտք է փչէին, որ սթափէր դարերով ներհած, բայց չմեռած հայ ստեղծագործ ոգին: Հայ ժողովուրդը անհատապաշտ էր տակաւին եւ անընդունակ՝ ընդհանրական աշխատանքներու:

Վրացիները ունէին ընդհանրական ոգի, որ կը դիւրացնէր անոնց պետական շինարարական գործը:

Այս տեսակէտէն ալ, հայ կամաւորական շարժումը, որպէս ընդհանրական գործ, կ'ամրապնդէր մեր պետականութեան հիմքերը: Կամաւորական շարժումը աչքի կ'իյնար ե՛ւ իր ուսմկաւարութեամբ:

Գերիշխող տարրը այնտեղ հայ գիւղացին էր, հայ ուսմիկը, որ լայնօրէն իր աջակցութիւնը կը բերէր կամաւորական բանակին: Անկախութեան օրերուն, հայ բանակն այնչեղ յատկութիւնն ունէր:

Դրամատիրական դասը մեզ հետ չէր: Ծանր օրերուն ան կը փախչէր ժողովուրդէն եւ անոր մօտ կուգար հրճուանքի եւ ուրախութեան պահերուն: Յաճախ ստիպուած կը լինէինք բանտարկել հայ վաճառականը, որ կը մերժէր վճարել իր տուրքը հայ բանակի կազմութեան համար:

Թէ որքա՞ն մեծ էր ժողովուրդի զոհաբերութիւնը, կարող են ապացուցել հետեւեալ թիւերը: Ամբողջ հայութիւնը կամաւորներու օգտին հանդանակեց 1,444,000 ռուբլի, որմէ 1,021,000ը տուած են ռուսահայերը: Եւրոպան տուած է 423,000 ռուբլի, որմէ 342 հազարը՝ Ամերիկան: Եզիպտոսը հանդանակած է 55 հազար ռուբլի: Ռուս պանծարկող յատկացուցած է 4,000,000 ռուբլի:

* * *

Առաջին ձմեռը կարելի է համարել ռուս բանակի առաջխաղացման եւ հայ կամաւորական բանակի փայլուն յաղթանակներու շրջան:

Միւս գլուխի մէջ, մանրամասն կանգ պիտի առնեմ 1914ի ղեկավարներէն ղեկավարու, Նիկոլայ Բ. Թիֆլիս ժամանման եւ Սարիգամիշի կռիւներու վրայ:

Այսօր, պիտի բաւականանամ միայն նկարագրելով այն փաստը, որ Նիկոլայ Բ. ցարը կը շրջէր

Թիֆլիս քաղաքի հիւանդանոցները, իսկ եւ կ'ուղեկցէի անոր՝ որպէս քաղաքացիութիւն: Ցարը այցելութիւն տուաւ նաեւ կամաւորական բանակի հրամանատարներէն Դրոյին, որ վերաւորուած պառկած էր հիւանդանոցին մէջ: Ես պատմեցի ցարին հայ կամաւորներու քաջագործութիւններու մասին. նոյնը հաստատեցին եւ ցարին չրջապատող ռուս զօրավարները եւ ցարը Դրոյին շնորհեց Ռուսական զինուորական խաչը իր քաջութեան համար:

1915ին, ռուս բանակը մտաւ Թուրքիոյ խորերը: Հայ կամաւորները, միշտ որպէս յատկապահներ, քաջօրէն կը կատարէին զինուորական բոլոր աշխատանքները՝ որպէս կռուողներ, հետախոյզներ եւ պաշտպաններ հայ պաղթականութեան:

Կովկասի մէջ կատարուեցաւ վարչական մեծ փոփոխութիւն: Հրաժարեցուեցաւ Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը: Անոր փոխարինեց զօրքերու գլխաւոր հրամանատար՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը, որու մասին զեռ պէտք է խօսիմ:

Սկսաւ նոր քաղաքականութիւն մը, նոր շրջան մը: Փոխուեցաւ եւ՝ վերաբերմունքը զէպի հայ կամաւորները: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի նշանակումը անձնաւորութիւններու փոփոխութիւն չէր միայն: Թրքահայաստանը գրաւուած էր. պէտք էր ռուսացնել այդ հողամասը:

Ես, որպէս ներկայացուցիչ հայ կամաւորական բանակի, իսկոյն զգացի վերաբերմունքի փոփոխութիւնը, որու գլխաւոր պատճառները հետեւեալն էին.

Ամէնէն առաջ, ռուս կառավարութիւնը կը վախնար, որ հայ կամաւորական բանակը, լինելով

չեի լեզվոններու նման, կարող էր խոչընդոտ հանդիսանալ շրջանի ուսացման:

Երկրորդ. Տաճկահայաստանը գրաւելն Լոք, կամաւորներու դերը կը համարուէր վերջացած:

Երրորդ. Թրքահայաստանի մէջ այլեւս հայեր չկային: Մնացած էին քիւրտեր, որոնց ուս կառավարութիւնը կ'ուզէր սիրաշահիլ եւ այդ նպատակով ուղարկած էր յատուկ գործակալ Իշխան Շախարսկոյը:

Չորրորդ. մթերքի եւ հրացաններու պակասը արեւմտեան ճակատի վրայ կը ստիպէր յետ առնել հայ կամաւորներու երեքգծեան հրացանները եւ փոխարինել զանոնք բերտաններով:

Հայ կամաւորներու կացութիւնը ողբերգական էր: Իշխանութիւնը, արդարացնելու համար իր վերաբերմունքը, բարդեց կամաւորներու վրայ ծանր յանցանքներ. մեղադրեց զանոնք զստալքութեան, քիւրտերու վրայ բռնութիւն գործ դնելու մէջ. մինչեւ անգամ մեղադրեց հայ կամաւորները կոզակներու վրայ կրակելու մէջ:

Ես պահանջեցի քննութիւն կատարել, որ եւ ցոյց տուաւ լուրերու անհիմն լինելը:

Փոխարքայի օգնական զօր. Եանու չկէ իշի մօտ խորհրդակցութիւն մը կար, որուն կը մասնակցէին վեց զօրավարներ: Ես հրաւիրուած էի լսելու հայերու դէմ եղած ամբաստանութիւնները: Փաստերով աշխատեցայ հերքել մեղադրանքները:

Ազգային Բիւրոն, յանձինս բանաստեղծ Յ. Թու-մանեանի եւ իրաւարան Խոսնու նցի, նշանակեց

յանձնաժողով՝ պաշտօն տալով անոնց տեղին վրայ
քննելու խնդիրը:

Արդէն վերը ըսի, որ այդ բոլոր զրպարտութիւն-
ները մէկ նպատակ ունէին. զինաթափ ընել կամաւո-
րական խումբերը:

Անցեալ զարու մէջ, Հիւսիսային Կովկասի
զբաւման ժամանակ, ռուս կառավարութիւնը նոյն
քաղաքականութիւնը վարած էր: Չեչեններու, լեո-
նականներու և ներկիզներու պարտութենէն ետք,
ուզարկուած էին կոզակներ, որոնց յատկացուցած
էին լաւագոյն հողերը և ստեղծած բնիկներու և
եկուորներու միջև հակամարտութիւն:

Ահա թէ ինչ կը գրէ զօր. Իւզենիշը Փոխարքային՝
իր թիւ 1482, 5 Ապրիլ 1915 թուակիր նամակով.

«Մեզ պէտք է հերկել Ալաշկերտի հովիտի
դաշտերը եւ ես կը կարծեմ, որ լաւագոյնը կը լինի
այստեղ ուղարկել ռուս տարրեր՝ քուրքերու եւ
ֆիրտերու քողուցած հողերը մշակելու համար:
Հայերն այստեղ զբաղած են այդ գործով, բայց մեզ
համար ցանկալի չէ այդ, որովհետեւ ապագային
դժուար կը լինի անոնց ձեռքէն խլել այդ հողերը:
Ինձ կը թուի, թէ նպատակայարմար է Դոնէն եւ
Կուբանէն տեղափոխել կոզակներ՝ սահմանակից
շրջաններու համար եւ այդպիսով ստեղծել Ալաշ-
կերտի կամ Եփրատի կոզակային նոր զօրամաս:
Անոնց պէտք է միայն գէնֆ տալ եւ պարտաւորեցր-
նել զալ այստեղ իրենց անասուններով եւ ձիե-
րով»:

Փոխարքան հաստատեց այս ծրագիրը: Սակայն,
ռուսական յեղափոխութիւնը իր յորձանքներու մէջ

խեղդեց ոչ միայն այս ծրագիրը, այլևս ողորդական կի
յաղթութիւններու բոլոր պատուները:

Ռուս կառավարութիւնը միանգամայն անտես
կ'առնէր հայ կամաւորներու ռազմական քաջագործ
ութիւնները: Ես գանգատեցայ այդ մասին բարձր
իշխանութեան եւ 1915 Մարտ 18ին, գլխաւոր սպա
յակոյտի պետէն ստացայ նամակ մը, որով կը հաղոր
դուէր ինձ, թէ կարգադրութիւն եղած է թերթերու
մէջ արձանագրել նաեւ հայ գինուորներու քաջու
թիւնները:

Նամակը, սակայն, առանձին հետեւանք չունե
ցաւ: Ընդ նոյն ժամանակներուն, կառավարու
թիւնը սկսաւ սիրաշահիլ քիւրտերը՝ անոնց մէջ տես
նելով իրեն հաւատարիմ գործակիցներ:

Վանի նահանգապետ Արամը յատուկ գրու
թեամբ զիմեց զօր. նիկոլայեիին՝ զգուշացնելով
զայն, որ քիւրտերը խարդախ են եւ վատութեամբ կը
փոխարինեն ռուսներու լաւութիւնները: Քիւրտերը
այդպէս ալ ըրին ռուս զօրքերու նահանջի ժամանակ:
Արամը այդ մասին գրած էր եւ ինձ ու ես անմիջա
պէս զիմեցի իշխանութեան՝ ցոյց տալով այն վտան
գը, որ կը սպառնար հայերուն՝ քիւրտերու իրենց
լքած գիւղերը վերադառնալու պատճառով:

Մէկ խօսքով, ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, ամէն
կողմէն հայերուն համար ստեղծուած էր աննպաստ
կացութիւն մը: Արեւմտեան ճակատի վրայ, Դաշնա
կիցներու գրութիւնը նոյնպէս լաւ չէր եւ զժուարէր
արդէն նախատեսել պատերազմի խեղճական վախճա
նը:

Կապիտալի թուրքերը այդ պատճառով լաւ թշնու

մանքով կը վերարերէին զկպի մեզ, մանաւանդ զկպի մեր կամաւորները, որոնց չուրջ կը կուտակուէին թշնամական տրամադրութիւններ:

Տեսնելով այդ բոլորը՝ մենք անկարող էինք սակայն, ինչպէս անկարող ենք եւ այսօր, մեր յարաբերութիւնները խզել Ռուսաստանի հետ: Չէ՞ որ մեր քաղաքական բախտը անոր ձեռքն էր լիովին: Մեզ կը մնար համաձայնուել, համակերպիլ, խնդրել, որովհետեւ ուժ չունէինք մեր կամքը պարտադրելու: Այսօր ալ մեզ վիճակուած է ազգային նոյն դժբախտութիւնը. կը գգանք մեր դատի արդարութիւնը, բայց թոյլ ենք երկկուան պէս:

Անձամբ, ամէնէն աւելի ենթակայ էի բարոյական ճնշումներու եւ ուրախ եմ, որ իմ շրջապատը միշտ հասկցաւ իմ կացութեան ծանրութիւնը: Յաճախ խօսած եւ բանակցած այնպիսի մարդոց հետ, զորս ատած եմ եւ արհամարհած եմ, բայց ստիպուած եմ եղեր համակերպիլ, որովհետեւ այդ մարդոցմէն էր կախուած հայ ժողովուրդի բախտը: Ծանր է միշտ բանակցիլ մէկու մը հետ, երբ ան տեղեակ է, որ դու թոյլ ես եւ անգոր: Հոգեբանական այդ ծանր վիճակը ապրած եմ ե՛ւ ուսելիս անուստեան մօտ, ե՛ւ թուրքերու հետ բանակցելու ատեն, ե՛ւ Եւրոպայի մէջ ունեցած զիմումներու սթամանակ:

Մենք ընդդիմադիր կուսակցութիւն չէինք, որուն գործը գիւրին է՝ եւ անպատասխանատու: Մենք գործող տարր մըն էինք, պատրաստ՝ ենթարկուելու ամենախիստ քննադատութիւններու. որոշումներ կու տայինք եւ մեզ վրայ կ'առնէինք համակերպութի ծանր պատասխանատուութիւնը:

Մենք գիտեինք, որ բացի զիջումից որական գործողություններէն, հայ կամաւորներու վրայ դրուած էր ուրիշ ծանր պարտականութիւն մը եւս. հակել հայ զաղթականներուն եւ ապահովել անոնց նահանջը՝ ղէպի կոպկաս եւ կամ՝ ընդհակառակը: Ստիպուած՝ համակերպումի եւ զիջումներու ճամբան էինք բռնած՝ պահպանելու համար կամաւորներու գոյութիւնը: Պէտք է ըսել, որ հարիւր հազարաւոր մարդիկ, շնորհիւ կամաւորներու, փրկեցին իրենց կեանքը:

Հայերու մէջ ալ կային մարդիկ, որ կը քննադատէին կամաւորական շարժումը: Հայ սոցիալ-դեմոկրատները կը գտնէին, որ առանց շօշափելի օգուտի՝ կամաւորական շարժումը կը նետէ մեզ Ռուսաստանի գիրկը, այսինքն՝ Դաշնակիցներու գիրկը, որով մեր հարեւան թուրքերն ու վրացիները թշնամանքով կը վերաբերէին մեզ:

Որոշ ճշմարտութիւն կար այս քննադատութեանց մէջ: Սակայն, պէտք էր ընդհանրապէս փոխել հայ քաղաքականութիւնը տաճիկներու հանդէպ: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ ականաւոր գործիչներէն մէկը, գրոյցի մը մէջ, ինձ ըսաւ, թէ իրենք յսել անգամ չեն ուզեր կամաւորական բանակի մասին. «Բաւական է, որ 200 հազար վրացիներ կը կռուին ռուսական ճակատներու վրայ»: Ընդհակառակը, վրացիները մէկ կամաւորական խումբ կազմեցին, որ կոուկեցաւ թուրքերու կողքին՝ ռուսներու դէմ:

Երկդիմի այս քաղաքականութիւնը չմնասեց վրացիներուն: Այսօր, անոնք իրաւապէս ճանչցուած պետութիւն են եւ Փարիզի մէջ ունին իրենց ղեկավարներ, որ անգամ է դիւանագիտական մարմին: Վրա-

ցիներու յաջողութեան գլխաւոր պատճառը սակայն այն էր, որ խնդիրներ չունէին Տաճկաստանի հետ:

Վորոնցով-Գաչկովի մեկնումէն ետք, ռուսները առին էրզրումը եւ կը պատրաստուէին գրաւել Պոլիսը: Վրաց էքզարխը կ'ըսէր ինձ, թէ ինք կը պատրաստուի Այա-Սոփիան նորէն օծելու որպէս քրիստոնէական տաճար:

Կամաւորական խումբերու անհրաժեշտութիւնը կը դառնար աւելորդ: Սկսաւ հաշուեյարդարը: Նախ՝ ազատ արձակուեցան անոնք, որ կը կամենային հանգիստի կոչուիլ: Մնացած մասերը վերածուեցան ռուսական գունդերու, որոնց գլխաւորեցին ռուս կամ հայ զինուորականներ: Արձակուեցան հայ հրամանատարները: Եւ 1919ի գարնան վերջացաւ կամաւորական բանակներու վերակազմութիւնը, որով ան ունեցաւ երկու տարուան գոյութիւն, 1914ի ամառէն սկսած մինչեւ 1916ի ամառը:

Այդ շարժումը, անկասկած, խոր հետքեր թողցց հայ ժողովուրդի քաղաքական ինքնագիտակցութեան մէջ. ան մեր քաղաքական անկախութեան կորիզը դարձաւ:

Ի հարկէ, կարելի չէ ըսել, թէ այդ շարժումը չունէր եւ իր բացասական կողմերը, որոնք յատուկ են ոչ կանոնաւոր զօրքերուն: Չէ՞ որ անոնք կազմուած էին պատահական կերպով, առանց զինուորական դպրոցի եւ կարգապահութեան: Ժամանակ չկար իսկ վարժութիւններու համար: Հայ հրամանատարները խնդրած էին ինձ զիմել իշխանութեան, որ թոյլ տայ հայ կամաւորներուն վարժութիւններ ընել: Բայց կառավարութիւնը կը մերժէր եւ կը շտապեցնէր՝ ժա-

մանակ չունենալու պատճառով:

Հայ հրամանատարները, անցած լինելով յեղափոխական—հայդուկային դպրոցը, յաճախ չէին կարողանար կազմակերպուիլ կանոնաւոր զորքերով կոռուելու ձեւերուն. հանգամանք մը, որ յաճախ անհամաձայնութիւններու առիթ կու տար ռուս զօրավարներու և Անդրանիկի միջև:

Ռուս զօրավարները չէին հաշտուեր այն միտքի հետ, որ հրամանատարները կարելի է անուանել Դոս, Քեոի, Անդրանիկ և կը պահանջէին զանոնք անուանել իրենց ազգանուններով:

Հայ կամաւորները, վրէժով լցուած, թուրք և քիւրտ զիւղացիներու վրայ կը նայէին որպէս թշնամի. ինչ որ նոյնպէս զիւր չէր զար ռուս զօրավարներուն: Վրացի և թուրք զօրավարները թշնամանքով կը վերաբերէին հայ կամաւորներուն:

Հայ կամաւորական խումբերու լուծումէն ետք, մնաց անոնց հիմնական կորիզը: 1917ին, երբ կը կազմուէր հայկական զօրամարմինը և 1918ին, երբ կը ստեղծուէր հայկական բանակը, հայ կամաւորները մտան բանակի մէջ և, կարելի է ըսել, գինուորական այդ փոքրիկ բջիջէն կազմուեցաւ Հայաստանի Հանրապետական բանակը:

Ինչպէս Ազգային Խորհուրդը դարձաւ Հայաստանի կառավարութիւն և կամաւորական խումբերը դարձան հայկական բանակ, այնպէս ալ Թրքահայաստանի բարենորոգումներու գաղափարը դարձաւ Անկախ Պետութեան գաղափար:

Այս բոլորը հարկաւ մէկ օրուան մէջ չէին, որ տեղի ունեցան: Սերմերը ծլեցան, ծաղկեցան և տուին

հրաշալի պտուղներ. բայց ոչնչացան Քեմալի և բող-
շեւիկներու հարուածներուն տակ: Այդ հարուածնե-
րուն տակ, սակայն, մեռան մեր անկախութեան ար-
տաքին ձեւերը միայն. ինքիւնը մնաց զեռ: Էու-
թիւնը հայ ժողովուրդի ոգին է, պետականութեան
գաղափարը, մեր մշակոյթը, մեր գրականութիւնը,
մեր յեղափոխական կորովը և Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան գոյութիւնը:

Կամաւորական շարժումը նոյն հիմունքները
ունէր, ինչ որ մեր քաղաքական մտածելակերպը: Չէ՞
որ կամաւորական խումբերու մէջ ի մի եկան, իրարմէ
հեռու, իրարմէ բաժնուած տաճկահայ և ռուսահայ
հատուածները, չփուեցան իրարու հետ՝ ղեկով մեր
ապագայ պետականութեան հիմնաքարը:

Այսօր, այս բոլորը պատմութեան գիրկն են ան-
ցած: Չկան կամաւորական խումբերը. չկայ և հայ-
կական յեղէտներ, որ նոյն դատի՝ հայ ժողովուրդի վե-
րածնութեան համար կուեցաւ Սուրբոյ, Պաղեստի-
նի և Կիլիկիոյ ճակատներուն վրայ: Անոնց շարքե-
րուն մէջ ևս ինկան բազմաթիւ հերոսներ: Շատերը
ընդմիջտ հաշմանդամ դարձան. շատերը հիասթափ-
ւեցան:

Սոնարհենք մեր գլուխները անթաղ հերոսներու
առջեւ: Իսկ անոնք, որ կ'ապրին դեռ Ֆիզիքական և
բարոյական տանջանքներու մէջ, ըսենք, թէ ապագայ
սերունդները աւելի երջանիկ պիտի լինին քան մենք,
պիտի տեսնեն մեր վերածնութեան արշալոյսը, որուն
համար պայքարեցան և տառապեցան անոնք:

Ժողովուրդի մը ազատագրութիւնը միշտ չա-
ղախուած է արիւնով:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

(Հասարակութիւնը, գաղթականութիւնը
եւ Քաղաքներու Միութիւնը)

Պատերազմի առաջին իսկ օրէն, եւ մանաւանդ երբ Թուրքիան անցաւ Ռուսաստանի թշնամիներու կողմը, ամբողջ Կովկասը անձնատուր եղաւ պատերազմական գործերու։ միւս բոլոր գործերը անցան երկրորդական գիծի վրայ։ Այս իսկ պատճառով, կովկասեան եւ մասնաւորապէս հայկական խնդիրներու մասին խօսելու ատեն, մենք ի նկատի պէտք է առնենք պատերազմական գործողութիւններու ընդհանուր զարգացումը եւ քաղաքական այն վիճակը, որ գոյութիւն ունէր Ռուսաստանի մայրաքաղաքին՝ Պետերբուրգի մէջ։

Ինչպէս ըսի, ժողովուրդը մեծ խանդավառութեամբ ընդունեց պատերազմի լուրը։ Որքան աւելի կը բարդանային պատերազմական գործերը ճակատին վրայ, որքան աւելի կը խճողուէր քաղաքական կացութիւնը Պետերբուրգի մէջ, այնքան աւելի փոփոխութեան կ'ենթարկուէին Կովկասի գործերը՝ իրենց էութեամբ։ Մշակութային խնդիրները տեղի կուտային քաղաքական լուրջ խնդիրներուն։

Բոլորը այն կարծիքէն էին, որ պատերազմը, չը-

նորհիւ տեխնիկայի զարգացման, չուտով պիտի վերջանայ: Ատոր համար վեցամսեայ ժամանակամիջոց մը կը նշանակէին, որուն համար ալ պատրաստութիւններ կը տեսնէին:

Երբ յայտարարուեցաւ թուրք ոռոսական պատերազմը, ոռոսական զօրքերը երեք գլխաւոր ուղղութեամբ խուժեցին թուրքիոյ սահմաններէն ներս՝ Օլթիէն, Սարիղամիշէն եւ Իպդիրէն: Հայ կամաւորները առաջին շարքերու մէջ էին: Երեւացիներ առաջին վիրաւորները: Կովկաս հասան առաջին փախստականները: Եւ հայրենասէր ժողովուրդի ջանքերը ուղղւեցան երկու խնդիրներու վրայ. օգնել վիրաւորներուն եւ կազմակերպել գաղթականներու օգնութեան գործը:

Տեսանք արդէն, որ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ ժողովուրդը խանդավառուած էր պատերազմով որովհետեւ պիտէր, թէ այդ պատերազմը կը բխէր Գերմանիոյ վերին խաւերու յարձակողական ծրագիրներէն:

Ժողովուրդը պատերազմի մէջ պատասխանատու չէր նկատեր ցարական կառավարութիւնը, ինչպէս որ կ'ընէր ճափոնական պատերազմի ժամանակ, 1905ին: Այն ժամանակ, որոս ժողովուրդի մեծ մասը կ'ուզէր Ռուսաստանի պարտութիւնը՝ կարծելով, թէ այդ միջոցով գիւրին պիտի լինի ձեռք բերել քաղաքական որոշ ազատութիւններ:

Այս անգամ, այդպիսի տրամադրութիւններ չըկային: Բացի թուրքերէն, բոլորն ալ կը ցանկային թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ պարտութիւնը: Այս անգամ ինք՝ կառավարութիւնը՝ համաձայնութեան եկաւ

Քաղաքներու եւ գաւառներու ինքնավարութիւններու հետ, թոյլ տալով վերջիններուն առաջ բերել հսկայական կազմակերպութիւններ, ոոս բանակի վիրաւորներուն օժանդակութիւն ցոյց տալու համար:

Իսկոյն կազմուեցան երեք մեծ միութիւններ: Քաղաքներու Միութիւնը, որ պարփակեց իր մէջ Ռուսաստանի բոլոր քաղաքները, բացի Կովկասէն. Գաւառական Ինքնավարութիւններու Միութիւնը եւ, ի վերջոյ, այդ երկու կազմակերպութիւններու միութիւնը, որ Ձեմպոր անունը կը կրէր:

Այս միութիւններու գործունէութիւնը չէր սահմանափակուեր միայն հիւանդանոցներ բանալով եւ բժշկական օգնութիւն ցոյց տալով ճակատէն եկած վիրաւորներուն: Անոնց հովանաւորութեան տակ շուտով սկսան բացուիլ սննդակայաններ, թէյատուներ, վիրաբուժարաններ եւ փոխադրական միջոցներու կայաններ:

Միութիւններու մէջ կ'աշխատէր քաղաքի եւ գիւղի լաւագոյն մտաւորականութիւնը, որուն վիճակուած էր քաղաքական կարեւոր դեր կատարել հետագային:

Քաղաքներու Միութեան գլուխը կանգնած էր Մոսկուայի քաղաքագլուխ՝ Չելնսկովը, իսկ Գաւառական Ինքնավարութիւններու Միութեան գլուխը անցած էր իշխան Գեօրգիյ Լվովը:

Միութիւններու գործունէութիւնը գնալով կը ծաւալէր. հարիւրաւոր միլիոններ ծախսեցին անոնք: Դրամը կը հոսէր ոոս գանձարանէն:

Ռուս-թրքական պատերազմը մեր առաջ ալ դը-

րաւ նոյնանման միութիւններու կազմութեան խնդիրը: Երբ թրքական առաջին թնդանօթները պայթեցին, անմիջապէս տեսնուեցայ զինուորական իշխանութիւններու հետ: Հրահանգ ստացայ առաջ բերելու Կովկասեան Քաղաքներու Միութիւնը:

Կովկասի մէջ կային մեծ եւ փոքր 44 քաղաքներ, որոնցմէ աչքի կը զարնէին Թիֆլիսը, Բաթումը, Բապուս, Գեանջան, Երեւանը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը, Քութայիսը եւ այլն: Որպէս Թիֆլիսի քաղաքապետիս, ինձ վրայ էր դրուած միութիւնը կազմակերպելու գործը: Եւ ինձ վրայ առնելով նախաձեռնութիւնը՝ կազմակերպեցի միութիւնն ու սկիզբի օրէն մինչեւ պատերազմի վերջը աշխատեցի այդ միութեան մէջ:

Պէտք էր անմիջապէս հիմնել հիւանդանոցներ 10 հազար մահճակալներով՝ դպրոցական շէնքերու եւ ընդհանրապէս Կովկասեան քաղաքներու մեծ տուններու մէջ: Այդ նպատակին համար, Թիֆլիսի, Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ կառուցուեցան յատուկ շէնքեր: Զինուորական սպայակոյտէն նախնական ծախքերու համար, ստացայ մէկ միլիոն ոսկի:

Աշխատանքը կ'ընար: Գործի էին կանչուած հազարաւոր մարդիկ: Հրաւիրեցի Կովկասի 44 քաղաքներու ներկայացուցիչները՝ ընդհանուր համագումարի մը, որ տեղի ունեցաւ Հոկտեմբերի վերջը: Համագումարի մէջ նկատելի չէր ազգային հակամարտութիւն: Բոլորն ալ մեծ պատրաստակամութեամբ կ'ուզէին օգնել վիրաւոր զինուորներուն: Ընարուեցաւ վարչական մարմին մը Թիֆլիսի, Բապուսի, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Քութայիսի եւ Վլադիկաւ-

կասի ներկայացուցիչներէն: Նախագահէցի ևս ևս այդ պաշտօնիս մէջ մնացի մինչև պատերազմին վերջը:

Այս նոր կազմակերպութեան մէջ ալ հայերը առաջնակարգ դեր կը խաղային:

Զինուորական գործողութիւններու լայնացման պատճառով, Քաղաքներու Միութիւնը իր գործունէութեան սահմանները տարածեց մինչև Թրքահայաստանի գրաւուած վայրերը և մինչև Պարսկաստան: Ծառայողներու թիւը կը հասնէր 10,000-ի՝ մէջը հաշուած բժիշկներ, սանիտարներ, զթութեան քոյրեր և զբաւնեակային պաշտօնեաներ:

Որպէս օգնականներ, ինձ մօտ կ'աշխատէին աչքի ինկող հասարակական գործիչներ՝ Իշխան Արդութեանը, Թամազեւը, բժիշկ Մարգարեանը և Յ. Խունունցը: Հետագային, երբ Թրքահայաստանի գրաւումով ալ աւելի տարածուեցաւ մեր հիմնարկութիւններու ցանցը, մեր պաշտօնէութեան թիւը բարձրացաւ և Քաղաքներու Միութեան մէջ մտան աշխատելու՝ բժիշկ Համօ Օհանջանեանը (Հայաստանի Հանրապետութեան ապագայ վարչապետը), բժիշկ Բաբայեանը և Ռուբէն Տէր Մինասեանը (ապագայ նախարարներ Հայաստանի Հանրապետութեան):

Այն ժամանակուան պայմաններու մէջ, Քաղաքներու Միութիւնը միակ տեղն էր, ուր լատպոյն կերպով կարող էին իրենց ուժերը օգտագործել հայ գործիչները. մանաւանդ, որ Քաղաքներու Միութիւնը գրադած էր ևս զաղթականական գործերով:

Կովկասեան Քաղաքներու Միութիւնը գործեց մէկ ամիս միայն, որպէս անկախ կազմակերպութիւն:

Ռուսական Քաղաքներու Միութեան նախագահ՝
Մոսկուայի քաղաքագլուխ Չելնսկովը իր օգնական
Կիչկինի հետ Թիֆլիս ժամանեց՝ առաջարկելով ինձ
միանալ ռուսական քաղաքներու ընդհանուր միութեան։
Մեր կողմէն առարկութիւն չեղաւ։ Տուինք
մեր համաձայնութիւնը մտնելու ընդհանուր միութեան
մէջ՝ պահելով միաժամանակ մեր ներքին անկախութիւնը
տեղական խնդիրներու վերաբերմամբ։

Չելնսկովի հետ այցելեցինք Փոխարքային, որուն
Չելնսկովը տուաւ մէկ միլիոն ռուբլի չէք մը, Կովկասի
կարիքներուն համար։ Պէտք է ըսեմ, որ մենք՝
հայերս՝ առանձնապէս օգտուեցանք այդ միացումէն
որովհետեւ 1915ին, երբ սկսաւ պաղթականական հոսանքը,
Մոսկուան մեծապէս օժանդակեց մեզ՝ մեր
պաղթականներու օգնութեան գործին մէջ։

* * *

Ժամանակագրական կարգը չկորցնելու համար,
այստեղ պիտի պատմեմ Նիկոլայ Բ.ի Թիֆլիս ժամանման
մասին, որ տեղի ունեցաւ Նոյեմբեր 26ին։

Յարը կ'ուզէր տեսնել Կովկասը, Թիֆլիսը իր
հիւանդանոցներով եւ ապա կ'ուզէր այցելել Կովկասեան
ճակատի զօրամասերը։

Յարի ժամանումէն քանի մը օր առաջ, Փոխարքայի
օգնականը իր մօտ հրաւիրեց զիս եւ վրաց ազնուականութեան
պետ՝ իշխան Աբխազին։ Յայտնեց ջարի Կովկաս
այցելելու մտադրութեան մասին եւ հետաքրքրուեցաւ,
թէ ի՞նչ չափով կարելի է ցարի կեանքը ապահով
համարել Կովկասի մէջ։

Հսի, որ ժողովուրդի ընդհանուր տրամադրութիւնը թոյլ կու տայ ինձ մտածելու, թէ ոչ մէկ յեղափոխական կազմակերպութիւն նպատակ ունի ցարի դէմ մահափորձ կազմակերպելու: Այդ իսկ պատճառով, ցարի կեանքը միանգամայն ապահով կարելի է համարել: Նոյնը յայտարարեց ե՛ւ ազնուականութեան պարագլուխը:

«Սակայն, – աւելցուցի ես – որպէսզի միանգամայն վստահ լինիմ իմ կարծիքիս մէջ, յանձն կ'առնեմ խօսիլ այդ մասին յեղափոխական կազմակերպութիւններու հետ»:

Ես կատարեցի յանձնառութիւնս եւ այս անգամ աւելի վստահ՝ յայտնեցի կարծիքս Փոխարքայի օգնականին:

Քաղաւորը ընդունեցինք Քիֆլիսի մէջ: Ես ուղեկցեցի իրեն քաղաքային շէնքերն ու Հիւանդանոցները այցելելու ատեն: Հիւանդանոցներէն մէկուն մէջ պառկած էր Բայազէտի տակ վիրաւորուած Դրոն: Յարին ներկայացրի Դրոն:

Ի պատիւ ցարի, Քաղաքային Վարչութիւնը սարքեց ընդունելութիւն մը, ուր հրաւիրուեցան 600 քաղաքացիներ: Յարիչուրջ ջերմ մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ. ոչ ոք՝ կ'առարկէր, ոչ ոք՝ կը բողոքէր իրենց յոյս տուած այդ վերաբերմունքին համար: Փամանակը այդպէս էր: Բոլորը մէկ կողմ էին դրած վէճերն ու բողոքները:

Սակայն, ցարը չկարողացաւ օգտուիլ ժողովուրդի տրամադրութիւններէն, չկարողացաւ օր առաջ հաշտութիւն կնքել իր ժողովուրդի հետ:

Երբ իրեն կը ներկայացնէի քաղաքային ինքնա-

վարութեան ծառայողները, ճառ մը արտասանեցի՝ շեշտելով Կովկասի պաշանջներն ու կարիքները: Ոստեցի այն բոլոր խնդիրներու վերաբերեալ, որոնց անդրադարձայ նախորդ գլուխներու մէջ, այսինքն՝ բարձրագոյն զպրոցի, Երզուեալ զատաւորներու եւ գաւառական ինքնավարութիւններու խնդիրներուն:

Յարը ինձ պատասխանեց ճառով մը՝ խնդակցութիւն յայտնելով այն մասին, որ ինք եկած է Կովկաս, զոր անուանեց «ռուսական թագի ամենայաւ պոճարը», բայց ըստ էութեամբ ան չմօտեցաւ իմ շօշափած հարցերուն:

Հայկական պատուիրակութիւնը եւս այցելեց ցարին: Ես անդամ էի եւ այդ պատուիրակութեան: Սամսոն Յարութիւնեանը, Հայ Բարեգործական եւ կրթական հիմնարկութիւններու կողմէ այն միտքը յայտնեց ցարին, որ պատերազմը եւ յաղթութիւնը վերջապէս բաւարարութիւն պիտի տան Հայ Ժողովուրդի ազգային պաշանջներուն: Նոյնը ըսած էր ցարին եւ կաթողիկոսը. Երկուսին ալ ցարը պատասխանեց, թէ Հայ Ժողովուրդին կը սպասէ փայլուն ապագայ մը:

Փոխարքայէն իմացայ, որ ցարը շատ պոճ էր մնացած իր Կովկաս այցելութենէն: Գո՛չ էր եւ Ժողովուրդը, որ գանազան երթեր կազմակերպելով՝ կ'ուզէր որ ցարը պինք տեսնէր մօտիկէն:

Քաղաքի մէջ, առանձին միջոցներ ձեռք չէին առնուած ցարի ապահովութեան համար: Յաճախ ցարի կառքը կ'անցնէր նեղիկ փողոցներէն եւ զիւրին էր ոռոմրի հարուածով մը վերջ տալ իր կեանքին:

Բայց ժողովուրդի տրամադրութիւնները այլ էին այն ժամանակ ցարի հանդէպ:

Յարը Թիֆլիսի մէջ երեք օր մնալէ ետք, մեկնեցաւ Կարս, ապա՝ Սարիղամիշ և՝ ամէնուրեք մնաց զոհ իր տեսածէն:

Վերադարձին, երբ ցարը պիտի մեկնէր Պետերբուրգ, զիս կանչեց պալատական նախարար Բեկկէնդորֆը և՝ ըսաւ, թէ ցարը կ'ուզէ ինձ պարգևել աստիճան մը կամ չքանչան մը: Նախարարը կ'ուզէր իմանալ, թէ այդ երկու պարգեւներէն ո՞րն է նախընտրելին ինձ համար:

Ես խօսեցի այդ մասին Փոխարքայի հետ, որ խորհուրդ տուաւ ինձ չընդունել որեւէ պարգեւ: Փոխարքայի խորհուրդը խելօք էր և՝ տրամաբանական: Ան ըսաւ, որ ինձ համար բաւական է միապետի բարձր ցանկութիւնը ինձ պարգեւելու, թէ չքանչանը կամ աստիճանը ոչինչ պիտի աւելցնէ այն վերարեմունքին վրայ, որ ունին դէպի ինձ ուս իշխանաւորները: Ընդհակառակը, ցարի պարգեւով ես պիտի դառնամ բիրտկրատ աստիճանաւոր մը և՝ կորսնցընեմ ժողովուրդի ինձի հանդէպ ունեցած հաւատն ու վստահութիւնը: Փոխարքան ըսաւ նաեւ, որ իմ արժէքս հենց այդ վստահութեան մէջ է, առանց որուն հենց իրենց՝ իշխանաւորներու աչքին իսկ անարժէք մէկը պիտի դառնամ:

Փոխարքան իրաւացի էր: Ես հրաժարեցայ ցարի պարգեւէն:

Յարի գալուստը ապացոյց մըն էր, որ դեռ ուշ չէր ժողովուրդի հետ համաձայնութեան եզր մը գտնել: Բայց ցարը մնաց խուլ և՝ կոյր ժողովուրդի պահանջ-

ներուն հանդէպ եւ զրդուած թագուհիէն անտես առաւ իր ժողովուրդի ամէնակեան կարիքները: Իր կարճատես քաղաքականութիւնը յանգեցաւ մարդկային ամենասարսափելի ողբերգութեան, որուն զոհը դարձաւ նաեւ ինք՝ ցարը՝ ամբողջ ընտանիքի հետ միասին:

Պօսակցութեան մէջ ցարը իր գոհունակութիւնը յայտնեց ինձ, որ Կովկասի ժողովուրդը այսպիսի եռանդով կ'աշխատի ճակատի եւ վերաւոր զինուորներու համար: Ըսաւ նոյնպէս, որ միւս տարի նորէն Կովկաս պիտի գայ, այս անգամ թագուհու հետ միասին:

Դեկտեմբեր 1ին ցարը մեկնեցաւ:

Մէկ շաբաթ չանցած՝ լուր տարածուեցաւ, որ թրքական զօրքերը ձմրան այդ սառնամանիքին, երեւացեր են սահմանին մօտ, Սարիղամիշի տակ:

Ռուսական բանակը, որ փոքրաթիւ էր թրքական ճակատի վրայ, ընդամէնը մէկ կանոնաւոր զօրամարմին (կորպուս) եւ քանի մը երկրորդական զօրամասեր (դիվիզիա), երեք կողմէն շրջապատուած էր թրքական երրորդ բանակէն, որ կազմուած էր 60 բաժնախորհրդներէ եւ որուն գլուխը անցած էր Էնվէր փաշան:

Կարս եւ Թիֆլիս տանող միակ երկաթուղագիծը եւ խճուղին թուրքերը զրաւած էին: Թրքական բանակը յառաջացած էր մինչեւ Արդահան եւ անցած էր մեր զօրքերու եւ Կարսի բերդի թիկունքը:

Օրէնքի համաձայն, Կովկասեան ճակատի հրամանատարը ինք՝ Փոխարքան է: Բայց ի նկատի ունենալով, որ Վորոնցով-Դաշկովը տկար էր եւ ծեր, զին-

ւորական բոլոր գործերը յանձնած էր իր օգնական՝
գօր՝ Միշլայեւսկիին, որ այդ ժամանակ Սարիղամիշ
էր: Զօրավարը, տեսնելով որ ոուս բանակը չըջա-
պատուած է, հրաման կու տայ գօրքին նահանջել և
ինքը ձիով կը փախչի Թիֆլիս, ուր գեկուցում կու
տայ Փոխարքային ոուս գօրքի անել կացութեան մա-
սին:

Զեկուցումը առաջ բերաւ կատարեալ խուճապ
և առաջին հերթին վարչական ու զինուորական իշ-
խանութիւններու մէջ: Որոշուեցաւ անմիջապէս դա-
տարկել Թիֆլիսը և վարչական մեքենան տեղափո-
խել Հիւսիսային Կովկաս:

Այդ նպատակին համար յատկացուեցաւ ինը մի-
լիոն ռուբլի, գոր անմիջապէս իրենց մէջ բաժնեցին
պաշտօնեաները և «գործերով» լիքը սնտուկներ
պատրաստեցին մեկնելու համար: Մեկնեցին պետա-
կան քանի մը հիմնարկութիւններ, լուսաւորութեան
վարչութիւնը և ուրիշ հաստատութիւններ:

Ուշ երեկոյ էր, երբ զիս կանչեցին զինուորական
շտաբը: Գլխաւոր հրամանատարի օգնականը ինձ
յայտնեց, թէ Թիֆլիսը քանի մը օրէն կարող է անցնիլ
թշնամու ձեռքը և թէ պետք է քաղաքի շուրջը խրա-
մատներ փորել, որուն համար հարկաւոր կը լինին
10,000 բանուորներ:

Անմիջապէս վերադարձայ քաղաքապետարան-
կանչեցի քաղաքի գլխաւոր գործակալ Շավերդեա-
նին, որ իր տրամադրութեան տակ ունէր 40 գործա-
կալներ և պատուիրեցի քաղաքէն գտնել 10,000
բանուորներ:

Առաւօտեան, զիս հրաւիրեցին գօր՝ Միշլայեւս-

կիւր մօտ՝ խորհրդակցութեան: Զօրավարը կը պատ-
րաստէր տեղահանութեան ծրագիրը, ինչպէս նաեւ
նոր բանակ՝ Թիֆլիսը եւ Բագուն պաշտպանելու:
Դուրսը կորսնցուցած կ'երեւէր ան:

Իսկ ի՞նչ կ'ընէր այդ նոյն ժամանակ ուս բա-
նակը Սարիղամիշի եւ հայ ազգաբնակչութիւնը՝
Թիֆլիսի մէջ: Ի՞նչ դեր ունէր խաղալու Թիֆլիսի քա-
ղաքային վարչութիւնը: Դէպքերը պիտի նկարագրեմ
միանգամայն առարկայօրէն:

Զօրավարներէն ստանալով խուճապային հրա-
մաններ եւ զգալով իմ ծայր աստիճանի պատասխա-
նատու վիճակը որպէս քաղաքագլուխի, որոշեցի
հարցնել Փոխարքայի կարծիքը: Պէտք է ըսեմ, որ Փո-
խարքան զտայ արտաքնապէս շատ հանգիստ: Ան եւս
կը պտնէր կացութիւնը ծանր, բայց ոչ խուճապային:
Փոխարքան մերժած էր որեւէ պատրուակի տակ թո-
ղուլ Թիֆլիսը վտանգի պահուն: Ան կը հաւատար
ուս բանակի ուժին:

Զօր. Միշլայեւսկին, փախչելով ճակատէն, հա-
կառակ զինուորական բոլոր օրէնքներուն, չէր նշա-
նակած իրեն փոխանորդ մը, այլ հրամայած էր զօրա-
պետներուն «նահանջել՝ իրար հետ համաձայնու-
թեան վալով»: Զօրքերու շտաբի պետ՝ զօր. Իւդենի-
չը, խուզարկու աչքով քննելով կացութիւնը, կ'որոշէ
չենթարկուիլ Միշլայեւսկիի հրամանին եւ նահանջի
փոխարէն կը հրամայէ կոուր մտնել թշնամիին հետ:

* * *

Զօր. Իւդենիչի անձի վրայ պէտք է կանգ առնեմ,

որովհետեւ անոր անուան հետ են կապուած ուս-
բանակի փայլուն յաղթութիւնները կովկասեան ճա-
կատին վրայ, ինչպէս Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ
Թրքահայաստանի հերոսական զբաւումները:

Ջօր. Իւզենիչին հանդիպած եմ շատ անգամներ,
որովհետեւ ան էր կովկասեան ճակատի փաստական
հրամանատարը: Ծայրայեղ միապետական մըն էր իր
համոզումներով: Իրեն կը պատկանի Թրքահայաս-
տանը կողակներով բնակեցնելու գաղափարը: Կրո-
ւելով թուրքերու դէմ՝ ան կը մտածէր ոչ այն մասին,
թէ այդ երկիրը կը պատկանի հայերուն, այլ կը ձգտէր
ստեղծել այդ հողամասերէն ուսական երկիր մը
ուս ազգարնակչութեամբ:

Որպէս գինուորական, զօրավարը տաղանդաւոր
էր եւ յանդուգն: Եթէ չլինէր բուլղարիկեան շարժումը,
մինչեւ այսօր ալ հայկական հողամասերը ազատ կը
լինէին թրքական գերիշխանութենէն:

Շնորհիւ իր պահանջողական ըմբռնումներուն,
Իւզենիչը ժողովրդականութիւն չէր վայելեր Կովկա-
սի ազգարնակչութեան ու մանաւանդ հայերու մէջ:
Ան կը համարուէր հակառակորդ հայերուն եւ հայ-
կական ազգային պահանջներուն: Դէպի հայ կամա-
ւորները Իւզենիչի վերաբերմունքը սատը քաղաքա-
վարական էր, մինչդեռ միւս զօրավարները՝ Բարա-
տովը, որ վերջերս մեռաւ Փարիզի մէջ, Օդանովսկին
եւ Չերնոզուբովը համակրական վերաբերմունք ու-
նէին:

* * *

Իւզենիչը, ինչպէս ըսինք, տեսնելով անեկ կա-

ցութիւնը՝ կ'որոշէ անցնել յարձակման եւ հեռագրով
այդ մասին կը հաղորդէ Փոխարքային: Կը խնդրէ
միաժամանակ Կարսէն ուղարկել Լըրորդ զիմիզիան,
Սարիղամիշի բանակին օգնութեան հասնելու հա-
մար:

Այս հեռագիրը հանգստացուց գլուխը կորսն-
ցուցած թիկունքը եւ բարձրացուց զօրքերու տրա-
մադրութիւնը:

Իւզենիչը կը հրահանգէ զօրքերուն չնահանջել
ոչ մէկ քայլ եւ արշաւել թուրքերու վրայ: Էնվեր փա-
շան, նոյնպէս գիտակցելով ծանր կացութիւնը, իր
զօրքերուն ուղղուած հրամանի մէջ կ'ըսէ. «Եթէ
ռուսները նահանջեն, անոնք ջարդուած են ու կո-
րած եւ Թիֆլիսի նամբան բաց է մեզ համար: Բայց
եթէ մենք չյաջողինք զանոնք բռնել դիրքերէն, այն
ժամանակ մեր զօրամասերը ենթակայ կը լինին
լուրջ վտանգի»:

Այդպէս ալ եղաւ: Դեկտեմբեր 11-22ի կռիւնե-
րուն մէջ, թուրքերը ամբողջապէս ջարդուեցան: Էն-
վերը գնաց Պոլիս. թրքական մէկ ամբողջ զօրամար-
մին գերի առնուեցաւ իր սպայակոյտին եւ հրամա-
նատարներուն հետ միասին: Կովկասը փրկուեցաւ:

Ես տեսայ Թիֆլիսէն անցնող թուրք գերի զին-
ւորները: Առանց կօշիկի, պատառոտած շորերով,
քանի մը բուռ ցորեն գրպաններու մէջ որպէս սը-
նունդ, ոմանք կ'անցնէին փակ գնացքներով: Բըծա-
ւոր թիֆոյէն մեռածները դուրս կը բերէին գնացք-
ներէն: Համաճարակը մեծ էր անոնց մէջ:

Մինչդեռ Իշխանութիւնը մատնուած էր խուճա-
պի, եւ նիստի հրաւիրեցի Քաղաքային Խորհուրդը: Ի

պատիւ անոնց պիտի ըսեմ, թէ բոլորն ալ, մէջն առած ե՛ւ քաղաքի պաշտօնեաները, պահեցին կատարեալ պաղարիւնութիւն եւ սառնասրտութիւն, պիտակցելով հանդերձ վտանգի ամբողջ մեծութիւնը: Բոլորս ալ մեր դիրքերու վրայ էինք, պատարաստ կատարելու մեր պարտքը եւ ոչ ոք մտածեց այդ ծանր օրերուն թողուլ Թիֆլիսը եւ հեռանալ:

Հայ ազգաբնակչութեան մէջ ալ խուճապը բաւական ծաւալ ստացաւ: Շատերը փախան Թիֆլիսէն: Կառքերը չափազանց սուղ գիններով դէպի հիւսիս կը տանէին ահաբեկուած ամբոխը:

Յաղթութեան լուրը ցնծութեամբ լեցուց ժողովուրդի ոգին: Տրամադրութիւնները բարձրացան: Տխրեցին միայն թուրքերը, որոնք Կարսի շրջանին մէջ հացի հսկայական պաշար էին պատրաստած թուրք բանակի համար: Իշխանութիւնը գիտէր այդ պարագան եւ այդ պատճառով ալ պատերազմական վայրերու մէջ գտնուող թուրք ազգաբնակչութիւնը տեղահան կ'ընէր եւ կ'ուղարկէր երկրի ներսերը:

Վրացիները հեռու էին դէպքերու անցուղարձէն եւ կ'աշխատէին չարտայայտուիլ:

1915ի սկիզբներուն, թուրքերը յետ էին չպրտուած երկրի խորքերը: Բայց Յուլիսին, Էնվէր փաշան, հաւաքելով 90 նոր բատալիոններ, թնդանօթների եւ հեծելազօրքի օգնութեամբ, արշաւեց կովկասեան չորրորդ զօրամարմնի վրայ եւ յաղթութիւն տարաւ: Զօր. Իւդենիչը 20 բատալիոններով դիմեց հակայարձակման եւ կարողացաւ նորէն վերականգնել կացութիւնը:

Ռուսական զօրքի նահանջներն ու առաջախա-

դացումը անել վիճակ կը ստեղծէին Հայ Ժողովուրդին
Համար, որ Տաճկահայաստանի մէջ գրկաբաց կ'ըն-
դունէր ոռոսական զօրքերը եւ անոնց Հետ ալ միասին
կը բռնէր նահանջի ճամբան ղէպի Կովկաս... ղէպի
Երեւանի նահանգը:

* * *

Դեռ 1914ի աշնան ու ձմրան, Էջմիածին եւ Երե-
ւան հասան զաղթականութեան առաջին հոսանքնե-
րը:

Առաջին օրէն իսկ, հասարակական կազմակեր-
պութիւնները գործի լծուեցան՝ զաղթականներուն
օգնելու համար: Մոսկուայի մէջ կազմուեցաւ Հայ-
կական կոմիտէն, որու նախաձեռնողն էր յայտնի ի-
րաւարան եւ հասարակական գործիչ Ս. Մամիկոն-
եանը: Էջմիածնի մէջ սկսեց գործել Եղբայրական
Օգնութեան Կոմիտէն: Հայ Բարեգործական Ընկե-
րութիւնը եւ ուրիշ շատ կազմակերպութիւններ միա-
ժամանակ լծուեցին օգնութեան գործին: Բայց յետ
չմնաց եւ Քաղաքներու Միութիւնը:

Համառոտական Քաղաքներու Միութեան փոխ
նախագահ Կիւկիներ Կովկաս ժամանեց եւ Հեռագրով
Մոսկուայէն Թոյլտուութիւն խնդրեց, որպէսզի Քա-
ղաքներու Միութեան գործունէութիւնը տարածուի
նաեւ զաղթականներու վրայ: Պատասխանը չուշա-
ցաւ, որ Թոյլտուութիւն կու տար եւ մենք անմիջա-
պէս անցանք գործի:

Ես մեկնեցի Էջմիածին եւ այն՝ ինչ տեսայ այն-
տեղ, երբեք պիտի չմոռնամ: Սառնամանիք ձմրան ք-

րերուն, անօթի եւ մերկ հայ գաղթականներ, առանց օթեւանի, գետնի վրայ նստած էին: Կը յիշեմ՝ ցուրտ երեկոյ մըն էր: Իմ օգնական Եւանգուլեանի հետ, որ յետոյ դարձաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը Վրաստանի մէջ, գնացինք գաղթականներու մօտ: Հեռուն հագիւ կը նշմարուէր Մասիսը: Էջմիածնի անտառը կը տնքար կարծես գաղթականներու ցաւով ու կը հեծկըլտար անոնց արցունքով:

Սոսկալի գիշեր: Ինչպիսի յուզմունքի ժամեր ապրեցի:

Առաւօտեան, արշալոյսի առաջին ճառագայթները ողողեցին Մասիսի ձիւնապատ գագաթը եւ թանձր կապոյտը վեհօրէն փոուեցաւ անոր փէշերուն: Ինչպէս աններդաշնակ էր բնութեան այդ վեհ տեսարանը՝ մարդկային ծով թշուառութեան ու տանջանքի հետ: Քաղցէն, ցրտէն ու համաճարակէն էն կը մեռնէին հազարներ, կը մեռնէին երեխաներ եւ կանայք:

Մենք ըրինք, ինչ որ կարողացանք: Բժշկական օգնութիւնը կը հասցնէին բժիշկներ՝ Համօ Օհանջանեան եւ Բաբայեան, Քաղաքներու Միութեան պաշտօնեաներ, որոնք ապագային դարձան Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարներ:

Ծանօթանալով գաղթականութեան կարիքներուն հետ, մենք վերադարձանք Թիֆլիս եւ անմիջապէս անցանք գործի: Փոխարքայի կիներ հիմնեց կոմիտէ մը՝ գաղթականներուն օգնութեան համար: Թաթարներու ներկայացուցիչները ղիմեցին կոմսուհուն, խնդրելով կոմիտէի աջակցութիւնը Կարսի Թա-

Թար գաղթականներուն համար, բայց կոմսուհին սառը պատասխանեց.

«Ես չեմ փանջնար քաթար գաղթականներ, կը փանջնամ միայն քաթար դաւաճաններ»:

Թաթարներու զիմումը մերժուեցաւ: Կոմսուհին չէր բարեւեր անգամ Բագուի Թաթար Բարեգործական Միութեան ներկայացուցիչներուն: Այս հանգամանքը անշուշտ կ'ազդէր հայ-թրքական յարաբերութիւններու վրայ, որովհետեւ Փոխարքայի պալատի մէջ անոնք կը տեսնէին, որ հայ գաղթականներուն ամենալայն չափով կը յատկացուէին ալիւր եւ հագուստեղէն: Թաթարները, որպէս լաւ դիւանագէտներ, լռեցին այն ժամանակ, բայց իրենց պատասխանը տուին հայերուն մէկ ուրիշ տեղ եւ ուրիշ ժամանակ:

Ծանր էր եւ վրացի ազնուականութեան պարագլուխ՝ Աբխազիի կացութիւնը: Ան կը ցանկար, որ օժանդակութիւն տրուի եւ թուրք փախստականներուն, բայց չէր ուզեր կոմսուհու հետ ընդհարիլ. իսկ լոռութիւնը կը նշանակէր գրգռել իր դէմ Թաթարները: Աբխազին խորհրդակցեց ինձ հետ այդ մասին: Ըսի իրեն, որ կոմսուհին չիտակ է եւ կտրուկ իր որոշումներուն մէջ: Ան ինձ հետ համաձայնեցաւ:

Ընդամենը Կովկաս մտան 300,000 հայ գաղթականներ, որոնք մինչեւ այսօր ալ կը կազմեն Հայաստանի ազգաբնակչութեան մէկ մասը: Այդ գաղթականներէն մաս մըն ալ կ'ապրին Վրաստանի եւ Հիւսիսային Կովկասի մէջ:

Հսկայական դուժարներ ծախսուեցան հայ գաղթականութեան վրայ: Ռուսահայութիւնը տուաւ՝

4,580,000 ոսկի ուրլի, պաղութահայութիւնը՝ 620,000 ուրլի, ուս կառավարութիւնը՝ 1,700,000 ուրլի եւ քաղաքագլուխի անգլիական Ֆոնտը՝ 670,000 ուրլի, բացի հազուստեղէնէ, որ բոլոր կողմերէն կը ստացուէր որպէս նուէր:

Այս բոլոր գումարները ծախսուեցան զանազան կազմակերպութիւններու միջոցով մինչեւ 1917ի յեղափոխութիւնը:

Անդրկովկասեան յատուկ իշխանութեան կազմումով, նորէն յատկացուեցաւ 10,252,000 ուրլիի գումար մը, նոյն կարիքներուն համար:

Քաղաքներու Միութիւնը մեծապէս բերաւ իր մասնակցութիւնը պաղթականներու օգնութեան գործին: Բայց շուտով լսուեցան տրտունջքի եւ բողոքի ձայներ: Ռուս բարձրաստիճան զինուորականները կը բողոքէին, որ Քաղաքներու Միութիւնը ամբողջապէս կլանուած պաղթականական գործերով՝ անտես է՝ առնէ վերաւոր զինուորներու խնամքի գործը: Այդ մասին տեղի ունեցան որոշակի պանդատներ:

Եւ կ'աշխատէի ապացուցել, որ այդ բոլոր բողոքներն ու պանդատները անհիմն են եւ միտումնաւոր:

Քաղաքներու Միութեան պաշտօնեաներու բացարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմէին հայերը. հանգամանք մը, որ նոյնպէս տեղի կու տար զժողոճութիւններու: Մեր գործունէութեան առաջին տարիէն իսկ, մեր դէմ ունեցած հազիւ նշմարելի զժողոճութիւնները պատերազմի վերջին տարիներուն փոխուեցան բացայայտ սառն վերաբերմունքի:

* * *

Պատերազմի առաջին տարին ոչ մէկ անհամաձայնութիւն պատահեցաւ կեդրոնական և կովկասեան իշխանութիւններու միջև: Բոլորը կ'աշխատէին պատերազմի համար, «պատերազմը մինչև յաղթական վախճան և ամէն ինչ պատերազմի համար» նըշանաբաններով:

Ճիշդ է, կեանքի մակերեսէն դուրս, մութ անկիւններու մէջ, աննկատելի կերպով կ'աշխատէին բոլշևիկները, բայց այդ աշխատանքը այն ժամանակուան պայմաններու մէջ անարժէք էր և ապարդիւն: Քաղաքներու Միութեան մէջ նայնպէս կ'աշխատէին բոլշևիկները, ինչպէս Աթաբեկեանը, Նազարէթեանը, Դանդուրեանը և Էլիաւան, որոնք խորհրդային իշխանութեան օրով զրաւեցին առաջնակարգ դիրքեր, բայց այն ժամանակ, անոնք ոչինչով չէին արտայայտեր իրենք գիրենք:

Այդ ժամանակ, բոլշևիկները կ'աշխատէին ժրնելի մէջ, ուր կը բնակէին Լենին և ուրիշ կարեւոր բոլշևիկներ: Երկրի մէջ անոնց աշխատանքը ապարդիւն կ'անցնէր:

Ով ոռոսերէն գիտէ, թող կարդայ զօր. Սպիրիդոնովիչի «Ռուս բոլշևիզմի զարգացման պատմութեան» վերադասութիւն կրող գիրքը, ուր հեղինակը մանրամասնօրէն կանգ կ'առնէ բոլշևիկներու գործունէութեան վրայ և կ'ապացուցանէ, թէ ինչպէս անոնց քարոզիչները ոչ մէկ յաջողութիւն ունէին զօրքի և ժողովուրդի մէջ:

Արդէն խօսեցանք այն մասին, թէ կովկասեան

գործերը մեծապէս կախուած էին Պետերբուրգէն, ցարի պալատէն եւ զլիսաւոր շտաբէն, ուր կը գտնուէր մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը: Այդ իսկ պատճառով, կարելի որ է իմանալ, թէ ի՞նչ կը կատարուէր իշխանական բարձր շրջանակներու մէջ, այդ նոյն ժամանակ:

1915 Օգոստոսին, շնորհիւ թագուհու միջամբտութիւններուն եւ շնորհիւ այն հանգամանքին, որ ուսւ իշխանական շրջանակներու մէջ հանդէս էր եկած կիսագրագէտ մուժիկ մը՝ Գրիգորիյ Ռասպուտին, որ ամբողջ Ռուսաստանի ներքին եւ արտաքին գործերու զլիսաւոր տէրն էր դարձած, Կովկասի մէջ տեղի ունեցան մեծ փոփոխութիւններ: Հեռացուեցաւ պաշտօնէն կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, որու փոխարէն փոխարքայութեան կանչուեցաւ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը:

Այդ փոփոխութիւնը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Կովկասի եւ հայերու համար, բայց Ռուսաստանի համար ունեցաւ աւելի մեծ եւ կարեւոր հետեւանքներ:

Այս փոփոխութիւններու իմաստը ըմբռնելու համար, պէտք է կանգ առնել Ռասպուտինի անձին վրայ: Սիրերիոյ խորքերէն, պատերազմէն քանի մը տարի առաջ, Պետերբուրգ էր եկած կիսագրագէտ ծերունի մը, որ շուտով «Սուրբ եւ Աստուծոյ մարդու» համբաւ հանեց: Ռասպուտինը, իր աչքերու ուժին շնորհիւ, կարողացաւ իրեն ենթարկել շատ բարձր շրջանակներուն պատկանող կիներ:

Սուրբ մարդու լուրը հասած էր ցարին եւ թագուհիին: Ասոնք Ռասպուտինի «աստուածային զօ-

րութեան» մէջ կը տեսնէին միակ դարձանը իրենց թագաժառանգի համար, որ կը տառապէր «Հեմոֆիլիա» կոչուած հիւանդութեամբ: Այդ հիւանդութիւնը կ'արտայայտուի երկարատեւ արիւնահոսութեամբ: Եւ ահա Ռասպուտինը կը դառնայ պալատի ամէնօրեայ հիւրը եւ շուտով մեծ ազդեցութիւն ձեռք կը բերէ ցարի եւ թագուհիի վրայ: Ցարը եւ ցարուհին կը համբուրեն Ռասպուտինի ձեռքը՝ ամէն անգամ, երբ նա ներս կը մտնի: Ռասպուտինը իր ձեռքը կ'առնէ կառավարական գործերը եւ այլեւս առանց անոր չեն կատարուիր պետական այնպիսի կարեւոր գործեր, ինչպէս նախարարներու նշանակումը, Պետական Խորհրդի բացումը, դատական խնդիրները: Մէկ խօսքով, Ռասպուտինի կամքը կը դառնայ օրէնք ցարի եւ ցարուհու համար:

Ցարը տկար կամքի տէր մարդ էր եւ Ռասպուտինը գտած էր ճամբան... ազդել ցարի վրայ, աւելի ուժեղ կամքով ցարուհու միջոցով:

Պալատի մէջ, Ռասպուտինը կ'ընէր այն, ինչ որ կը ցանկար: Երջապատած էր ինքզինք Պետերբուրգի ամենազեղեցիկ եւ ամենաազդեցիկ կիներով եւ կը ներշնչէր նրանց այն միտքը, թէ միայն իրեն յանձնըւող կիները կարող են ազատագրուիլ իրենց վրան ծանրացած մեղքերէն:

Հետագայ պատմութեամբ, մենք կու տանք այդ մարդու վախճանը եւ կը բացատրենք, թէ ի՞նչ դեր խաղաց այդ՝ միապետութեան եւ գահին անկման մէջ: Հիմա շեշտենք միայն, որ շնորհիւ Ռասպուտինի, միայն Կովկասն ու նեցաւ նոր Փոխարքայ մը:

Շատերու համար անհասկնալի կը մնայ միան-

զամայն, թէ ինչպէ՞ս կիսագրագէտ մուժիկ մը՝ միապետական երկրի մը մէջ՝ կարող է այնպիսի ազդեցութիւն ձեռք բերել, որ առանց իր հաւանութեան ոչ մէկ նախարար կրնար իր պաշտօնին վրայ մնալ կամ պաշտօնի կանչուիլ:

Այս հարցի մասին մեծ գրականութիւն կայ՝ ոուսերէն լեզուով: Հայերէն չատ քիչ բան է գրուած այս մասին: Ով կարող է կարդալ ոուսերէն, թո՛ղ թղթատէ «Պատկերագարդ Ռուսաստան» չաբաթաթերթի 1931ի ձմրան եւ 1932ի գարնան համարները, որ մանրամասն պատմում են այդ արատաւ որ ծերունիի գործերն ու արարքները: Այդ յօդուածներէն կ'երեւայ, որ Ռասպուտինը, վախնալով մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի ցարի վրայ ունեցած ազդեցութենէն, թագուհու միջոցով ցարին կը ներշնչէ այն միտքը, թէ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կը պատրաստէ ըմբոստութիւն մը ցարի դէմ եւ պէտք է օր առաջ հեռացնել զայն ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնէն եւ ուղարկել Կովկաս: Թագուհին յամառ աշխատանքով կը կարողանայ համոզել ցարը եւ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կը հեռացուի հրամանատարի պաշտօնէն՝ նշանակուելով Կովկաս, որպէս Փոխարքայ:

Մինչ այդ՝ Կովկասը կ'ապրէր նոր յաղթութիւններու եւ նոր յոյսերու երազներով: Մեր քաղաքական երկինքը անամպ էր: Ապրիլեան սոսկալի Եղեռնը մեզ չէր հասած դեռ: Մենք դեռ չգիտէինք թուրքի այն սոսկալի լեզուն, որ այնքան յուսալքեց մեզ:

Պատերազմի պնտճառով տեղեկութիւնները կ'ուշանային եւ հատ ու կտոր լուրեր միայն կը հասնէին մեզ: Աղէտի իսկական պատկերը չգիտէինք եւ

մեր տրամադրութիւնները թունաւորուած չէին զեռ:
Գիտէինք միայն, թէ ի՞նչ կը կատարուի կովկասեան
ճակատին վրայ մինչեւ Վան եւ Էրզրում:

Բայց անցնինք մեր պատմութեան եւ տեսնենք,
թէ ի՞նչ ղէպեր տեղի ունեցան թաղաւորական պա-
լատին մէջ, որոնք մեզ տուին նոր Փոխարքայ մը եւ
բացին քաղաքական նոր դարաշրջան մը կովկասի
համար:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԴԵՊՔԵՐԸ ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ
ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ*

1915 Օգոստոսին, Նիկոլայ Բ.ր որոշեց անցնել
դուբլինյան հրամանատարություն ղեկավար:

Իր այդ որոշումը իրապարծելու համար, պետք էր
հեռացնել մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայևիչը գլխա-
ւոր հրամանատարի պաշտոնէն: Բայց որպէսզի այդ
հեռացումը կրէր պատուաւոր բնոյթ, Նիկոլայ Բ.ր
Կովկասի Փոխարքայ և Կովկասեան բանակի գլխա-
ւոր հրամանատար նշանակեց մեծ իշխան Նիկոլայ
Նիկոլայևիչը: Կովկասի Փոխարքայ՝ Կոմս Վորոն-
ցով-Դաշկովը իր հրաժարականը տուաւ և մեկնեց
Թիֆլիսէն:

Ի՞նչ բանք ստիպեց ցարը տալու այդ որոշումը,
որ այն ժամանակ զժողովութիւն պատճառեց ոչ մի-
այն ուս առաջաւոր տարրերուն, այլև կառավա-
րութեան, մեծ իշխաններուն, բանակին և մինչև
անգամ թագաւորական ընտանիքին: Յարուհու նա-
մակները ուղղուած ցարին, թագաւորի և մեծ իշխա-
նի մօտ կանգնած մարդոց վկայութիւնները եւ իմ

(*) Այս եւ յաջորդ գլուխին (ԺԴ-ը) ենթախորագիւրները աւել-
ցուած են մեր կողմէ:

ԽՄԲ.

տպաւորութիւնները՝ ստացած կոմս Վորոնցով
-Դաշկովէն եւ իր շրջապատէն՝ կասկած չէին ձգեր,
թէ տխրահոգակ Գրիգորիյ Ռասպուտինը բախտորոշ
ղեր մը կատարած էր այդ փոփոխութեանց մէջ:

Յարին զգոյշ կերպով նախազգուշացումներ կ'ը-
նէր իր շրջապատը, որպէսզի ցարը հրաժարի իր միտ-
քէն: Կ'ըսեն, թէ մեծ իշխաններէն մէկը նոյնիսկ կը
թողու ճակատը եւ կը շտապէ Պետերբուրգ՝ համոզե-
լու համար թագաւորը, որ ետ կանգնի իր որոշումէն:
Պետական Դումայի նախագահը, յատուկ նամակով,
կը խնդրէ ցարէն վտանգի չենթարկել ցարական
բարձր հեղինակութիւնը եւ յետ կանգնել իր որոշու-
մէն:

Բոլորի համար պարզ էր, որ թույլեւեմ ցարը չու-
նէր ո՛չ գինուորական պատրաստութիւն եւ ոչ ալ ան-
հրաժեշտ զիտութիւն՝ բանակի հրամանատարու-
թիւնը անձամբ ստանձնելու համար: Եւրոպական եւ
նոյնիսկ գերմանական դիւանագիտական եւ քաղա-
քական պարծիչները նոյն կարծիքն ունէին, որ ցարի
որոշումը կարող է կորստաբեր ըլլալ ուստի ժողո-
վուրդի եւ պետութեան համար: Մինչեւ անգամ, ցա-
րի հրամաններուն անխօս կերպով ենթարկուող նա-
խարարները արտաքին գործերու նախարարութեան
մէջ հաւաքուելով կ'որոշեն զիմել ցարին հետեւեալ
նամակով.

«Ամէնաուղորմած տէր, մի՛ մեղադրէ՛ք մեզ,
մեր անկեղծ եւ համարձակ այս դիմումիմ համար:
Մենք ստիպուած ենք այդպէս վարուիլ, որովհե-
տեւ այդ կը պահանջէ մեզմէ մեր հաւատարիմ հը-

պատակի ոգին, մեր հայրենասիրութիւնը եւ գիտակցութիւնը, որ այսօր կանգնած ենք ահաւոր դէպքերու առջեւ: Երէկ, նախարարներու ժողովին մէջ, ուր դուք կը նախագահէիք, մենք համարձակեցանք ձեզ յայտնել մեր ընդհանուր խնդիրը՝ չհեռացնել մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հրամանատարութեան պաշտօնէն: Եւ այսօր գիտակցելով Տէր, որ Դուք չէք հանիր մեր խնդիրը յարգել, կը համարձակինք նամակով Ձեզ յայտնել, թէ Ձեր որոշումը կը սպառնայ Ռուսաստանին, Ձեզ եւ Ձեր քաղաքական ընտանիքին՝ ծանր հետեւանքներով: Երէկուան ժողովին մէջ պարզուեցաւ եւ ուրիշ հանգամանք մը, այն՝ որ նախարարներու խորհրդի նախագահին եւ մեր միջեւ կան լուրջ տարակարծութիւններ երկրի ներքին կացութեան գնահատման մասին: Որեւէ ժամանակ անբոյլատրելի այս երեւոյթը կորստաբեր է պատերազմի ընթացքին: Ստեղծուած այս կացութեան մէջ, մենք կը կորսնցնենք մեր հաւատը գիտակցօրէն աշխատելու յօգուտ Ձեզ եւ հայրենիքի»:

Նամակը մնաց անպատասխան եւ չուտով գայն ստորագրող ու թ նախարարները՝ հեռացուեցան իրենց պաշտօններէն:

Սեպտեմբերի 4ին, ցարը մեկնեց ռազմաճակատ եւ ընդունեց պօրքերու գլխաւոր հրամանատարութիւնը:

Թերեւս ցարը չատ պատճառներ ունէր այդպէս վարուելու: Բայց կանգ առնենք ցարու հոյ նամակներուն վրայ, որոնք պրտած են ցարին՝ Ռուսպոլս-

տինի զրդումով: Ամբողջ մէկ տարի, պատերազմի սկիզբէն մինչեւ 1915 Օգոստոսը, երբ ցարը տուաւ այդ որոշումը, ցարու հին անընդհատ կը գրէր այդ մասին թագաւորին եւ կ'ըսէր, թէ Ռասպուտինի խնդրանքն է այդ:

Ռասպուտինի խորհուրդները ցարու հոս համար երկինքէն եկած ցուցմունքներ էին եւ աստուածային պատգամներ: Այդ խորհուրդներուն ցարու հին կ'ենթարկուէր անխօս եւ կոյր կերպով:

Յայտնի էր, որ շատերը կ'աշխատէին հեռացնել Ռասպուտինը ցարի պալատէն: Բայց այդ ուղղութեամբ կատարուած բոլոր փորձերը ապարդիւն կ'անցնէին: Թագուհու կոյր, միսթիք հաւատը զէպի Ռասպուտինը՝ առաջ կու գար այն համոզումէն, որ Ռասպուտինը կը պաշտպանէ թագաժառանգի առողջութիւնը եւ զայն կը փրկէ մահուանէ, որ ամէն օր, ամէն ժամ, կարող է առաջ գալ անոր հիւանդութիւնէն՝ անդադար արին նահոսութիւնէ:

Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը կը պատմէր ինձ այն մասին, որ հանգուցեալ թագուհի Մարիա Ֆէոդորովնան, Նիկոլայ Բ-ի մայրը, անգամ մը յաջողած էր համոզել որդին՝ հեռացնելու պալատէն Ռասպուտինը: Յարը հեռացուցած էր Ռասպուտինը Պետերբուրգէն եւ ան գացած էր Սիբիրիա՝ իր հայրենիքը: Բայց հագիւ մեկնած մայրաքաղաքէն, թագաժառանգը կը հիւանդանայ եւ բժշկները կացութիւնը կը գտնեն անյոյս: Ցարու հին յուսահատ վիճակի մէջ կը հեռագրէ Ռասպուտինին եւ կը ստանայ անոր պատասխանը. «Մի՛ վախճա՛, քագաժառանգը պիտի առողջանայ»:

Թագաժառանգը կ'առողջանայ և թագուհու հաւատքը դէպի Ռասպուտինի սուրբ զօրութիւնը աւելի կ'ամրանայ: Ռասպուտինը նորէն կը կանչուի Պետերբուրգ:

Բայց թագաժառանգը նորէն կը հիւանդանայ: Փրոֆեսոր Ֆէոդորովը երկու ժամ անընդհատ կ'աշխատի կանգնեցնել արիւնահոսութիւնը, բայց ի դուր: Պալատ կը կանչուի Ռասպուտինը, որ զննելով ձեռքը հիւանդի ճակատին՝ կը զաղրեցնէ արիւնահոսութիւնը:

Բժշկապետ Ֆէոդորովը պատմած էր Փոխարքային, որ ինք ականատես եղած էր այդ դէպքին:

Ի՞նչն էր արդեօք պատճառը Ռասպուտինի պորութեան: Ի՞նքը, թէ՞ իր ձեռք ատած միջոցները:

Արտաքնապէս, Ռասպուտինի միջամտութիւնը այնպէս ցնցած էր բոլորը, որ ամէնքն ալ անտր կը վերազդէին արիւնահոսութեան դադարումը:

Յարուհին սկսած էր ջերմեռանդօրէն հաւատայ, որ Ռասպուտինը օժտուած է երկնային զօրութեամբ և հրաշագործ ազդեցութիւն ունի մարդոց վրայ:

Այդ դէպքէն յետոյ, թագուհի մայրը այլեւս չկարողացաւ ազդել իր որդու վրայ և Ռասպուտինը դարձաւ պալատի մշտական յաճախորդը:

Պարզ է, որ այսպիսի պարագաներու մէջ, Ռասպուտինի յորդորները՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի դէմ ուղղուած, ցարուհու համար ունէին վճռական նշանակութիւն: Եւ եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ ցարուհին չէր սիրեր մեծ իշխանը և իր քոյր Միլիցիան, հասկնալի կը դառնայ,

որ Ռասպուտինի խորհուրդներուն ան կը միացնէր եւ իր անձնական կիրքերն ու անվստահութիւնը:

* * *

Դառնանք ցարուհու նամակներուն:

1914 Սեպտեմբերէն սկսած մինչեւ 1916 Դեկտեմբեր, երկու տարի շարունակ, ցարուհին 27 անգամ կը զգուշացնէ ցարը մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի դաւաճանական միտումներու մասին: Առաջին նամակի մէջ ան կը գրէ.

«Գրիգորին (Ռասպուտինը) քեզ շատ կը սիրէ եւ չ'ուզեր, որ Նիկոլայը (մեծ իշխանի արհամարհական անունը) որեւէ դեր խաղայ»:

Ժամանակագրական կարգով մէջբերումները ընենք այդ նամակներէն, որոնք զլիաւորապէս ուղղուած էին Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի եւ իր շրջապատին դէմ:

«Շատ վատ է, կը գրէ ցարուհին, որ Նիկոլայը, ուրիշներու դրդմամբ, կը խառնուի այնպիսի հարցերու, որոնք քեզ կը վերաբերին միայն: Աստուծոյ եւ ժողովուրդի առջեւ դու ես միակ ընտրեալը եւ ոչ ոք իրաւունք ունի բռնադատելու քո իրաւունքները: Կը վախճամ, որ Նիկոլայը այնպիսի չարիքներ ստեղծէ, որ դժուար լինի քեզ շտկել ապագային»:

Ուրիշ նամակի մը մէջ, ան կը գրէ.

«Չնայած որ Նիկոլայը բարձր պաշտօնի մը վրայ կը գտնուի, բայց գիտցիր, որ իրմէ բարձր

կանգնած ես դու: Զիս եւ մեր բարեկամը (Ռասպուտինը) շատ կը զայրացնէ այն հանգամանքը, որ Նիկոլաշը քո ոնով հեռագիրքեր կու տայ նահանգապետներուն եւ կարգադրութիւններ կ'ընէ»:

Կ'երեւի, որ Ռասպուտինը յաջողած էր կասկածի որոշ սերմեր ցանկը ցարուհու մէջ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայիւիչի հաւատարմութեան մասին եւ այդ սերմերը ժամանակին տուին շատ առատ բերքեր: Երբ 1915 Ապրիլին ցարը պիտի մեկնէր Լվով, ցարուհին կը գրէր.

«Ես պիտի խնդրեմ մեր բարեկամէն, որ առանձնապէս աղօթէ քեզ համար, երբ դու լինիս այնտեղ: Նիկոլաշը չէ, որ պիտի քեզ ուղեկից լինի: Դուն պէտք է չբաժնես հեղինակութիւնդ եւ լինիս այնտեղ առաջին տեղին վրայ: Ռասպուտինը չ'ուզեր, որ Նիկոլաշը քեզ ուղեկցի, որովհետեւ լաւ է որ դուն միմակ լինիս: Յիշիր, որ դուն երկար ես քաղաւորած եւ աւելի փորձառու ես, քան անոնք: Եթէ Նիկոլաշը սխալներ կը գործէ, քոյլ տուր. պատերազմէն ետք ան փոշի կը դառնայ եւ դուն պիտի ուղղես անոր սխալները: Հաւատա՛ եւ լսի՛ր մեր բարեկամին. անոր խորհուրդները քո եւ Ռուսիոյ օգտին համար են: Զէ՞ որ Աստուած գուր չէ, որ զրկած է գայն մեզ: Իսկ մենք պէտք է աւելի մտիկ ընենք իր խորհուրդներուն: Ի՞նչ լաւ է, որ մենք ունինք ոչ միայն իր աղօթքները, այլեւ իր խորհուրդները»:

Ցարուհին լրջօրէն կը վախնար մեծ իշխան Նի-

կոլայ Նիկոլայեիչի միջամտութենէն պետական
գործերուն: Ան խորհուրդ կու տար ցարին զլիաւոր
ռազմականի մէջ չզբաղիլ երբեք լուրջ հարցերով:

«Ոչ ոք գիտէ, — գայրացած կը գրէր ցարուհին —
թէ ո՞վ է կայսրը: Դուն ստիպուած ռազմական
կ'երթաս, այնտեղ կը հաւաքես քո նախարարները,
կարծես թէ այստեղ՝ Պետերբուրգի մէջ անկարող
ես այդ ընել: Այնպէս կ'երեւի, որ Նիկոլաշն է գործ
տեսնողը. ան է, որ պաշտօնեաներ կը նշանակէ, կը
հեռացնէ, որոշումներ կու տայ: Ես յուսահատած
եմ սաստիկ: Դուն նորէն երկարօրէն կը բացակա-
յիս: Ռասպուտինը կ'ըսէ, թէ այդպէս պէտք է
վարուիս: Ամէն ինչ կը կատարուի իր կամքին հա-
կառակ: Սիրտս լեցուն է արիւնով: Ախ, իմ Նիկա,
գործերը սխալ ընթացք կը ստանան: Նիկոլաշը քեզ
իւր մօտ կը պահէ, որպէսզի քեզ ստիպէ ենթարկը-
ւել իր կամքին եւ վատ խորհուրդներուն: Մի՞թէ
դուն չես հասկնար, թէ այն մարդը, որ կը դաւա-
նանէ Աստուծոյ ընտրեալին, ընդունելի չէ իրեն՝
Աստուծոյ համար եւ իր գործերը երբեք լաւ չեն
կարող լինել»:

Քանի մը օր ետք, ցարուհին նորէն կը գրէ.

«Հանրութեան մէջ ոչ ոք գիտէ Նիկոլայ Նիկո-
լայեիչի իսկական դերը, տեսակ մը երկրորդ
կայսր լինի կարծես»:

*Յարուհու թախանձանքները վերջապէս ար-
դիւնք կու տան: Օգոստոս 20ին, ցարը գինուորական
նախարար Պոլիվանովի հետ նամակ մը կ'ուղարկէ
մեծ իշխանին՝ յայտնելով անոր, թէ ինք որոշած է իր
վրայ առնել հրամանատարի պաշտօնը եւ Նիկոլայ*

Նիկոլայեիչը կ'ուղարկէ Կովկաս՝ Փոխարքայի եւ Կովկասեան բանակի հրամանատարի պաշտօնով: Օգոստոս 23ին, ցարը նամակ մը կ'ուղարկէ նաեւ Վորոնցով-Դաշկովին, որուն կը դառնանք մեր պատմութեան հետագայ ընթացքին:

Մեծ իշխանը թողուց ռազմակայանը եւ մեկնեցաւ Կովկաս:

Օգոստոս 22ին, ցարու հին խանդավառ նամակ մը կ'ուղղէ ցարին.

«Ես չեմ գտներ խօսքեր՝ գոհունակութիւնս քեզ յայտնելու համար: Դու ապացուցեցիր, որ դու ինքնիշխան միապետ ես, առանց որու Ռուսիան չի կրնար ապրիլ»:

Այս նամակին մէջ, ցարու հին քանի մը տաք տողեր նուիրելով իր սիրելի ամուսնուն՝ կ'աւելցնէ, որ քանի զեռ Նիկոլայը մեկնած չէ ռազմակայանէն, ինք միշտ անհանգիստ պիտի մնայ:

Ռասպուտինը արդէն առանց քաշուելու կը մեղադրէ Նիկոլայ Նիկոլայեիչը դաւաճանութեան մէջ՝ վերադրելով անոր ցարը գահընկէց ընելու եւ վանքի մը մէջ նետելու միտումները:

Ցարու հին ռազմակայանէն կը հեռացնէ մեծ իշխանի բոլոր կողմնակիցները, ինչպէս եւ իշխան Օրլովը, որ օգտուելով իր մտերմութենէն ցարի հետ, կը զգուշացնէ զայն՝ Ռասպուտինի չարագործ ցանցին մէջ իյնալ: Բայց ցարը զրական պատասխանի փոխարէն կ'ըսէ Օրլովին.

«Դուն կ'երթաս Կովկաս, որպէս օգնական Փոխարքայի»:

«Բայց ես պատրաստ չեմ այդ պաշտօնին», կը պատասխանէ Օրլովը:

«Ոչինչ, այնտեղ կը սորվիս», – կ'աւելցնէ ցարը:

Եւ Օրլովը կը մեկնի Կովկաս:

Օրլովն Լոք, պաշտօնէն հեռացուցաւ ներքին գործերու նախարարի օգնական՝ զօր. Չունկովսկին, որ Ռասպուտինի մասին ներկայացուցած էր մանրամասն զեկոյց մը: Պաշտօնանկ Լոքաւ Լ. Սինոդի դատախազ Իստոմիրը, որ Ռասպուտինի հակառակորդներէն էր. ան ուղարկուեցաւ Կովկաս, որպէս Փոխարքայի ղրկանապետ:

Ռասպուտինը այսպիսով հասաւ իր նպատակին: Իր գլխաւոր թշնամիները հեռացուած էին Պետերբուրգէն Լ. իրենց պաշտօններէն: Նախարարներու աթոռները զրաւած էին անկամ Լ. Ռասպուտինի հաւատարիմ մարդիկ:

Բայց հեռաւոր Կովկասէն անգամ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հանգիստ չէր տար ցարուհուն: Սեպտեմբեր 10ին, վերջինս նորէն կը գրէ ցարին.

«Երբ պահքի երեք օրերուն եկեղեցիին մէջ աղօթքներ կ'ընէին քեզ համար, դուքսը կը տարածէին Նիկոլայի նկարները հազարաւոր օրինակներով: Ի՞նչ է այս: Անոնք խաղ մը կ'ուզէին խաղալ: Մեր բարեկամը (Ռասպուտինը) ժամանակին բացաւ անոնց բարտերը եւ այժմ կը խնդրէ քեզմէ հեռացնել Նիկոլայը բոլորովին: Միլիցան եւ ըՍտանան (մեծ իշխանի կինը) ամէն տեսակի լուրեր կը տարածեն իմ մասին եւ կ'ուզեն զիս արգելա-

փակել վանքի մը մէջ, եթէ յաջողի իրենց դիւային ծրագիրը»:

* * *

Եթէ ուշադրութեամբ կարդալու ըլլանք ցարուհու նամակները, կը տեսնենք, որ Ռասպուտինի խորհուրդները մեծ իշխանի եւ իր շրջապատի մասին կը հասնէին ցարին՝ ցարուհու միջոցով: Ինք՝ Ռասպուտինը՝ կը մնար միշտ շուքի մէջ:

Անձնաւորութիւն մը, որ մօտիկ կանգնած էր Թագաւորական ընտանիքին եւ պալատին, կը պատմէր, որ Ռասպուտինը, հազիւ քանի մը անգամ միայն, հանդիպած եւ խօսած է ցարին հետ: Իր խորհուրդներն ու ցանկութիւնները ան կը փոխանցէր ցարին՝ Թագուհու կամ տիկին Վերուբովայի միջոցով, որ ցարուհու ամէնէն մօտիկ բարեկամուհին էր:

Ցարին մօտիկ անձեր կը կարծեն, թէ երկու կարեւոր հանգամանքներ դեր խաղացած են ցարի պատմական որոշման մէջ. նախ, այն յոյսը, թէ գլխաւորելով բանակը՝ աւելի պիտի յաջողի պատերազմական գործողութիւններու մէջ: Երկրորդ՝ այն վախը, թէ բանակի յաղթանակը մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կրնար օգտագործել՝ իր հեղինակութիւնը բարձրացնելու եւ զահին սպառնալու համար:

Ոստիկանական բաժանմունքի նախկին պետ՝ Բելեցկին՝ իր յուշերուն մէջ կը գրէ, թէ Ռասպուտինը կը պնդէր, որ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը կ'երազէր զահ բարձրանալու մասին: Իսկ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի

օգնական՝ գորավար Դանիլովը կ'ըսէ, թէ մեծ իշխանի համար միանգամայն անսպասելի է անհասկնալի էր ցարի որոշումը այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը կը գտնուէր ծանր ճգնաժամի մէջ: Ռուսիան եւ բանակը այդ ծանր օրերուն զրկուեցան իրենց ամենալաւ եւ կարող հրամանատարէն:

Յարուհին հանգիստ չէր, քանի մեծ իշխանը չէր մեկնած ռազմակայանէն:

«Հոգեակս, — կը գրէ ցարուհին — անմիջապէս նանապարհիք Նիկոլաշը դէպի հարաւ: Անգամ մը եւս ցոյց տուր կամֆդ եւ ուժդ»:

Բայց երբ մեծ իշխանը հասաւ Թիֆլիս, Ռասպուտինը նորէն գոհ չմնաց: Յարուհին նորէն կը զգուշացնէ ցարը հսկել Նիկոլաշի վրայ Կովկասի մէջ, որպէսզի այնտեղ կացութիւնը չբարդանայ:

«Պէտք է երբեմն-երբեմն մարդիկ ուղարկել Կովկաս, — կը գրէ ցարուհին — իմանալու համար, թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ: Մեր բարեկամն է, որ այս խորհուրդը կու տայ քեզի: Գիտցիր, որ շատերը կը յանդգնին անուանել գայն Նիկոլայ Գ.»:

Յարուհու կասկածները պնայով կ'ուժեղանան: Անոր կը թուի, թէ մեծ իշխանը, իր կիներ եւ շրջապատը, դաւադրութիւն կը պատրաստեն ցարի դէմ: 1916 Նոյեմբեր 5ին, ցարուհին հետեւեալ տողերը կը գրէ ցարին.

«Հոգեակս, զգոյշ եւ զգոյշ եղիր: Աւելորդ խոստումներ չընես Նիկոլաշին: Յիշիր, որ Ռասպուտինը փրկեց քեզ այդ չար մարդէն: Պէտք չէ, որ դուն բարի ըլլաս Նիկոլաշի, Եանուշկեւիչի եւ

Օրլովի հանդէպ: Յիշիր, քէ ի՞նչ չարիք կ'ուզէին գործել անոնք քո եւ Ռուսաստանի գլխուն: Անոնք կ'ուզէին գահընկէց ընել քեզ, իսկ զիս՝ արգելափակել վանքի մը մէջ: Օրլովի մօտ կը գտնուէին բոլոր քուղքերը՝ կնքուած ու պատրաստ»:

Մինչ այդ, Ռուսաստանի մէջ տեղի կ'ունենային շարագուշակ դէպքեր:

Պետական Դու ման, փորձելով բոլոր խաղաղ միջոցները, ընտրած էր յեղափոխութեան ճամբան: Դաւառային եւ քաղաքային համաժողովները բացարձակ կը պահանջէին պատասխանատու կառավարութիւն: Ռասպուտինի ազդեցութիւնը եւ միջամտութիւնը պետական գործերուն՝ ծայր աստիճանի խախտած էր պետական մեքենան: Մթնոլորտը ելեկտրականացած էր: Իշխան Իստուպով մութին մէջ կը պատրաստէր Ռասպուտինի սպանութիւնը:

Դեկտեմբեր 9ին, Ռասպուտինի սպանութենէն մէկ շաբաթ առաջ, ցարուհին կը գրէ ցարին.

«Մեր բարեկամը կ'ըսէ, որ Ռուսաստանի համար սկսած են ահաւոր օրեր եւ եթէ դուն հեռացուցած չլինէիր Նիկոլաշը, այսօր քո գահը պիտի փլէր վերջնականապէս»:

Դեկտեմբեր 16ին, Ռասպուտինը սպաննուեցաւ, իսկ Լեւեք ամիս Լաք, Նիկոլայ Բ-ը հրաժարեցաւ գահէն: Նոր զարագլուխ մը բացուեցաւ ուս պատմութեան համար:

Այն ժամանակ, երբ Ռասպուտինը իր ցանցերը կը լարէր, երբ պահին շարջ տեղի կ'ունենային էնրփիկներ՝ բարձր պաշտօններ ստանալու համար, երբ

արեւմտեան ճակատի անյաջողութիւնները հարիւր հազարներ տեղահան կ'ընէին՝ իրենց հետ բերելով մահ ու կոտորած, Կովկասը կ'ապրէր իր ինքնուրոյն կեանքով:

Եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Կովկասը ունէր իր առանձին վարչական կազմը, կեդրոնացած Փոխարքայի ձեռքերուն մէջ, որ Փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը եղած էր պալատի նախարար երկու ցարերու ժամանակ եւ Նիկոլայ Բ. մեծցած էր իր ծունկերուն վրայ, կը տեսնենք, որ Կովկասը տեսակ մը անկախ երկիր էր, որ կ'ապրէր իր ուրոյն հոգերով եւ շահերով:

Այդ երկրին մէջ, կը բնակէին չորս աշխոյժ եւ ժրջան ժողովուրդներ՝ հայերը, վրացիները, թաթարները եւ լեռնականները, ունենալով իրենց մշտաւորական ուժերը, մամուլը, դպրոցները, հանրային հաստատութիւնները եւ քաղաքական կազմակերպութիւնները: Այդ ժողովուրդները, որ կ'որսընցուցած էին իրենց անկախութիւնը, կ'ապրէին իրենց ազգային կեանքով՝ աշխատելով պահպանել իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, ապա նաեւ ձեռք բերել անկախութիւն:

Ռուսպալատինի յարած ցանցին թելերը չէին հասնէր Կովկաս: Այդ մասին կը խօսէին բոլորը, որպէս վտանգաւոր, բայց շատ հեռաւոր երեւոյթի մը մասին: Սակայն, Կովկասի մտաւորականութիւնը կը բաժնէր ոռոս մտաւորականութեան վախերը՝ ճակատի անկազմակերպ վիճակի, պետական մեքենայի վերակազմումին եւ ուժիմի փոփոխութեան մասին:

Կոռուող բանակի անասելի զրկանքները, իշխանութեան ոճրագործ թերութիւնները եւ դաւադրութիւններու լուրերը կը հասնէին Կովկաս եւ կը զըրզըռէին ժողովուրդը:

Անձամբ յսած եմ մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչէն, որ կեղրոնին մէջ եւ թագին շուրջ տեղի ունեցող զէպքերը զատապարտելի են ամէն տեսակէտով:

Կովկասը հեռու էր Ռասայութիւնի ազդեցութենէն: Ոչ մէկ ռասայութիւնեան թեկնածու չէր զբաւած Կովկասի վարչական պաշտօններէն որեւէ մէկը: Բայց տեղի էր ունեցած հակառակը: Ռասայութիւնի հակառակորդները բարձր պաշտօններով աքսորուած էին Կովկաս:

1915 Օգոստոս 23ին, Շերեմետեւի միջոցով, ցարը նամակ մը կ'ուղարկէ Փոխարքային՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Պարտք կը համարիմ զգուշացնել ձեզ, որ ես որոշած եմ անցնիլ զօրքերու գլուխը, որպէս ընդհանուր հրամանատար: Այդ իսկ պատճառով, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը ազատ կ'արձակուի իր պաշտօնէն եւ կը նշանակուի ձեր պաշտօնին: Յոյս ունիմ, թէ դուք կ'ըմբռնէք իրերու լըջութիւնը, որ կը ստիպէ զիս կատարել այս փոփոխութիւնները»:

Օգոստոսի վերջը, Փոխարքայի զիւանապետ Պետերոսնը, հրաւիրեց զիս Բորժոմ, ուր այն ժամանակ կը բնակէր Փոխարքան՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչի կալուածին մէջ: Ես անմիջապէս մեկնեցի այնտեղ: Փոխարքան զիս ընդունեց եւ ըսաւ.

«Տասը տարուան իմ գործունէութիւնը կա-

պեց գիս Կովկասի եւ իր ժողովուրդին հետ: Այսօր, մեծ վիշտ մը կը գգամ թողելով Կովկասը: Կ'ուզեմ ձեր միջոցով իմ շնորհակալութիւնս յայտնել թիֆլիսի ֆաղափային վարչութեան եւ ժողովուրդին այն ընդունելութեան եւ վերաբերմունքին համար, որ ցոյց տուին իմ եւ տիկնոջս հանդէպ: Կ'ուզեմ յայտնել ե՛ւ այն պատճառները, որ կը ստիպեն գիս թողուլ Կովկասը»:

Կոմսը ցոյց տուաւ ինձ ցարի նամակը եւ ըսաւ, թէ մեծ իշխանը նոյնպէս կը սիրէ Կովկասը: Ըսաւ, թէ ճամբու վրայ ինք պիտի հանդիպի մեծ իշխանին եւ պիտի ըսէ անոր, թէ վստահութեան արժանի եմ ես եւ թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը:

Կոմսը իր խոստումը կատարեց:

Սօսակցութեան ընթացքին, ան ըսաւ, թէ ցարի որոշումը վախ կ'առաջացնէ իր մէջ, թէ Ռուսաստանին հարկաւոր են այսօր այլ պայմաններ, թէ պէտք է հաւատալ ժողովուրդի ընտրեալներուն եւ զործի կանչել ժողովուրդի լաւագոյն տարրերը, թէ պէտք է ստեղծել պատասխանատու կառավարութիւն:

Կոմսը ցոյց տուաւ նաեւ իր պատասխանը ցարին.

«Ձերդ մեծութիւնը որոշած է անցնիլ գործին գլուխը: Բայց պէտք է, որ Ձեր հրամանատարութեան ներքոյ գործը յաղթական լինի: Այլապէս վրտանգ կը սպառնայ Ձեր հեղինակութեան եւ թագաւորութեան: Ես կը հաւատամ մեր գործի յաղթական ուժին, բայց կը կասկածիմ այժմեան կացութեան շուտափոյթ փոխուելուն»:

Կոմսը կը վախճար ճակատի կացութենէն եւ

վատ տրամադրութիւններով թողուց կովկասը: Վեց ամիս ետք, ան մեռաւ Ղրիմի իր կալուածին մէջ:

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը եւ մահը կեանքի բեմէն քշեցին այն բոլոր անձերը, որ Ռասպուտինի զոհերը դարձան կամ անոր պաշտպանութիւնը վայելեցին: Ո՞վ անոր ձեռքին խաղալիկ եղաւ կամ որո՞ւ ձեռքին էր ինք խաղալիկ, թողունք անկողմնակալ պատմութեան: Մեր նպատակն է այսօր մատնանշել փաստերը միայն, որոնք 15 երկար տարիներ ետք անգամ կը թուին զեռ նոր կատարուած գէպքեր:

Մեկնելէն առաջ, Փոխարքան քանի մը օր մնաց Թիֆլիս, ուր զանազան հաստատութիւններ եւ մարդիկ կու գային իրեն մնաս բարեւի: Վրացիները սառնոր վերաբերում ցոյց տուին անոր մեկնումին հանդէպ: Վրաց ազնուականութիւնը, որ կը սիրէր շարունակ պալատին մէջ լինել, չեկաւ անգամ երթաս բարեւի: Թուրքերը բացարձակապէս անտես առին իր մեկնումը, իսկ հայերը կը ցաւէին, որ կը զրկուէին հայ ժողովուրդին հանդէպ բարեացակամ վերաբերմունք ունեցող կարեւոր մարդէ մը:

Վորոնցով-Դաշկովի օրով, վերադարձուցան մեր եկեղեցական կալուածները. կազմուեցան կամաւորական խումբերը. իշխանութեան կողմէ լուրջ քայլեր եղան կովկասի բարձրագոյն ղարոցի բացման համար: Քաղաքային վարչութիւնը ամէն հիմ ունէր ցաւելու կոմսի մեկնումին համար: Ես զգացուած ճառ մը խօսեցի՝ բարի երթ մաղթելով անոր: Քաղաքային վարչութեան որոշմամբ, կոմսին տուինք Թիֆլիսի պատուաւոր քաղաքացու տիտղոսը: Կոմսը

յուզուած էր, կը զգար, որ կը փակուի իր պաշտօնա-
վարութեան եւ իր կեանքի վերջին շրջանը: Կոմսը
հիւանդ էր, գրեթէ անկողինի մէջ:

Գնացքը կամաց-կամաց շարժեցաւ: Կոմսը
կանգնած էր լուսամտի մօտ եւ կոմսուհու հետ
ձեռքով շարժումներ կ'ընէր:

Տուն վերադառնալու ատեն, կը մտածէի.
«Դժբախտ ժողովուրդ եմք մեմք. անկարող տնօ-
րինելու մեր բախտը ինքներս: Այսօր կը մեկնի մէ-
կը, վաղը պիտի գայ նոր ուրիշ մը: Ի՞նչ պիտի տայ
ան երկրին»:

Ու դեռ պատերազմը կար, գաղթականութիւնը
կար եւ կային չարագուշակ լուրերը Թուրքիայէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԴԵՊՔԵՐԸ ԹԱԳԱԻՈՐԱԿԱՆ
ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ (ՇԱՐ.)

Մեծ իշխան Նիկողայ Նիկողայևի իշի Կովկաս հաստատուելն յետոյ, սկսաւ պատերազմական գործողութիւններու նոր շրջան մը:

1915ի աշունը սաստիկ անձրևային էր հարաւային ճակատին վրայ, իսկ հիւսիսային ճակատի վրայ սկսած էին արդէն ցուրտերն ու սառնամանիքները, ձիւնն ու փոթորիկները: Ու այս բոլորի հետ մէկտեղ՝ աւելի զգալի կը դառնային պետական մեքենայի պակասութիւնները եւ երկրի տնտեսական կեանքի քայքայումը վիճակը:

Վերը յիշած էինք արդէն, որ ռուսական պատմութեան մէջ յեղափոխութիւնը կապուած է եղեր միշտ պատերազմներու հետ, որոնց ընթացքին զգալի կերպով երեւան են եկած երկրի բոլոր թերութիւնները եւ հնացած պետական մեքենայի անպէտքութիւնը: Այսպէս, Ղրիմի պատերազմէն ետք, տեղի ունեցան որոշ բարեփոխումներ: 1905ի սոսնձափոխական պատերազմէն յետոյ, տեղի ունեցան յեղափոխական ծանօթ շարժումները: Նոյնը եւ 1917ի յեղափոխութիւնը, որ հետեւանքը եղաւ համաշխարհային պատերազմի:

Այս գլուխին մէջ, մենք պիտի կանգ առնենք մէկ կողմէն՝ պատերազմէն առաջ եկած վերքերուն վրայ,

միւս կողմէն՝ այն վտանգաւոր հոգեբանութեան վրայ, որ համակած էր ամբողջ Ռուսաստանի և Կովկասի ժողովուրդները, որովհետեւ այդ երկու երեւոյթներով է, որ կը պայմանաւորուէր պատմական ղեկքերու հետագայ զարգացումը: Ռուսական Յեղափոխութիւնը բախումն էր այդ երկու ուժերուն: Այդ բախումէն էր, որ առաջ եկաւ նախ՝ Կովկասի անջատումը Ռուսաստանէն, ապա և Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը:

Որպէս այդ շրջանի աքտիւ գործիչ մը՝ ևս վճռական կերպով կարող եմ ըսել, թէ առանց ուսումնասիրելու ռուսական պատմութեան այդ շրջանը, ռեւէ մէկը չի կարող հաշիւ տալ իրեն, թէ ինչո՞ւ հայ քաղաքական գործիչները մէկէն ի մէկ որոշեցին անկախ հռչակել Հայաստանը:

Այսպէս, երբ աշնան եղանակն սկսաւ, ռազմաճակատը և ամբողջ ժողովուրդը տնտեսապէս ահաւոր վիճակ մը կը ներկայացնէր: Ռուս յայտնի պատմաբան և քաղաքագէտ Միլիւկովը, որ այսօր կը գլխաւորէ Փարիզի մէջ հրատարակուող ռուսական օրաթերթ մը, իր երեք մեծ հատորնոց աշխատութեան մէջ, կը նկարագրէ, թէ ինչ ողբալի կացութիւն կը ներկայացնէր բանակի մատակարարման գործը: Ռուսաստանը ի վիճակի չէր պատերազմելու տարիէ մը աւելի: Չունէր զինուորական մթերքներու բաւարար պաշար: Թնդանօթները չունէին ումբեր: Յաճախ գունդերը ճակատ կը մեկնէին առանց հրացանի: Եւ արեւմտեան ճակատի հսկայական տարածութիւններու վրայ կոռուող բանակները խուճապահար կը նահանջէին՝ ձգելով այն բոլորը, ինչ որ ունէին:

Նոյնը կարելի է րսել եւ հագուստեղէնի վերա-
րերմամբ: Կօշիկներ եւ վերարկուներ չկային: Հրա-
մայուած էր հանել սպաննուածներու կօշիկներն ու
վերարկուները: Ես ականատես եմ եղած, թէ ինչպէս
պահեստատեղերէն արիւնաթաթախ վերարկուներն
ու կօշիկները կը բաժնուէին հապճեպ կերպով՝ նոր
կազմուած գունդերուն:

Կացութիւնը աւելի կը ծանրանար հաղորդակ-
ցական միջոցներու բացակայութեան պատճառով:
Փճացած շոգեկառքերը եւ վագոնները դժուարու-
թեամբ ու դանդաղ կը վերանորոգուէին: Կաշառա-
կերութիւնը չափազանց տարածուած էր ճանա-
պարհներու ծառայողներուն մէջ: Յաճախ կ'ուշաց-
ուէին զինուորական մթերքները՝ մասնաւոր ապ-
րանքներ տեղափոխելու համար:

Ստեղծուած էր երկիշխանութիւն՝ զինուորական
եւ քաղաքացիական իշխանութիւններու միջեւ:
Ամէնքը կ'աշխատէին առաջին հերթին արժեցնել
իրենց կարգադրութիւնները: Փոքր պաշտօնեաները
կը տարակուսէին, թէ որո՞ւ պէտք է հպատակիլ: Իշ-
խանութիւնը չէր վստահեր երկրի հանրային ուժե-
րուն, յանձինս գաւառական եւ քաղաքային կազմա-
կերպութիւններու: Ճանապարհները փճացել էին.
սայլերը կը դժուարանային անցնիլ, իսկ ձիերը
առանց կերի մնացած ըլլալով՝ ուժասպառ կ'իյնա-
յին:

Պատերազմի առաջին տարուան խանդավառու-
թիւնը չքացած էր արդէն: Միլիոնաւոր հիւանդնե-
րու, մեռածներու եւ վիրաւորներու ցաւը ծանրացած
էր չատ ընտանիքներու վրայ:

Այս բոլորի հետ մէկտեղ՝ քայքայուած ջիւղեր եւ ծայր աստիճան աղքատութիւն: Բոլորն ալ կ'ուզէին հանգիստ եւ հանգիստ:

Զօրքի գլխաւոր հրամանատարութիւնն ալ կանգնած չէր իր բարձրութեան վրայ: Որպէսզի լրիւ կերպով պատկերացնեմ ճակատի քառասային վիճակը, այստեղ պիտի մէջբերեմ ցարի հօրեղբօր մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչի կարծիքը, իր յուշատետրին մէջ գրուած, որ վերջերս բոլշեւիկները հրատարակեցին «Կարմիր Արխիւ», թիւ 47-48, գիրքերուն մէջ:

Նիկոլայ Միխայլովիչը մեծ իշխաններէն ամէնէն ազատամիտն էր եւ յայտնի էր որպէս պատմաբան: 1918ին, բոլշեւիկները հրացանագարկ ըրին զայն իր եղբայրներուն հետ միասին:

Պատերազմի սկսելէն յետոյ, Նիկոլայ Միխայլովիչը իր իսկ ցանկութեամբ կը ղրկուի հարաւ-արեւմտեան բանակը եւ կը գրուի զօրավար Իվանովի տրամադրութեան ներքոյ:

«Ընտրեցի զօրավար Իվանովը, - կը գրէ մեծ իշխանը - որպէս ամէնէն լաւը վատերէն: Ռուսաստանի մէջ դեռ կը տիրէր խանդավառ տրամադրութիւն: Բայց արդեօք երկա՞ր պիտի տեսէր այդ: Երեւի ֆրանսական զօրքերու վիճակը թեթեւցնելու համար էր, որ մենք կ'ոգեւորուէինք արեւելեան Պրուսիայի մէջ եղած յառաջխաղացումով: Զինուորական այդ գործողութիւնները կը կատարուէին արդեօք նախապատրաստուած ծրագրով մը, թէ՞ հնարաւոր էին դժբախտ անակնկալներ: Ռեճեցեալ պիտի անձր ինձ չէր ներշնչեր ոչ մէկ վստահութիւն: Ժիլիսկին խելօք էր, բայց գրա-

սենեակային աշխատող, թէորի մարդ մը: Սամսոնովը համակրելի էր, բայց շուտ խանդավառուդ: Ու այս բոլորը միասին առած՝ շատ քիչ յոյս կը ներշնչէր յաղթական ելնելու պատերազմէն»:

Ինչպէս գիտենք, արեւելեան Պրուսիա մտած ռուսական ամբողջ բանակը ջարդուեցաւ:

«Իմ առաջին տպաւորութիւնները Կիեւէն. – Անհամակրելի էին գորավար-նահանգապետ Տրեպովը եւ իր ամբողջ շրջապատը. քաղաքը լիքն էր իրար հակառակ իշխանութիւններով. հիւանդանոցները անկանոն վիճակի մէջ կը գտնուէին: Կարդացի լեհերուն ուղղուած հրովարտակը: Ի՞նչ տարօրինակ փաստաթուղթ եւ, որ գլխաւորն է, այդ հրովարտակը ստորագրած է Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը: Երեւի, ստիպմամբ են առել ցարի համաձայնութիւնը, որովհետեւ այդպիսի գրութիւն մը պէտք էր, որ ստորագրուած ըլլար միայն ցարին կողմէ: Միամիտ լեհերը կը հաւատան խոստումներուն եւ այսօր վայրենի հրնուանքի մը օրեր կ'ապրին»:

Մեծ իշխանի յոռետեսութիւնը գնալով աւելի կը սաստկանայ: Իր ցանկութիւնն է հեռու մնալ եւ չըխառնուիլ գործին: Բայց ան չատ բան կը տեսնէ, չատ բան կ'իմանայ:

«Ինք՝ գլխաւոր հրամանատարը (Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը)՝ անգոյն մէկն է, ինչպէս միշտ: Իր շարժումները եւ կեցուածքն է, որ կ'ենթարկեն իրեն գործերը: Ուղեգային խորշերը կը բացակային ոգեւորելու համար»:

Սկստեմք իր սկիզբներուն, Նիկոլայ Միխայլով-

*Վիշը գոր. Ալեքսէւէն կը ստանայ իր կարծիքներու
հաստատումը:*

«Ալեքսէւէր ըսաւ, որ գլխաւոր ռազմականի մէջ կը տիրէ կատարեալ փառս եւ խառնաշփոթութիւն: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը եւ Եանուշկեւիչը կորսնցուցած են իրենց գլուխները: Մեծ իշխանի ուժերէն վեր է ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնը, մանաւանդ այդպիսի շրջապատով»:

Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը իր մօտ կը կանչէ մեծ իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչը:

«Ես նստեցայ այնտեղ բաւական երկար – *կը գրէ մեծ իշխանը* – եւ կը լսէի Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի՝ այդ անհաւասարակշիռ մարդու խօսքերը: Ան կը ճառէր անվերջ, ոտներով, ձեռներով շարժումներ կ'ընէր, կը խփէր սեղանին: Տեսարանը անհամակրելի էր: Խօսելով գոր. Ժիլնսկիի մասին՝ ան ըսաւ, թէ գայն պէտք է յանձնել զինուորական գերագոյն ատեանին: Անվերջ կը զանգատէր իր թիկնապահէն, որ ենթարկուեցաւ ամենատգեղ հայհոյանքներու՝ ուշանալուն համար: Ստացուեցաւ հեռագիր մը, որ Եարոսլաւը գրաւուած էր մեր զօրքերու կողմէ: Տրամադրութիւնները անմիջապէս փոխուեցան: Բոլորը սկսան համբուրել իրար: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը անմիջապէս հեռագրեց ցարին եւ իր կնոջը: Վերջապէս, մեծ իշխանը ազատ արձակեց զիս՝ մտերմօրէն սեղմելով ձեռքս: Օ՛հ, որքան լաւ է հեռու ըլլալ այդ պատիւներէն»:

Քանի մը օր ետք, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը նորէն կու գայ խորհրդակցութեան գոր. Իվանովի մօտ: Վախ կար, որ գերմանական զօրքերը կարող էին

անցնիլ նարոսլաւի տակ, ոռւս յաղթական բանակի թիկունքը: Նորհրդակցութենէն ետք, զօր. Ալեքսէւը զայրացած էր:

«Ինչպիսի անտաղանդ օգնականներ կը շրջապատեն մեծ իշխանը – ըսաւ Ալեքսէւը: – Անոնք կ'առաջարկեն առանց կռուի պարպել վարչաւան՝ ճակատին գիծը ուղղելու համար: Ես կը պնդէի, որ այդ ծրագիրը ռերագործ ծրագիր մըն է: Ու այսպիսի ձեռքերու մէջ կը գտնուի ոռւս զօրքին բախտը: Ամէն ինչ կը կատարուի բոպէի ազդեցութեան տակ: Չկայ ուժեղ կամք մը, ղեկավար միտք մը: Չկայ, ի հարկէ, եւ ճախապատրաստուած ծրագիր: Գերմանացիք այս բոլորը գիտեն եւ պիտի ջանան օգտագործել կացութիւնը, առանձին–առանձին ջարդելով մեր բանակները»:

Մեծ իշխանը չի բաւարարուիր միայն ճակատին պատկերը տալով: Բացի այն, որ ճակատին վրայ ան տեսած էր արհամարհանք դէպի զինուորը, «պետերու անպէտքութիւնը», «բանակը կուրօրէն առաջ նետելը» եւ այլն եւ այլն, մեծ իշխանը զրազած էր եւ թիկունքի խնդիրներով:

«Վերջերս գրեցի մայր թագուհի՝ Մարիա Ֆեոդորովնային այն մասին, թէ պէտք է զգուշանալ գերմանական ազդեցութիւններէն, որ ուժեղ էին մեր մեծ պատերազմի սկիզբներուն եւ որ աւելի կ'ուժեղնար պատերազմի ընթացքին: Շատ են այդ ազդեցութիւնները՝ հետսենեան, պրուսական. միկլենբուրգեան, օրտելբուրգեան: Բայց ամենավտանգաւորը հետսենեան ազդեցութիւնն է, որ իր վրայ կը կրէ թագուհի Ալեքսանդրա Ֆեոդո-

րովնան, որ հոգով մնացել է գերմանուհի եւ որ մինչեւ վերջին րոպէն դէմ էր պատերազմին եւ ամէն կերպ կ'աշխատէր ձգձգել անոր յայտարարութիւնը: Այդ մասին ինձ պատմած է արտաքին գործերու նախարար Սագոնովը, որ ժամանակին ամէն կերպ աշխատեցաւ գործել թագուհու տրամադրութիւններուն հակառակ»:

Մեծ Իշխանը կը գրէ Լ' Ռասպուտինի մասին:

«Ամբողջ այդ գիւմուրականութիւնը ես կ'ատեմ: Կը տեսնեմ, որ ընկերվարութեան սաղմերը կ'անին ու կ'անին: Իսկ ի՞նչ կը կատարուի պալատին մէջ՝ Ռասպուտիններ, գերմանացիներ եւ անոնց ծափահարող ռուսներ: Անգնութեան պահերուն, միտքդ կ'աշխատի անվերջ: Ինչո՞ւ այս պատերազմը, ի՞նչ վախճան մեզ կը սպասէ: Բան մը պարզ է ինձ համար. այն, որ պատերազմէն յետոյ տեղի պիտի ունենան մեծ փոփոխութիւններ: Ես կը կարծեմ, որ շատ միապետութիւններ վար պիտի գլորին եւ պիտի յաղթէ ընկերվարութիւնը, որ դէմ է ամէն տեսակի պատերազմներուն: Մեզ մօտ, Ռուսաստանի մէջ, տեղի պիտի ունենան լուրջ վերիվայրումներ, մանաւանդ եթէ կառավարութիւնը շարունակէ անմիտ կերպով ձգտիլ դէպի աջ, դէպի բռնութիւն եւ անօրէնութիւն»:

Ընթերցողը կը տեսնէ, թէ ի՞նչ ծանր քննադատութեան կ'ենթարկուի կացութիւնը նոյնիսկ թագաւորական ընտանիքի անդամ Նիկոլայ Միխայլովիչի կողմէն: Կացութեան ծանրութիւնը կը զգար եւ առաջաւոր ուս մտաւորականութիւնը ու կը ցաւէր իր հայրենիքի քայքայման համար:

1915ի աշնանը քաղաքներու մէջ արդէն իսկ կը պակսէին ապրանքներ՝ հաց, շաքար, սապոն եւ հագուստեղէն: Մանր էր աղքատ ժողովուրդի վիճակը:

Սկսան ցոյցեր:

Կառավարութիւնը, փոխանակ զիւրացնելու փոխադրական միջոցները, սկսաւ մեղադրել վաճառականները եւ ժողովուրդի գայրոյթը ուղղուեցաւ բողոքովին ուրիշ կողմ: Կը մեղադրէին վաճառականները, որոնք իբրեւ իրենց անձնական շահուն համար կը պահէին ապրանքները՝ առաջ բերելով ապրանքային սով երկրին մէջ: Նախապատրաստուած ծրագրով մը, Պետերբուրգէն եկած յատուկ հրամանի մը հիման վրայ, ոստիկանութիւնը սկսաւ հալածել վաճառականները:

Աշնանային առաւօտ մը, ինձ յայտնեցին, որ ոռւս կիներ յարձակած են քաղաքի մեծ խանութներուն վրայ, որոնք կը պատկանէին հայերուն, ջարդ ու փշուր ըրած են ղռները եւ թալանած ամէն ինչ՝ որ գտած են այդ խանութներու մէջ: Իշխանութենէն ոչ ոք միջամտած էր ոռւս կիներու ամբոխը կեցնելու համար: Ուրիշ խումբ մը զբաղած էր թալանով քաղաքի ուրիշ մասերու մէջ:

Պետք է ըսել, որ Թիֆլիսի մէջ եւ ոչ մէկ հայ կամ վրացի կին չէր մասնակցած թալանին: Ռուս կիներն էին միայն, որ քաղաքի ծայրերէն հաւաքուած՝ աւարի կը մատնէին քաղաքի հարուստ վաճառականները:

Եւ փորձեցի համոզել թալանող կիները, որ յետ կանգնին իրենց արարքներէն, բայց լսող չեղաւ: Անմիջապէս գացի նահանգապետի մօտ: Բայց ան յայտնեց, թէ ինք անկարող է որեւէ բան ընել, որովհետեւ

ոստիկանութիւնը համակրական վերաբերում ունի
դէպի այդ անկարգութիւնները: Այսու հանդերձ, նա-
հանգապետը հրահանգեց զօրքերուն զուրս ելնել
փողոց, բայց երբեք չխառնուել թալանճիներու գոր-
ծին: Ու ծիծաղող զինուորներու աչքերուն առջեւ,
ոռւս կիներ՝ բեռնաւորուած թալանած ապրանքնե-
րով՝ տուն կը գառնային:

Եւ մօտեցայ զինուորներուն և հարցուցի, թէ
ինչո՞ւ չեն միջամտեր՝ թալանի առաջն առնելու հա-
մար: Ստացայ հետեւեալ պատասխանը.

«Անոնց ամուսինները կը կոռւին ֆակատին
վրայ, իսկ երեխաները քաղցած են այստեղ: Թո՛ղ
բուրժուաները քիչ մը վնասուին»:

Կառավարութիւնը կ'ուզէր ժողովուրդի պայ-
րոյթը ուղղել վաճառականներուն վրայ: Թիֆլիսի
ոստիկանութեան պետ՝ Չղոնովսկին՝ կամենալով
վարկարեկել Թիֆլիսի ականաւոր հայ վաճառական-
ները՝ բանտարկեց Արշակ Միլեանը, Աղիլխանեանը,
Սերբերեակեանը: Կը մեղադրէր զանոնք զինուորա-
կան կերպասները թաքցնելու մէջ:

Եւ քանի մը անգամ ցուցմունքներ ըրի իշխա-
նութեան, որ տազնապին դէմ կոռուելու լաւագոյն
միջոցը երկաթուղային հաղորդակցութեան վիճակի
բարելաւումն է, բայց բութ նահանգապետը չէր ու-
զեր ըմբռնել այդ: Ան ժողով մը գումարեց իր մօտ,
որուն կը մասնակցէին քաղաքային վարչութիւնը և
վաճառականութեան ներկայացուցիչները: Դիմելով
ժողովականներուն՝ ըսաւ, թէ ժողովուրդը գրգռ-
ւած է և թէ ինք կը մեղադրէ վաճառականները
որովհետեւ եթէ չաքարը և կերպասները կը սղին,

այդ հասկնալի է, բայց երբ կը սղին ձմերուկը եւ վարունգը, տեղական արտադրութեան պտուղները, այդ արդէն անհասկնալի է եւ միանգամայն անթոյլատրելի:

Նահանգապետը չէր ուզեր հասկնալ տնտեսական փոխանակութեան տարրական օրէնքները: Հայկամ վրացի գիւղացին՝ ծախելով իր ձմերուկն ու վարունգը՝ կ'ուզէր գնել կերպաս եւ շաքար, ուստի ստիպուած էր բարձր գնով վաճառել իր աշխատանքի արդիւնքները, որպէսզի կարողանար գնել իրեն անհրաժեշտ ապրանքները:

Իմ կացութիւնը այստեղ ալ ծանր էր: Որպէս քաղաքագլուխ, ես պէտք է պաշտպանէի ազատ առեւտուրի սկզբունքը, բայց միւս կողմէն՝ կը հասկնայի նաեւ անօթի կիներու եւ երեխաներու զայրոյթը:

Ռուսական միւս քաղաքներու մէջ ալ տեղի կ'ունենար նոյն պատկերը: Ստեղծուած էին երկու բանակներ՝ իշխանութիւնը եւ ժողովուրդը:

Զօրքի թիկունքը, քաղաքներու մէջ՝ թալան, բանտարկութիւններ, մատնութիւններ, սով եւ անվերջ պոչեր խանութներու առջեւ. իսկ ճակատի վրայ՝ հազարաւոր սպաննուածներ եւ վիրաւորներ: Մթնոլորտը ծայր աստիճան ելեկտրականացած էր:

Կը յիշեմ, թէ ինչպէս ալիւրով բեռնաւորուած գնացքները կ'ուշանային եւ պոչերը խանութներու առջեւ գնալով կը շատնային: Հիւսիսային Կովկասէն ալիւրը կը ստացուէր հայկական եւ վրացական շրջաններու համար: Ալիւրէն բացի, կը պակսէին անհրաժեշտ միւս պիտոյքներն ալ:

Միւլթարական չէին ե՛ւ ճակատէն եկած նամակ-

ները: Ձինուորները կը պանպատէին, որ չունին ուտելիք եւ հագնելիք, որ իրենց հրամանատարները անպէտք են եւ անչնորհ: Թէեւ այս կարգի նամակները կ'ենթարկուէին զրաքննութեան, այնուամենայնիւ անոնք կը տարածուէին ժողովուրդի մէջ՝ լեցնելով առանց այն ալ զայրացած ժողովուրդի դառնութեան բաժակը:

Հանրային հիմնարկութիւններու գլուխ կանգնած մտաւորականութիւնը կը տեսնէր ու կը զգար այս բոլորը եւ միջոցներ կը խորհէր ծանր կացութեանէն դուրս գալու համար: Ժողովուրդի լայն խաւերը կը մեղադրէին ցարը: Անոնց կարծիքով, ցարի պատականութիւնն էր գոհացում տալ ժողովուրդի բոլոր կարիքներուն եւ պատժել չարագործները:

Մտաւորականութիւնը կ'ըմբռնէր, որ միակ ելքը ժողովուրդի մասնակցութիւնն է պետական գործերուն եւ նախարարներու խորհրդի պատասխանատւութիւնը Պետական Դումայի առջեւ: Բայց ի՞նչ ընել:

Ընդդիմադիր մտաւորականութիւնը կը գիտակցէր, որ ժամանակը չէ վճռական քայլերու դիմել: Տեղի կ'ունենար աննախընթաց պատերազմ մը, որ կը պահանջէր ուժերու ծայրայեղ լարում եւ կեդրոնացում: Իշխանութեան ուշադրութիւնը պէտք է կեդրոնացած ըլլար պատերազմի վրայ: Կարելի չէր նոր խոչընդոտներ ստեղծել ներքին ճակատներու վրայ:

Բայց, միւս կողմէն, ցարը գնալով աւելի կ'ենթարկուէր ցարուհու եւ Ռասպուտինի աղիտալի ազդեցութիւններուն, որոնք կը ներշնչէին իրեն, թէ ինք սուրբ է, օժտուած երկնային կարողութիւններով եւ

Թէ պէտք չէ որ գիշումներ ընէ ոեւէ մէկուն: Հազարաւոր զիմումներու, խնդրանքներու եւ բանաձեւերու պատասխանը անխուսափելիօրէն նոյնն էր: Ոչ եւ ոչ:

* * *

Ահա այսպիսի պարագաներու մէջ էր, որ 1916ին տեղի ունեցաւ քաղաքային եւ գաւառական գործիչներու համառուսական համագումարը, Մոսկուայի մէջ:

Ես մեկնեցի Մոսկուա երկու ատաքելութեամբ: Նախ՝ պէտք է ներկայացնէի համագումարին Կովկասի տնտեսական կեանքը, հիւանդանոցներու եւ դաղթականներու վիճակը եւ ապա՝ պիտի նկարագրէի երկրի քաղաքական կացութիւնը:

Թող ներէ ինձ ընթերցողը, որ այստեղ պիտի վերյիշեմ իմ արտասանած ճառը, որ այն ժամանակւան Ռուսաստանի մէջ մեծ աղմուկ հանեց եւ գոփասանքով արտատպուեցաւ բոլոր թերթերու մէջ:

Մոսկուա հասայ համագումարի բացման օրը, որ յատկացուած էր քնդհանուր զեկուցումներուն՝ չորս գլխաւոր ճակատներու մասին: Ժամը 2ին մօտերը, երբ նիստը պիտի փակուէր՝ հերթը հասաւ ինձ: Իւրաքանչիւր հոնտորի յատկացուած էր 15 վայրկեան: Նախապէս ինձ խնդրեց կրճատել այդ ժամանակամիջոցը 10 վայրկեանով: Ես համաձայնեցի:

Իմ առաջ կը գտնուէր 800 հոգիէ բաղկացած լսարան մը, որ հաւաքուած էր երկրի լաւագոյն մտաւորականութիւնը, բոլոր քաղաքագլուխները,

զաւառական վարչութիւններու նախագահները, Պետական Դումայի անդամները եւ բազմաթիւ լրագրողներ:

Դիտմամբ կանգ կ'առնեմ մանրամասնութիւններու վրայ, որովհետեւ իմ ըսածները կը համապատասխանէին իրականութեան: Բոլորը կը գիտակցէին, որ այս վայրկեանը ունէր պատմական եւ կարեւոր նշանակութիւն ամբողջ Ռուսաստանի համար: Ես կը հասկնայի, թէ ինչ ծանր պարտականութիւն կար դրուած իմ ուսերուս վրայ, որպէս հայի, Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցչի եւ Թիֆլիսի քաղաքապետ իւրի դերին մէջ, նաեւ որպէս Կովկասի բոլոր ժողովուրդներու պատգամաւորի:

Ես շօշափեցի հիմնական երեք խնդիրներ: Նախ, որ Կովկասը եւ Ռուսաստանը բարոյապէս եւ քաղաքականապէս կապուած են իրարու հետ անքակտելի կապերով, որ Կովկասը հաւատարիմ է ուս բանակին, եւ որ, վերջապէս, Կովկասի բոլոր ժողովուրդները հոգեկան ամուր կապերով կապուած են ուս բարձր միտքին ու մշակոյթին:

Ճառիս ամենապատասխանատու մասը առաջինն էր, քաղաքականը: Բայց ի՞նչ կարելի է ըսել 10 վայրկեանին մէջ: Այսօր, երբ տասնեւչորս տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն, որու մէջ ես ամէնէն գործօն մասնակցութիւնն եմ ունեցած, պէտք է ըսեմ, որ Մոսկուայի մէջ արտասանած իմ ճառը այն ժամանակ, միանգամայն անկեղծ էր եւ համապատասխան հայ զանգուածներու եւ մտաւորականութեան ձգտումներուն:

Ի նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը,

խօսքս ուղղեցի սրահը լեցուած պատգամաւորներու ն.

«Պարոնայք պատգամաւորներ, ես կու գամ հեռաւոր Կովկասէն, կու գամ անոր մայրաքաղաքէն, կու գամ արիւնոտ ճակատէն, կու գամ Տանկահայաստանի սարերէն ու ձորերէն, ուր այնքա՛ն արիւն հոսեցաւ, այնքա՛ն գոհեր ինկան: Կու գամ այստեղ, Ռուսաստանի սիրտը՝ Մոսկուա՝ ըսելու ձեզի, որ մեր ժողովուրդներու սիրտերը կը բաբախեն ձեր սիրտին հետ մէկտեղ, որ ձեր դատը մեր ընդհանուր դատն է եւ որ ձեր ձգտումներն ու ցանկութիւնները հարազատ են ու քանկագին մեզ համար: Կու գամ ըսելու, որ մենք կը սիրենք ռուս բանակը եւ կը գուրգուրանք ամէն մէկ զինուորին վրայ: Այն քանի մը վայրկեանը, որ շնորհած էք ինձ, պիտի օգտագործեմ ձեզ ըսելու, որ Կովկասի ժողովուրդները իմ բերանով կը յայտարարեն ձեզ, որ իրենց եղբայրական օգնութիւնը կը բերեն ընդհանուր մեծ գործին եւ իրենց ողջոյնը կու տան ռուս մեծ ժողովուրդին»:

Այս խօսքերը արտասանեցի բարձր ձայնով եւ ողբերգուած: Սրահը թնդաց ծափահարութիւններով:

«Շարունակեցէք, շարունակեցէք», – *կը պահանջէր ինչ որ անկրկնէրէ: Ես շարունակեցի աւելի համարձակ.*

«Եթէ Կովկասը բաժանելու ըլլանք Ռուսաստանէն, պիտի գոյանայ անբուժելի վէրք մը, որ արիւնաքամ պիտի ընէ մեր ժողովուրդներն ու մեր բարձր մշակոյթը»:

Ու նորէն ծափեր ու ծափեր: Մինչեւ այսօր ալ կը յիշեմ պատգամաւորներու աննախընթաց խանդավառութիւնը:

Թող չզարմանայ ընթերցողս, որ 1918ին, երբ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ էի, եւ նոյն խանդավառութեամբ եւ նոյնպէս կրակոտ կերպով կը բացատրէի Ռուս Կամաւորական Բանակի ներկայացուցիչ՝ զօր. Ջդանեւիչին, թէ ինչո՞ւ մենք պէտք է բաժանուենք Ռուսաստանէն: Եւ երկու անգամին ալ, թէ՛ եւ եւ թէ քաղաքական բոլոր պործիչները անկեղծ էինք մեր յայտարարութիւններուն եւ ձգտումներուն մէջ:

Մենք անցանք դէպքերով լեցուն պատմական ճամբու մը վրայով եւ իմ նպատակն է պարզաբանել այդ ճամբու բոլոր փոփոխութիւնները, որոնք սերտ աւերնչութիւն ու նէին Ռուսաստանի եւ Կովկասի մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն հետ:

Զգացի, որ սրա՜ն պատրաստ է ինձ լսելու եւ շարունակեցի՝ առանց նկատի ունենալու ժամանակը.

«Եւ երբ կը մտածեմ, որ գուցէ մենք, այստեղ, ֆակտէն հեռու, անմասն կը մնանք մեր զօրքի հերոսական զոհաբերումներուն, որ մենք չենք ընել ամէնը ինչ որ պէտք է ընէինք, իմ հայեացքս ակամայօրէն կը դառնայ դէպի Պետերպուրգ, դէպի իշխանութեան վերերը եւ ես կ'ըսեմ. «Առէ՛ք մեր ուժերը, օգտագործեցէ՛ք մեր գիտութիւնը, մեր կամքն ու աշխատանքը եւ վստահելով մեզ՝ հանրային գործիչներուս՝ բաժնեցէ՛ք մեզ հետ իշխանութեան ծանր բեռը»:

Նորէն անասելի ծափահարութիւններ: Վաղուց

մոռացուած էր 10 վայրկեանը: Կը շարունակէի:

Ես պատկերացուցի Համագումարին առջեւ հեռաւոր Կովկասի պատերազմական ամբողջ կացութիւնը. ցոյց տուի գլխաւոր ուղղութիւնները, որոնցմով կ'ընթանային մեր զօրքերը. պատմեցի մեր զաղթականներու անասելի կացութեան մասին եւ նկարագրեցի այն աշխատանքները, որ իր վրայ էր առած Կովկասի Քաղաքներու Միութիւնը:

Իմ ճառս տեւեց երկու ժամ, որմէ ետք նախազարժ' Մոսկուայի քաղաքագլուխ Չելնսկովը՝ շնորհակալութիւն յայտնեց ինձ, առաջարկեց Համագումարին եզրայրական ողջոյն ուղարկել Կովկասին եւ շնորհակալութիւն յայտնել Կովկասի Քաղաքներու Միութեան՝ իր գործունէութեան համար: Պատգամաւորները կանգնած կը ծափահարէին:

Թերթերը գրեցին, թէ առաջին անգամն էր, որ Ռուսաստանը բուռն խանդավառութեամբ կը ծափահարէր Կովկասը: Միւս օրը, ճաշկերոյթ մը ունեցանք «Պրագա» ճաշարանին մէջ, ուր ներկայ էին Համագումարի բոլոր անդամները: «Պրագա»ն ազատասէր ուսններու հաւաքատեղին էր: Յայտնի պատմագէտ եւ Պետական Դումայի անդամ Միլիւկովը առաջարկեց զիս ընտրել թամագա, այսինքն՝ սեղանի վարիչ, ըսելով, որ ինք տեսած է զիս այդ դերին մէջ Կովկաս եւ կ'ուզէ որ Մոսկուան ալ տեսնի:

Ճաշկերոյթը անցաւ բաւական աշխոյժ: Ճառեր արտասանուեցան ի նպաստ Կովկասի եւ հայ ժողովուրդի: Ճաշկերոյթէն ետք, մենք քանի մը անգամ առանձնացանք սենեակ մը, ուր խօսեցանք քաղաքական ընդհանուր կացութեան մասին:

Մեկ կը թուէր, թէ մենք մինակ էինք եւ կրնայինք ազատ գրուցել բոլոր խնդիրներու մասին: Բայց մեծ եղաւ պարմանքս, երբ 10 տարի ետք, կարդացի բուլղեւիկներու մէկ հրատարակութիւնը, որ «Բուրժուազիան Փետրուարեան Յեղափոխութեան նախօրեակին» վերտառութիւնը կը կրէր: Հոգ ամփոփուած էին ցարի ոստիկանութեան փաստաթուղթերը Մոսկուայի համազումարի մասին եւ լրիւ տեղեկութիւններ կային մեր ունեցած խօսակցութիւններու մասին: Պարզ է, որ մեր մէջ լրտեսներ կային:

Մոսկուայի Գրական Ընկերութիւնը խնդրեց ինձ կրկնել ճառս, որպէս դասախօսութիւն: Ես համաձայնեցի եւ մեծ բազմութեան մը առջեւ նորէն պատկերացուցի Կովկասը եւ իր կարիքները: Դասախօսութենէն ետք, ի պատիւ ինձ ճաշկերոյթ մը տրուեցաւ:

Այսպիսի պատիւներով ընդունեց Մոսկուան՝ Կովկասեան Քաղաքներու Միութեան ներկայացուցիչը:

* * *

Երկրորդ օրը համազումարը գրադեցաւ ճակատի հոգսերով: Կարդացուեցան գեկոյցներ, ուր նկարագրուած էին այն բոլոր հարցերը, որոնց մասին ես խօսած եմ արդէն յուշերուս նախորդ գլուխներուն մէջ: Որոշուեցաւ կազմել գործնական կոմիտէներ, որոնք պիտի գրադէին նոր գործարաններ բանալով՝ զարկ տալու համար պինդ որական պիտոյքներու արտադրութեան:

Կառավարութիւնը ընդունեց մեր այդ որոշումը

Լւ. Կովկասի մէջ ալ հիմնուեցաւ գինուորա-արդի-
նարեւրական կոմիտէ մը, վրաց ազնուականութեան
պարագլուխ՝ Արխագիի նախագահութեամբ, որ յե-
տոյ սպաննուեցաւ բոլշևիկներու կողմէ՝ վրացական
վերջին ապստամբութեան ժամանակ: Այդ կոմիտէին
եւ կը մասնակցէի որպէս փոխ-նախագահ:

Երրորդ օրը ամէնէն կարեւորն էր համագումա-
րին համար: Օրակարգին վրայ դրուած էր քաղաքա-
կան խնդիրը:

Այս խնդիրը պարզ էր բոլորի համար, այսինքն՝
որ իշխանութիւնը անգոր է ապահովելու յաղթու-
թեան գործը: Ամբողջ Ռուսաստանը այդ կարծիքն
ունէր:

Ինչպէս 1905-07 թուականներուն ամէնքը մէկ-
տեղ կը պահանջէին Սահմանադրութիւն, այսօր ալ
կը պահանջէին Դումայի առջեւ պատասխանատու
նախարարութիւն: Նիկոլայ Բ.ի տուած Սահմանադ-
րութիւնը կրճատուած էր, ազատագուած. եւ ահա
մեծ բաց մը լեցնելու համար կը պահանջուէր, որ նա-
խարարութիւնը պատասխանատու ըլլայ ոչ թէ ցարի,
այլ Պետական Դումայի առջեւ:

Ստեղծուած էր պատմական ծանր վայրկեան մը
ոչ միայն Ռուսաստանի, այլեւ Կովկասի եւ հայ ժողո-
վորդի համար: Մէկ կողմէն՝ այն համոզումը կար, որ
իշխանութիւնը պէտք է ըլլայ ուժեղ, որ պէտք չէ
խանդարել զայն, որ ամէն ջանք պէտք է գործադրել
ճակատին համար. իսկ միւս կողմէն՝ խոր համոզում
կար, որ առանց պատասխանատու նախարարու-
թեան՝ անհնար է յաղթանակը:

Եթէ ցարը տեսնէր եւ ըմբռնէր ժողովուրդի կա-

րիքներն ու բաղձանքները, այսօր չէր լինի ո՛չ յեղափոխութիւն, ո՛չ բոլշևիզմ, ո՛չ տաճիկներու վերադարձը ղէպի հայկական վերայէթները եւ ոչ ալ Կարսի, Սուրմալուի եւ Արդահանի կորուստը: Բայց ցարը կոյր էր ժողովուրդի պահանջներուն հանդէպ. ոչ միայն կոյր, այլեւ անկամ մէկը, ինկած Սիբիրէն եկած մուժիկի մը ազդեցութեան տակ:

Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հեռացնելէն ետք, Ռասպուտինը ինք կը նշանակէր նախարարները եւ ինք կը հեռացնէր զանոնք՝ զրդուած պալատին մէջ գտնուող զանազան բախտախնդիրներէն, որոնք օգտուելով կացութենէն, անձնական բարօրութեան մասին կը մտածէին միայն: Շտիւրմեր, Գորեմիկին եւ Պրոտոպոպով՝ Ռասպուտինի թեկնածուներն էին, որ անկման հասցուցին մեծ Ռուսաստանը:

Իշխան Անդրոնիկովը, Մանուիլսկին, զոկտոր Բազմաեւը եւ նման մութ անձնաւորութիւններ Ռասպուտինի միջոցով եւ զրամական կաշառքներով, նախարարներու եւ ցարի մօտ անձնական խնդիրներ կը կարգադրէին: Այդ մասին գիտէր ամբողջ Ռուսաստանը:

Միւս կողմէն՝ Ռասպուտինը քէֆեր կը սարքէր կիրքերով եւ վաւաչոտութեամբ լեցուն: Իր նկարները, մերկ կիներու հետ միասին, որոնք բարձր հասարակութեան կը պատկանէին, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին Ռուսաստանի մէջ: Ան կը հաւատացնէր կիներուն, որ ինք սուրբ է եւ իրեն անձնատուր ըլլալով միայն կիւն մը կարող է ազատուել իր մեղքերէն:

Ոստիկանութեան նախարարը ցարի ուշադրութիւնը հրաւիրեց այս խնդրի վրայ՝ ցոյց տալով, որ

այդպիսի մարդու մօտիկութիւնը պալատին՝ կը թու-
լացնէ ցարի ուժն եւ հեղինակութիւնը ժողովուրդի
աչքին: Որպէս պատասխան, ցարը հեռացուց նախա-
րարը իր պաշտօնէն:

Յարը կը կորսնցնէր իր հեղինակութիւնը ոչ
միայն ժողովուրդի, այլեւ միապետականներու, իր
մտերիմներու եւ անգամ իր ընտանիքի աչքին:

Կամաց-կամաց սկսան խօսիլ եւ ցարուհու գեր-
մանական ծագումի մասին: Կը մեղադրէին զինք
գերմանասիրութեան մէջ: Կ'ատէին ցարուհին իր
ծանր բնաւորութեան եւ Ռասպուտինի հետ ունեցած
մտերմութեան համար: Ռասպուտինը կը շարունա-
կէր թղթի կտորներու վրայ անգրագէտ լեզուով դա-
տական ամենակարեւոր խնդիրներու մասին ու այդ
պահանջները անմիջապէս կը կատարուէին: Խրնդ-
րողները, որպէս հատուցում, Ռասպուտինի կ'առա-
ջարկէին մեծ դրամ կամ իրենց քոյրը, կիներ եւ աղջի-
կը:

Երբեմն, մարդիկ հսկայական դրամներ կը ծախ-
սէին՝ Ռասպուտինի մօտ իյնալու համար: Հասարա-
կութիւնը գիտէր այս բոլորին մասին. գիտէր ոչ
միայն Ռասպուտինի քէֆերու մասին՝ բարձր դասին
պատկանող կիներու հետ, այլեւ Ռասպուտինի գրեթէ
ամէնօրեայ այցելութեանց մասին տիկին Վիրուբո-
վայի մօտ, որ ցարուհու պատուոյ տիկիներէն էր եւ
իր ամէնէն մտերիմ բարեկամուհին: Հոն ցարուհին
կը հանդիպէր ծերուկին:

Շատերը կը կարծէին, որ ցարուհին կը հաւատար
անոր սուրբ ուժին: Շատերն ալ կը կարծէին, թէ այդ

յարարերութիւններուն մէջ մեծ դեր կը խաղար սէրը
և կիրքը:

Ոստիկանութեան նախարար Չունկոփսկին շատ
մանրամասն զեկոյց մը ներկայացուց ցարին՝ բազմաթիւ
նկարներով, որոնք կ'ապացուցանէին Ռասպուտինի
խսկական էութիւնը: Բայց ցարն ու ցարուհին չհաւատացին
այդ նկարներուն՝ համարելով այդ ամէնը զրպարտութիւն
սուրբ ծերուկին դէմ: Յարը կ'անտեսէր ժողովուրդի
զայրոյթը, իսկ ժողովուրդը գնալով սկսաւ բռնել
յեղափոխական ճամբան: Բողոքները կը դառնային
համարձակ. ոճը աւելի կրտուկ և սուր: Պատասխանատու
նախարարութեան պահանջը կը դառնար սպառնալի:
Բայց պատերազմը կը կապէր քաղաքական
գործիչներու ձեռքերը:

Մոսկուայէն ետ անցայ Պետերպուրգ: Այնտեղ ալ
նոյն մտահոգութիւնը և նոյն դժգոհութիւնները:
Ռուս յայտնի քաղաքական գործիչ Մակլակովը, ուսական
«Բիրժենիյա վեդոմոստի» թերթին մէջ, լաւագոյն
կերպով պատկերացուցած էր տիրող կացութիւնը:

«Երեւակայեցէ՛ք արագ ընթացող մեքենայ
մը, — կը գրէր Մակլակովը — որ կը սլանայ անդունդի
կողմէն եւ որու վարիչը հմուտ չէ իր մեքենային:
Մէկ սխալ շարժում՝ մեքենան անդունդ պիտի գլորի:
Երեւակայեցէ՛ք, որ այդ մեքենային մէջ նստած է
հմուտ վարիչ մը, որ կը տեսնի, կը գգայ ամբողջ
վտանգը, բայց գիտէ, որ ամենափոքրիկ պայքարն
անգամ՝ մեքենան գրաւելու համար, զիրենք դէպի
անդունդ պիտի գլորէ: Ու հմուտ վարիչը կը համակերպի
կացութեան՝ ականատես մնալով վարիչի խելացնոր
վագֆին»:

Մեքենան Ռուսաստանն էր, խելացնոր վարիչը
ցարը եւ իր նախարարները, իսկ հմուտ վարիչը՝ ազա-
տասէր ռուս մտաւորականութիւնը:

Եւ վերադարձայ Թիֆլիս՝ ծանր մտահոգու-
թիւններով: Այլեւս Կովկասին յատուկ հոգսերը չէին,
որ կը զբաղեցնէին զիս: Վտանգի տակ էր ամբողջ
Ռուսաստանը իր միլիոնաւոր բանակով եւ հսկայա-
կան հարստութիւններով: Ռուսաստանի պարտու-
թիւնը վատ պիտի անդրադառնար Դաշնակիցներու
վրայ, որոնց հետ մենք՝ հայերս՝ կապած էինք մեր
քաղաքական բախտը: Պարտուած Թուրքիան միայն
պիտի զիջէր հայկական հարցին մէջ:

Ռուս բանակի յաղթութիւնը եւ պահպանումը
մեր ծրագիրներու մասը կը կազմէր: Մեր յեղափոխա-
կան կազմակերպութիւնները զգոյշ էին յարձակում-
ներու մէջ իշխանութեան հասցէին: Բոլորն ալ կը
սպասէին եւ կը հետեւէին ճակատի դէպքերուն: Կով-
կասը ժամանակաւորապէս մէկ կողմ նետած էր ներ-
քին վէճերը: Բայց մթնոլորտին մէջ կը զգացուէին
մօտեցող փոթորիկին առաջին որոտները:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԵՐԵՐՈՂ ԳԱՀԻՆ ՄՕՏ

Շուտով Կովկասի մէջ ալ, ինչպէս ամբողջ Ռուսաստանի, սկսեց զգացուել պետական մեքենայի թուլութիւնն ու քայքայումը:

Ապրանքներու, գլխաւորապէս ալիւրի, շաքարի եւ փայտի պակասը ստեղծած էր ջղային մթնոլորտ մը: Գլխաւոր պատճառը, ի հարկէ, երկաթուղային երթևեկութեան անկանոնութիւնն էր: Գնացքները կը հասնէին մեծ ուշացումներով: Ունութիւններու առջեւ պոչերը գնալով կը շատնային: Ապրանքները կը չքանային չուկայէն: Մարդիկ կը պահէին իրենց ապրանքները՝ աւելի սուղ վաճառելու շահամուտութեամբ. ահա թէ ինչու գիները անասելիօրէն կը բարձրանային:

Ճակատին վրայ կը կոուէին գինուորները՝ միշտ մահուան սպառնալիքին տակ. իսկ այստեղ՝ իրենց ընտանիքները ենթարկուած էին սովի:

Ժողովուրդը միշտ կ'աշխատէր մեղաւորներ փնտնել իր շուրջ, իրեն մօտիկ, առանց թափանցելու պատճառներու խորքը: Սպառնական կերպով կը խօսէին արդէն ոստիկանութեան եւ նահանգապետի հասցէին: Ուրախ եմ յիշատակելու հոս, որ ոչ մէկ պանդատ կամ բողոք եղաւ քաղաքային վարչութեան եւ մասնաւորապէս իմ հասցէին: Բոլորն ալ կը գիտակցէին, որ անպատասխանատու կերպով երկիրը

կառավարելու եղանակը յղի է ամէն տեսակի
գոյութիւններով՝ ժողովուրդին համար:

Միւս կողմէն՝ պատերազմը կը շարունակուէր:
Ոչ ոք կը սպասէր, որ պատերազմը այնքան երկար
տեւէր: Պէտք է ըսել, որ կովկասեան ճակատի կացու-
թիւնն ալ միեւնոյն էր: Ընդդէմ մերոյ թրքա-
հայաստանը դրաւ ուժը իր ուս բանակի կողմէ, բայց
թրքահայութիւնը քանի մը անգամ գաղթած էր կով-
կաս եւ յետ դարձած երկիր՝ ուս բանակի շարժում-
ներուն համեմատ:

Այս հանգամանքը կը ջղայնացնէր հայ ժողո-
վուրդը, որ առանց քաջուելու կը մեղադրէր ուս-
ները հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ, որ իրր թէ
ուս բանակին յառաջխաղացումներն ու նահանջ-
ները արդիւնք էին նախորդուած ծրագրի՝ ոչնչացնել
եւ թուլացնել հայ տարրը, իր հայրենիքին մէջ:

Այդ մեղադրանքները սակայն ճիշդ չէին:
Հսկայական ճակատը կը պահանջէր զօրքի ազատ
շարժումներ եւ բանակի թեւերու միջեւ կապը պահե-
լու անհրաժեշտութիւնը յաճախ պատճառ կը դառ-
նար նահանջներու: Գաղթականական հոսանքը
կ'արգիլէր ուս բանակի ազատ շարժումները: Մայր
կու տային հակահայկական տրամադրութիւններ:
Հայերու մէջ ալ գնալով ուժեղացաւ անբաւարարու-
թիւնը ուս քաղաքականութենէն, Տաճկահայաս-
տանի եւ կովկասի մէջ:

Այսպէս էին տրամադրութիւնները, երբ 1916
Նոյեմբերին, եւ հրաւիր ստացայ Մոսկուայէն՝ մաս-
նակցելու քաղաքներու ընդհանուր համագումարին:

Քաղաքական կացութիւնը շատ ծանր էր եւ կարեւոր:
Եւ մեկնեցի Մոսկուա:

Արդէն իսկ 1916ի վերջերը, Ռուսաստանի քաղաքական երկինքը պատած էր չարագուշակ ամպերով: Ընկալաւ անյաջողութիւնները, ներքին խլրտումները, Պետական Դումայի սպառնալի տրամադրութիւնները, մթնոլորտը ելեկտրականացուցած էին: Ամէն կողմէ կը լսուէին բողոքներ եւ պահանջ՝ պատասխանատու նախարարութիւն կազմելու: Կը խօսէին Ռասպուտինի ազդեցութեան մասին թագաւորի վրայ:

1916 Դեկտեմբերի սկիզբները, պիտի բացուէր քաղաքներու եւ գաւառական գործիչներու համագումարը: Ռուսաստանի բոլոր անկիւններէն Մոսկուա կը հաւաքուէին ներկայացուցիչներ: Համագումարը պիտի ըլլար բազմամարդ: Իշխան Լվովը նշանակուած էր վարելու ժողովը: Ան կեդրոնական անձնաւորութիւն մը զարձած էր, որու շուրջ կը համախմբուէին պատգամաւորները:

Պարզ էր, որ համագումարը պէտք է պահանջէր պատասխանատու նախարարութիւն եւ պիտի բանար տիրող ուժերին ցաւոտ բոլոր կողմերը:

Նախապահական գանգը հնչեց եւ պատգամաւորները գրաւեցին իրենց տեղերը: Բայց նոյն վայրկեանին սրահ խուժեցին ոստիկանները, Մոսկուայի ոստիկանապետի պլխաւ որով թեամբ, որ եւ յայտարարեց.

«Ներքին գործերու նախարարի հրահանգով կ'արգիլուի համագումարի բացումը: Ուստի, կը

խնդրեմ պարոն նախագահէն ազատ արձակել ժողովը»:

Բոլորը ոտքի ելան: Լսուեցան բողոքի ձայներ: Նախագահը փակեց ժողովը: Բայց նոյն օրը, իր բնակարանը հրաւիրեց հինգ պատգամաւորներ, Մոսկւոյէն եւ Պետերպուրգէն, ի թիւս որոնց եւ զիս, կարեւոր խորհրդակցութեան մը համար:

Երեկոյեան ժամը 9ին, ես արդէն իշխանին բնակարանը կը գտնուէի: Շուտով եկան եւ միւս հրաւիրեալները:

Իշխանը դողդոջուն ձայնով բացաւ ժողովը: Ան պատմեց մեզ այն բոլոր փաստերը ինչ որ ունէր իր ձեռքին տակ՝ ճակատի, թիկունքի եւ իշխանութեան վերաբերեալ: Ըսաւ, որ կացութիւնը ծանր է, որ երկիրը դէպի անդունդ կը գահավիժէ, որ ի նկատի ունենալով բոլոր քաղաքագլուխներու եւ գաւառական վարչութիւններու նախագահներու գրաւոր զեկուցումներն ու կարծիքները, իր վրայ կը վերցնէ գործելու պատասխանատուութիւնը: Ըսաւ, որ լաւ տեղեակ էր զօրքի տրամադրութեան, աւելցնելով որ ամբողջ բանակը դէմ է այս ուժիմին եւ պատրաստ գործելու:

«Ցարը անկամ է եւ անպէտք — Եզրակացուց Լզովը: — Պէտք է գործել այնպէս, որ պատերազմի այս ծանր օրերուն չտուժէ հայրենիքը: Միակ մարդը, որ կրնայ փոխարինել ցարը՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչն է, Կովկասի Փոխարքան, որմէ պէտք է խնդրենք իր ձեռքն առնել իշխանութիւնը եւ փրկել երկիրը այս ծանր կացութենէն»:

Պարզուեցաւ, որ մեծ իշխաններէն չատերը ըզ-

զուչացուցած էին ցարր երկրի քառասյին վիճակի մասին և մատնանշած Կովկասի Փոխարքան, որպէս կարող մէկը փրկելու կացութիւնը:

Իշխան Լվովը աւելցուց, որ իր ծրագիրը կը բաժնեն երկրի բոլոր խաւերը և որ ժամանակը հասել է գործելու:

Ներկայ եղողներս հաւանութիւն տուինք ծրագրին: Պէտք էր սակայն, այս մասին յայտնել իրեն՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչին: Ժողովականները, մտածելէ ետք, որոշեցին այդ նուրբ գործը յանձնել ինձ: Ես ընդունեցի առաջարկը:

Ամբողջ 10 տարի լինելով Թիֆլիսի քաղաքապետի և շարունակաբար տեսակցութիւններ ունենալով Փոխարքայի հետ, ևս կարողացած էի կոմս Վորոնցով-Դաշկովի կատարեալ վստահութիւնը վայելել, խօսելով անոր հետ միանգամայն անկեղծօրէն քաղաքականօրէն տեսակի խնդիրներու մասին: Թողելով Կովկասը, կոմսը ինձ ըսաւ, որ ճանապարհին պիտի հանդիպի Նիկոլայ Նիկոլայեւիչին և պիտի խնդրէ անկէ, որ մեծ իշխանն ալ իր հերթին վստահութիւն ունենայ ինձ հանդէպ: Իր այդ որոշումը կոմսը կատարեց: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը, երբ առաջին անգամ ընդունեց զիս իր մօտ, ըսաւ, որ կոմսը խօսած է իրեն իմ մասին: Խնդրեց, որ իր հետ ըլլամ անկեղծ և խոստացաւ, որ ինքն ալ նոյնպէս պիտի վստահի ինձ: Հետագային ևս համոզուեցայ, որ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը անկեղծ էր իր խոստումներուն մէջ:

Ես պայմանաւորուեցի իշխան Լվովի հետ, թէ ինչ

միջոցով պէտք է յայտնեմ իրեն մեծ իշխանի պատաս-
խանը եւ մեկնեցի Պետերպուրգ:

Համազումարի ցրումը մեծ ազդեցութիւն էր
զործած մայրաքաղաքի մէջ: Ես տեսակցեցի Պետա-
կան Դումայի քանի մը անդամներու հետ եւ համոզ-
ւեցի, որ Ռուսաստանը կը գտնուի կարեւոր զէպքե-
րու նախօրեակին:

Երբ Պետերպուրգ էի, սպաննուեցաւ Ռասպու-
տինը: Ժողովուրդի տրամադրութիւնները բարձրա-
ցան: Ամէնքը կը հաւատային, թէ փոփոխութիւններ
տեղի կ'ունենան: Սակայն, ամէնքն ալ համակուած
էին նոյն մտավախութիւններով:

Դումայի ձախակողմեան անդամներէն մէկը
այսպէս կը գանգատէր ինծի.

— Կը հասկնա՞ք արդեօք ուսմարդու հոգերա-
նութիւնը, որ կը սիրէ իր հայրենիքը: Պատերազմա-
կան աղէտի այս օրերուն, պէտք է որ թիկունքը խա-
ղաղ ըլլայ. յեղափոխական որեւէ շարժում, պիտի
թուլացնէ ճակատի ուժը: Այս պայմաններու մէջ,
լաւագոյն կ'ըլլար պալատական յեղաշրջում մը առաջ
բերել:

Զգացի, որ Մոսկուայի մէկ տունած որոշումը
իրաւացի էր:

Կար ուրիշ տեսակէտ մը եւս: Յեղափոխական
շարք մը կազմակերպութիւններ կը կարծէին, որ ցա-
րական Ռուսիան դեռ ուժեղ է՝ ճնշելու համար իրենց
ընդդիմութիւնը եւ որ դեռ ժամանակը չէ ուժերը
չափելու: Ամէնուրեք կ'արտասանուէին կրակոտ
ճառեր, բայց կազմակերպուած շարժումներ չկային.
կարծես թէ յեղափոխութեան հիմերը կը դրուէին՝

առանց ղեկավար ձեռքերու: Մթնոլորտը գնալով ա՛լ
աւելի կը թանձրանար:

* * *

Դեկտեմբերի վերջերը եւ արդէն Թիֆլիս կը
գտնուէի:

Յունուար 1ին, ըստ սովորութեան, տօնական
զգեստներով եւ քաղաքապետի շղթան վզիս՝ գնացի
պալատ, Փոխարքայի Նոր Տարին շնորհաւորելու հա-
մար:

Պալատի Սպիտակ սրահին մէջ հաւաքուած էին
երկրի բարձր իշխանութիւնը, գինուորականները,
ազնուականութիւնը եւ պաշտօնէութիւնը: Մեծ իշ-
խան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը գինուորական տարազով
ներս մտաւ սրահ եւ բարձր ձայնով շնորհաւորեց Նոր
Տարին: Յետոյ, մօտեցաւ իւրաքանչիւրին առան-
ձինն: Բոլոր ներկաներս հրաւիրուեցանք սեղանին:
Երբ հիւրասիրութիւնը վերջացաւ, հիւրերը սկսան
մեկնիլ պալատէն:

Տեսնելով, որ մեծ իշխանը կ'ուզէ թողուլ սրահը,
եւ մօտեցայ իրեն եւ խնդրեցի տեսակցութիւն մը նը-
շանակել ինձ՝ կարեւոր խնդրի մը համար: Ան համա-
ձայնեցաւ ընդունիլ զիս անմիջապէս: Բայց որպէսզի
կասկածներ չըլլային, դուրս ելայ թիկնապահներու
սենեակը եւ խնդրեցի աւագ թիկնապահին յայտնել
մեծ իշխանին, որ կը ցանկամ տեսակցիլ իրեն հետ:
Զիս ընդունեցին անմիջապէս Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի
գրասենեակը, ուր մեծ իշխանը նստած էր մինակ:
Նստելով իր դէմ, եւ ուղղեցի իրեն հետեւեալ խօսքե-
րը.

– Զերդ Մեծութիւն, այն, որ պիտի բռնէ Զեզ, իրաւունք չունիմ բռնելու, բայց միշտ կը յիշեմ Զեր թոյլատուութիւնը՝ ազատ եւ անկեղծ խօսելու Զեզ հետ եւ կ'ուզեմ այսօր, լայնօրէն օգտուիլ Զեր ինձ տուած իրաւունքէն:

– Ես նորէն կը կրկնեմ իմ վստահութիւնը դէպի Զեզ եւ կը խնդրեմ խօսիլ միանգամայն ազատ – բնաւ մեծ իշխանը:

– Զերդ Մեծութիւն, ես կու գամ Մոսկուայէն եւ Պետերպուրգէն: Այս երկու մայրաքաղաքները ամենաճշգրիտ կերպով կը պատկերացնեն երկրի յեղափոխական տրամադրութիւնները: Կացութիւնը վրձնական է: Երկիրը դէպի անդունդ կը գլորի: Քաղաքային եւ պատանական գործիչներու կարծիքն այն է, որ պէտք է զահրենկէյ ընել Նիկոլայ Բ.ը եւ, որպէսզի այդ գործողութիւնը կատարուի առանց մեծ պատահարներու եւ սարսափներու, Զերդ Մեծութեան բարձր հեղինակութիւնն է միայն, որ պիտի կարողանայ այդ ընել՝ կանգնելով չարժութիւն գլուխը եւ փոխարինելով զահրենկէյ ցարը: Զեր որոշումը զաղտնօրէն պիտի հաղորդեմ Մոսկուա իշխան Լվովին, որպէսզի այնտեղ հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնեն: Ես ինձ վրայ առի այս նուրբ առաքելութիւնը՝ յոյս ունենալով, որ Զերդ Մեծութիւնը, ի նկատի առնելով երկրի ծանր վիճակը, միանգամայն կը հասկնայ զիս:

Մեծ իշխանը ամենայն ուշադրութեամբ լսեց ինձ մինչեւ վերջ, ապա հանդարտօրէն բնաւ, թէ այն ամէնը՝ ինչ որ պատմեցի իրեն՝ չափազանց լծւոյ՛ է եւ ինքն ալ անպատրաստ է որեւէ պատասխան տալու:

Ան խնդրեց երեք օր ժամանակ՝ խնդիրը ուսումնասիրելու համար:

Յետոյ, մեծ իշխանը ամենայն մանրամասնութեամբ հարց ու փորձ ըրաւ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի կացութենէն: Ուզեց իմանալ, թէ ի՞նչ աղբիւրներէ է իր տեղեկութիւնները քաղել իշխան Լվովը՝ զօրքերու տրամադրութիւններու մասին: Հետաքրքրուեցաւ Մոսկուայի համազումարի անցուղարձերով:

Մեր տեսակցութիւնը տեւեց ժամէն աւելի:

Մնաս բարեւ ըսի մեծ իշխանին եւ մեկնեցի պալատէն: Իմ այդ տեսակցութեան մասին ես ոչ ոքի պատմեցի:

Երեք օր ետք, ես հրաւիր ստացայ ներկայանալու պալատ: Նոյն առանձնասենեակին մէջ, բայց այս անգամ իր օգնական զօր. Եանուշկեւիչի ներկայութեամբ, մեծ իշխանը ընդունեց զիս:

Սովորական բարեւներէն ետք, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը ըսաւ.

— Ձեզ կանչել եմ յայտնելու իմ որոշումը եւ կը խնդրեմ այդ մասին յայտնել իշխան Լվովին: Ճանշնալով ոռու մուժիկը եւ ոռու գինուորը, գիտնալով որ ոռու ժողովուրդը հաւատարիմ է իր ցարին, որ ան չի հասկնար քաղաքական բարդ ձեւակերպումները, որ ան պիտի չհետեւի եւ ճանշնայ այն մարդը, որ ձեռք բարձրացուցած է իր ցարին դէմ, եւ կը մերժեմ ձեր կողմէ ինձ ըրած առաջարկը՝ կանգնելու այդ շարժման գլուխը: Գիտեմ, որ զօրքը իր ամբողջութեամբ պիտի չհետեւի մեր ծրագիրներուն եւ Ռուսաստանի այս ծանր օրերուն պէտք չէ որ նոր

խլրտումներ ու կոխներ ծագին: Իմ օգնական՝ զօր-
եանուշկեւիչը, որ միշտ իմ սպայակոյտին պետն
եղած է, գիտէ որ ոռւս զինուորը պիտի չկոուի ցարին
դէմ: Թող այս մասին ինք՝ զօրավարը խօսի:

— Ես արդէն ըսի Ձերդ Մեծութեան, — ըսաւ Եա-
նուշկեւիչը — որ ցարին դէմ կատարուած զաւադրու-
թեան մէջ զօրքը պիտի չմասնակցի:

Մեր խօսակցութիւնը վերջացաւ: Դուրս գալով
պալատէն, իշխան Լվովին՝ Մոսկուա՝ ուղարկեցի
պայմանական հետեւեալ հեռագիրը.

«Հիւանդանոցը պէտք չէ բացուի»:

Անցան քանի մը շաբաթներ: Փետրուարի կէսե-
րուն, պալատական պաշտօնեաներէն մէկը ուզեց
տեսակցիլ ինձ հետ գաղտնօրէն: Ես ընդունեցի զինք
իմ առանձնասենեակին մէջ:

Պաշտօնեան ըսաւ, որ ինք մեծ իշխանի թելադ-
րանքով է, որ կը խօսի ինձ հետ:

— Ոստիկանական բաժանմունքը, — յայտնեց ան-
իմացած է Ձեր՝ Փոխարքային առաջարկած ծրագիր-
ներու մասին: Տեղեկութիւն կայ, որ Փոխարքան պի-
տի նշանակուի նոյն պաշտօնով Սիբիր, դէպի հեռա-
ւոր Արեւելք, սակայն իրեն պիտի առաջարկուի
վերցնել Ձեզ իրեն հետ:

Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի պաշտօնեային:

Տասը օր ետք, տեղի ունեցաւ Փետրուարեան Յե-
ղափոխութիւնը եւ պատմութեան հսկայական անի-
ւը զարձաւ հակառակ ուղղութեամբ:

Վերջացնելով իմ յուշերս այս մասին, կ'ուզեմ
քանի մը խօսք ըսել մեծ իշխան Անդրէյ Վլադիմիրո-
վիչի օրագրի մասին, ուր կը հաղորդէ նիկոլայ Նիկո-

լայնելի՜ ցարի հետ ունեցած խօսակցութիւններու մասին, 1916ին, Ստաւկայի մէջ.

«Զե՞ս տեսներ արդեօք,- կ'ըսէր Նիկոլայ Նիկոլայնի ցարին – որ կը կորսնցնես գահդ: Ուշքի եկ, քանի ուշ է: Տուր երկրին պատասխանատու կառավարութիւն: Դեռ Յունիսէն սկսեալ ըսել եմ քեզ այդ մասին: Կը վախճամ, որ յետոյ ուշ լինի»:

* * *

1917ի սկիզբները, իշխանութեան հեղինակութիւնը բոլորովին խախտած էր արդէն: Արագօրէն կը փոփոխուէին նախարարները ու թէեւ Ռասպուտինը չկար այլևս, իր հետևորդները կը լրացնէին երկրի քայքայման գործը:

Քանի մը չաբաթ միայն մեզ կը բաժնէր յեղափոխութենէն: Ռասպուտինի անձը իր չարաբաստիկ կընդունէր էր դրած ցարական Ռուսաստանի վերջին տարիներու պատմութեան վրայ: Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ այդ մասին յայտնի իրաւարան Պերեկրզեւ, որ 1917ին, յեղափոխութենէն ետք, դարձաւ արդարադատութեան նախարար:

«Ռուս մարդիկ տարբեր գնահատումներ ունին Ռասպուտինի՝ իշխանութեան գործերուն միջամտելու խնդրին մասին: Սակայն, դէպի ան ունեցած ատելութեան մէջ բոլորն ալ հաւասար են: Բազմաթիւ յուշերու մէջ, որոնք նախայեղափոխական շրջանը կ'ընդգրկեն, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար այն տեսակետերը կը յայտնուին, որ ռուս ձախակոզմեան տարրերը ուրախ էին ցա-

րի եւ Ռասպուտինի բարեկամութեան համար, որովհետեւ այդ բարեկամութիւնն իսկ առիթ մըն էր պայքարելու ցարին դէմ: Սակայն, այդ այդպէս չէր: Ձախակողմեան Ռուսիան աջակողմեաններու հետ մէկտեղ կը բաժնէր այն վախը, որ ռասպուտինեան փառափառութիւնը մահուան ճիւղաներու մէջ կը խեղդէ Ռուսիան, իր պատմական ամէնէն ծանր օրերուն: Ռասպուտինի անձին վրայ կը խաչածեւուէին արհամարհանքի բոլոր արտայայտութիւնները՝ երկրի բազմազան կողմերէն ուղղուած: Ձայն կ'ատէին ոչ միայն քաղաւորի ազգակիցները, բարձր պաշտօնէութիւնը, պալատականները եւ զինուորականները, ոչ միայն Դումայի աջ եւ ձախ հոսանքները, այլեւ անկուսակցականները, ամբողջ ժողովուրդը: Յուզուած էր ժողովուրդի հսկայական ծովը, որու խորքերուն մէջ լսելի էին արդէն մեծ փոթորիկին որոտները»:

Ձարագո՞րծ էր արդեօք Ռասպուտինը: Բայց այս հարցին պատասխանելու համար վերյիշենք քանի մը կարեւոր փաստեր:

Գիտենք, որ գահի մօտէն Ռասպուտինը հեռացնելու համար բազմաթիւ փորձեր կատարուեցան՝ ազդելու ցարի վրայ: Իր մեծ ազգակիցները խորհուրդ տուին իրեն բաժնուելու Ռասպուտինէն, յայտնելով որ այդ է թաղաւորական ամբողջ ընտանիքի պահանջն ու ցանկութիւնը: Պետական բարձր պաշտօնեաները ցարի ուշադրութիւնը հրաւիրեցին Ռասպուտինի անբարոյական կենցաղի վրայ՝ շեշտելով որ ծերուկը գինարբուճներու մէջ անպատկառ կերպով կը

խօսի թագուհու մասին, եւ որ ցարի բարեկամութիւնը այդ մարդու հետ վարկարեկիչ է եւ կորստաբեր իրեն՝ ցարին համար: Ոստիկանութեան նախարար զօր. Չունկովսկին մանրամասն կերպով ծանօթացուց ցարը Ռասպուտինի կեանքին՝ ցոյց տալով բազմաթիւ վարկարեկիչ նկարներ: Բայց այդ բոլոր փորձերը ապարդիւն անցան եւ ցարի բարկութիւնը սաստկացաւ: Վինք զոլուչացնողներու դէմ:

Ռասպուտինի անձով պալատին մէջ մուտք կը գործէր յեղափոխութիւնը, որ անժամանակ էր եւ անցանկալի: Սակայն, միտքերը դեռ հեռու էին բոլշևիզմէն եւ ոչ ոք կը կարծէր, թէ Ռուսիան մեծ փոփոխումներու նախօրեակը կ'ապրի: Յեղափոխութեան առաջին կարապետն եղաւ Ռասպուտինը, որ պալատի յետին դռներէն ներս սողոսկեց եւ սեւ ճակատազրին պէս կանգնեց գահին քով: Դարաւոր միապետութիւնը, որ ունէր կառավարելու որոշ ձեւեր եւ սկզբունքներ, որ գիտէր յարգել ու լսել շրջապատը, փչրեց դարաւոր սովորութիւնները եւ բռնեց յեղափոխութեան ճամբան՝ կտրելով իր կապերը գահի բարեկամներուն հետ: Միապետը դարձաւ ինքնիշխան. իր որոշումները կը պատրաստուէին զաղտնօրէն ու կը յայտարարուէին ի վարմանս եւ ի յուսախաբութիւն անոնց, որոնք կը կարծէին, թէ միապետութիւնը Ռուսիոյ պետութեան հիմքերէն ամէնէն կարեւորն ու անհրաժեշտն է: Իշխանութիւնը դուրս գալով իր բնականոն սահմաններէն, վախ կը ներշնչէր ճշմարիտ բոլոր հայրենասէրներուն, որոնք գիտէին, թէ քաղաքականութեան այդ ուղին ղէպի անդունդ կը տանէ ոչ միայն զիրենք, այլեւ պետութիւնն ու հայրենիքը:

Այս տրամադրութիւններէն էր ահա, որ ծագեցաւ Ռասպուտինը սպաննելու գաղափարը: «Յարին ծառայել ոչ միայն վախով, այլեւ խիղճով» նշանաբանը հինցած էր արդէն: Պէտք էր պարզապէս անհնազանդ քայլ մը ընել. պէտք էր սահմանափակել միապետին կամքը՝ չարիքին առաջը առնելու համար: Այս միտքը սեփականութիւնը դարձաւ զահի ամէնէն հաւատարիմ մարդկանց. անոր մասին սկսան խօսիլ ազատ, թագաւորի շրջապատին պաշտօնական գրութիւններու եւ նախարարական առանձնասենեակներու մէջ: Ասիկա դաւադրութիւն մը չէր խուճապ մը ըմբոստներու կողմէ, այլ ընդհանուր ելոյթ մը, որ գիտակցօրէն կը տանէր մարդիկը ղէպի օրինական եւ բարոյական պատնէշներու ոչնչացում: Եւ ինչպիսի՞ մարդիկ էին քով քովի եկած՝ ծերու կին սպաննելու համար: Շատերը կը պատկանէին ցարի շրջապատին: Մէկը՝ Իշխան Իւսուպովը, գեղեցկատես եւ երիտասարդ միլիոնատէր, ցարի մօտ ազգակիցն էր. միւսը՝ մեծ Իշխան Դիմիդրիյ Պաւլովիչն էր: Երկուքն ալ այս վայրկեանիս կը բնակէին Փարիզի մէջ:

Ռասպուտինի արիւնը առաջ բերաւ մեծ խանդափառութիւն շմբողջ Ռուսաստանի մէջ: Սակայն, այդ սպանութեամբ Ռուսիան չփրկուեցաւ: Կար ուրիշ աշխարհ մը, մութին մէջ գալարուող եւ զեռ զօրաւոր, որ իր բիրտ ձեռքերուն մէջ կը պահէր երկրին բախտը: Այդ մութ աշխարհին ուժ ու հաւատ ներշնչողն ինք՝ թագուհին էր:

Կասկածէ դուրս է, որ Նիկոլայ Բ.ը ղէպի կործանարար քաղաքականութիւն հրողը թագուհին էր, որ Ռասպուտինի ազդեցութիւններէն դրդուած՝ հոգե-

կան նուպաներու եւ երազանքներու մէջ՝ կը կարծէր, թէ աստուածային սկզբունքը պիտի յաղթէ գահի թշնամիներուն եւ ինք յաղթական դուրս պիտի գայ այդ պայքարէն, շնորհիւ երկնային անխախտ կամքի: Խելագարութեան սեմին վրայ գտնուող թագուհին իր հերթին կ'ազդէր ե՛ւ ծերուկին վրայ:

Ռասպուտինը կը սիրէր երկրային կեանքն ու բարօրութիւնը եւ յենեկով թագուհու վրայ՝ կ'երազէր ստեղծել իրեն համար անձնական երջանկութիւն: Ան շարունակաբար կը գտնուէր բազմաթիւ գայ-թակղութիւններու ազդեցութիւններու ներքոյ:

Ռասպուտինը սպաննուեցաւ իշխան Իւսուպովի պալատին մէջ: Խորամանկութեամբ ծերուկը պալատ բերին ու թունաւորեցին խմորեղէններով, բայց թոյնը չազդեց: Իւսուպովը վերջացուց ծերուկին կեանքը ատրճանակով: Օթմորիկով զիակը տեղափոխեցին քաղաքէն դուրս եւ սառոյցը կոտրելով նետեցին գետի մէջ:

Յարուհին երկար ողբաց իր մտերիմին կորուստը, թաղեց զիակը պալատին մօտ: Յարը, գոնէ արտաքինապէս, պահեց իր սառնարիւնութիւնը: Գուցէ իր հոգու խորքին մէջ ան ուրախ էր, որ վերջապէս ազատեցաւ շարաքաստիկ ծերուկէն, որ իր ընտանիքէն հեռացաւ խորհրդատու մը, որ այնքան ազդեցութիւն ձեռք բերած էր իր եւ թագուհու վրայ: Չենք գիտեր. գիտենք միայն, որ Նիկոլայ Բ.ր չհրաժարեցաւ ղէպի անդունդը տանող քաղաքականութենէն:

Թող այս մասին ընթերցողը ծանօթանայ ոստիկանական բաժանմունքի կարծիքին հետ: Այդ բա-

ժանմունքը, իր գեկոյցներէն մէկուն մէջ կը գրէր հետեւեալը.

«Պատերազմը կը շարունակուի: Հայրենասիրական ոգին գնալով կը թուլանայ: Նոր տուրքերը կը զայրացնեն ժողովուրդը: Երկաթուղային անկանոն հաղորդակցութիւնը առաջ կը բերէ տնտեսական ծանր տագնապ ֆազաֆներու մէջ, ուր կը պակսին սնունդի անհրաժեշտ պիտոյքները: Անվըտահոութիւնը դէպի թագաւորական ընտանիքը գնալով կը սաստկանայ: Հանրային կարծիքը լուրջ մտավախութիւն մը կ'ապրի, որ գահի բարձունքէն Ռուսաստանը դէպի անդունդ կը գլորի: Բոլորը կը պահանջեն պատասխանատու նախարարութիւն, բացի Դումայի ֆանի մը անդամներէն, որոնք նպաստ կը ստանային ցարական կառավարութենէն: Յարը կը մնայ անյոգողոյց եւ լուռ: Տասնեակներով կը հեռացնէ անհնազանդ նախարարները՝ նշանակելով նորերը, որոնք Ռասպուտինի կողմնակիցներն էին:

«Եթէ ցարն ու ցարուհին չեն հասկնար, որ իրենց շուրջ կը փակուի ճակատագրական շրջագիծը, որ իրենք դատապարտուած են մահուան եւ իրենց հետ դատապարտուած է նաեւ ողջ Ռուսաստանը, ուստի հանրային կարծիքը աջէն եւ ձախէն կը գտնէ փրկութիւնը ցարի կամքը խորտակելուն մէջ: Յեղափոխական ճամբան կը մնայ շիտակ եւ իսկական միակ ճամբան՝ Ռուսիան վտանգէն փրկելու համար: Այս է ընդհանուրին կարծիքը: Սակայն, ի՞նչ դժուար է այդ ճամբան պատերազմի արհաւիրքի օրերուն, երբ փոքրիկ սայթափում մը

կարող է ֆակտագրական նշանակութիւն ունեւնալ»:

Եթէ ոստիկանական իշխանութիւնը կը յանգի այն միտքին, որ Ռուսաստանի փրկութիւնը յեղափոխութեան մէջ է, ի՞նչ ըսել հապա քայքայուած ժողովուրդի մասին, ի՞նչ ըսել յոգնած զինուորներու մասին, ի՞նչ ըսել մտաւորականութեան մասին, որ ջերմօրէն կը սիրէր իր հայրենիքը: Ու պատերազմի ուրւականն էր միայն, որ կը կաշկանդէր շատերու ձեռքերը: Բայց կարծես թէ ուշ էր արդէն: Ժողովրդական տարերքը կը շարժէր: Յեղափոխութիւնը կը մօտենար իշխանութեան դուռներուն: Ան կը սպասէր առաջին հարուածին:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԱՆՈՐ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ նախորդ գլուխներէն, Ռուսաստանի ծանր կացութիւնը, անյաջողութիւնները ռազմաճակատին վրայ, հացի եւ ուրիշ մթերքներու պակասը շուկաներու մէջ, մտաւորականներու ընդդիմադիր դիրքը կառավարութեան հանդէպ եւ Պետական Դումայի սանձարձակ մեղադրանքները իշխանութեան՝ առաջ բերին 1917 թուի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը:

Այդ օրերուն, եւ թիֆլիս էի, իմ պաշտօնիս վրայ: Որպէսզի թիֆլիսի եւ Կովկասի մէջ տեղի ունեցող դէպքերը կապեմ ընդհանուր երկրի դէպքերուն հետ, թոյլ պիտի տամ ինձ, քանի մը խօսքով նկարագրել անցուդարձը, որ տեղի ունեցաւ Փետրուարեան Յեղափոխութեան օրերուն:

Պէտք է ըսեմ, որ փետրուարեան շարժումները սկսան յանկարծակի կերպով: Եթէ յեղափոխութիւնը հասկնանք որպէս կազմակերպուած եւ նախօրոք պատրաստուած գործ մը, կը տեսնենք, որ փետրուարեան շարժումները յեղափոխութիւն մը չէին բառիս լայն իմաստով, որովհետեւ այդ շարժումները տեղի ունեցան յանկարծակի կերպով, առանց նախորոշուած ծրագրի եւ կազմակերպութեան: Հրապարակի վրայ չկար գինուորական կազմակերպութիւն մը կամ յեղափոխական կուսակցութիւն մը, որ ցան-

կանար իշխանութեան գլուխն անցնել. կար միայն
զայրացած ամբոխը, որ կը բնակէր մայրաքաղաքին
մէջ եւ կը տեսնէր իշխանութեան բոլոր թերութիւն-
ները:

Կարելի է ըսել, որ ժողովուրդի համբերութեան
բաժակը լեցուած էր արդէն եւ կաթիլներ էին միայն
պէտք, որ բաժակը յորդէր:

Փետրուար 27ին, երբ ոռւս կիները խանութե-
րէն հաց կ'ուզէին գնել եւ հաց չգտան, բաժակը յոր-
դեցաւ: «Մեր երեխաները քաղցած են» պոռալով՝ կի-
ները թափեցան փողոց: Անցորդները կը միանային
աղմկարարներուն: Ամբոխը կը մեծնար, կը շատնար:
Ոչ ոք կ'արգիլէր անոնց երթը եւ մարդկային գան-
գուածը ահաւոր չափերու հասաւ:

Այդ օրերու մասին գրուած են շատ գիրքեր: Բո-
լոր գրողները, բոլոր ահանատեսները միաբերան կը
հաստատեն, որ եթէ ոստիկանութիւնը գլուխը չկոր-
ցընէր եւ գործօն միջամտութիւն ցոյց տար խռովա-
բարներու երթը կասեցնելու համար՝ Ռուսաստանի
մէջ յեղափոխութիւն պիտի չծագէր: Ոստիկանու-
թեան անգործութիւնը առիթ տուաւ, որ գինուոր-
ները եւ մինչեւ իսկ կողակները միանան ամբոխին
եւ, երեկոյեան, արդէն իսկ պարզ էր, որ մայրաքա-
ղաքի փողոցներու տէրը դարձած էր ամբոխը: Որոշ
տեղեր ոստիկանները փորձեր էին առաջն առնել
ամբոխին, բայց գինուորներն ու կողակները օգնած
էին ժողովուրդին եւ յարձակած ոստիկաններու վը-
րայ:

Պարզ էր, որ գօրքը եւս, որ հասարակական իր
դիրքով կը բաղկանար գիւղացիներէ եւ բանուորնե-

րէ, կը բաժնէր ժողովուրդի զժգոհութիւնները կառավարութեան հանդէպ ու կը միանար խռովարարներուն: Կը սկսէր իսկական յեղափոխութիւնը:

Պետերպուրգի շրջանի գինուորական հրամանատար զօր. Նարանովը՝ զգալով իր անգորութիւնը՝ ոչ մէկ միջոցի գիմեց: Իշխանութիւն չկար այլեւս: Թագաւորը կը գտնուէր Մոզիրեւ, իսկ Թագուհին՝ Երեւաններով՝ Թագաւորական Գիւղ կոչուած վայրին մէջ էր, Պետերպուրգէն ոչ հեռու: Կատաղած ամբօխը կը շարժէր դէպի Պետական Դումա, ուր այդ վայրկեանին կը գտնուէին Դումայի նախագահ՝ Ռոձեանկոն և Դումայի ականաւոր անդամներ՝ Միլիկովը, Ջիլիձէն, Կերենսկին, Սկորեկեւը և ուրիշ շատերը:

Այս անձերը իրենց վրայ առին իշխանութեան կազմութեան գործը՝ հիմնելով կոմիտէ մը, որ կոչուեցաւ «Պետական Դումայի Անդամներու Կոմիտէ»:

Առաջին յեղափոխական իշխանութիւնն էր այդ:

Բայց հին իշխանութիւնը զեռ գոյութիւն ունէր, որ բոլորի աչքին առաջ, փոշու պէս կ'անհետանար քամիներու մէջ: Ոչ ոք, ոչ մէկ մարդ այդ օրերուն պաշտպան կանգնեցաւ հին իշխանութեան: Կամաց-կամաց սկսան ձերբակալել զօրավարներ, նահանգապետներ, ոստիկաններ, նախարարներ, որոնց կ'առաջնորդէին դէպի Պետական Դումա:

Յարը զեռ չէր հրաժարած գահէն, բայց իր վրայ ազդեցութիւն գործեցին զօրքերու հրամանատարները: Կովկասի Փոխարքայ՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հեռագրեց ցարին, որ ինք ծնկաչոք կը խնդրէ ցարէն՝ հրաժարիլ գահէն: Յարը, տեսնելով որ ամէնքը լքած են զինք, հրաժարեցաւ գահէն յօգուտ

իր որդու՝ Ալեքսէյի, բայց յետոյ թողուց այդ միտքը
և գահը առաջարկեց իր եղբորը՝ Միխայիլին:

Մեծ իշխան Միխայիլը, որ այդ օրերուն Պետեր-
պոլսի կը գտնուէր, հրաժարեցաւ գահէն, որ կը մնայ
Թափուր, իսկ Ռուսաստանը՝ առանց ցարի: Միակ իշ-
խանութիւնը, որ կը գործէր, Դումայի Անդամներու
Կոմիտէն էր: Ան կ'աշխատէր կապ հաստատել զին-
ւորական և բանուորական պատգամաւորներու
խորհրդին հետ: Զինուորական և բանուորական
պատգամաւորները ընտրուած էին զօրանոցներուն
և գործարաններուն մէջ: Խորհրդի նախագահը՝ Պե-
տական Դումայի անդամ վրացի սոցիալ-դեմոկրատ
Ջիկիձէն էր, որ, ինչպէս կը յիշէ ընթերցողը, ընտըր-
ւեցաւ Դումայի անդամ շնորհիւ այն իրողութեան, որ
մենք մեր հայկական վեց ձայները տուինք անոր:

Երկու այդ մարմիններու ջանքերով կազմուե-
ցաւ ժամանակաւոր Կառավարութիւն՝ իշխան Լվովի
նախագահութեան ներքոյ:

Դեռ 1916 Դեկտեմբերին, իշխան Լվովի թեկնա-
ծութիւնը, որպէս վարչապետի դրուած էր խումբ մը
քաղաքային գործիչներու կողմէ, եթէ Ռուսաստանը
ունենալու ըլլար պատասխանատու նախարարու-
թիւն:

Ժամանակաւոր Կառավարութեան կազմը բա-
ւական խայտարղէտ էր, սկսած զինուորական նա-
խարար Գուչկովէն, ազատական Միլիւկովէն, մինչեւ
աշխատաւորական Կերենսկին, որ աւելի ետք դար-
ձաւ նախարարներու խորհրդի նախագահ: Այս բոլոր
անձինք այսօր կը գտնուին Փարիզ, որպէս քաղաքա-
կան տարագիրներ:

Նիկողայ Բ.ի հրաժարման գործողութիւններու մասին մանրամասնօրէն կը պատմէ զօր. Դանիւլովը, որ այդ պատմական բոլէիւն կը գտնուէր ցարի մօտ: Ցարի հրաժարումով, ժամանակաւոր Կառավարութեան կազմումով եւ ամբողջ Ռուսաստանի մէջ վարչական բարձր պաշտօնեաներու փոփոխումով, սկսաւ ռուս պատմութեան նոր դարաշրջանը՝ յեղափոխութիւնը:

* * *

Սակայն, ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցան այդ փոփոխութիւնները ծայրագաւառներու վրայ. ի՞նչ վերաբերում ունեցան ղէպի այդ փոփոխութիւնները Կովկասի ժողովուրդները եւ մասնաւորապէս հայերը:

Այսօր, աւելի վստահ կրնանք հաստատել, որ Կովկասի մէջ այնուհետեւ տեղի ունեցած բոլոր ղէպերը, ինչպէս Կովկասի եւ Հայաստանի անկախութիւններու հռչակումը, ճակատի պարպումը ռուս զօրքէն եւ մեր վարած կռիւնները թուրքերու դէմ, հետեւանք ինչ այդ յեղափոխութեան: Կովկասը զգաց, որ այնուհետեւ ինք պիտի ապրի իր ուրոյն կեանքով, որ իր կապերը Ռուսաստանի հետ գնալով կը թուլանան:

Ոստած եմ արդէն այն տպաւորութիւններու մասին, որ ունեցան Կովկասցիները, երբ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը ծագեց: Ոստած եմ արդէն այն մասին, որ հայ եւ վրացի քաղաքական գործիչները, յեղափոխութեան նախօրեակին կը տեսնէին իշխա-

նական մեքենայի քայքայումը եւ ճակատին սպառնացող ահաւոր վտանգը, բայց անկարող էին ղէպքերու ընթացքին առաջն առնել: Պէտք է ըսել, որ ոչ ոք կը կարծէր, թէ այդքան շուտ կարող է յեղափոխութիւն ծագիլ եւ քանի մը օրուան մէջ կլանել միապետութիւնը:

1917 Յունուարին, ես Պետերպուրգ էի: Տեսնուեցայ Պետական Դումայի անդամ Զիւէիձէի հետ: Նա խնդրեց ինձ յայտնել իր Թիֆլիսի ընկերներուն, որ զրութիւնը շատ ծանր է, որ բոլորը զժգոհ են տիրող կարգերէն, բայց որ յեղափոխութիւնը դեռ հեռու է եւ անպատրաստ: Պէտք էր զգուշանալ ամէն տեսակ պրոփոկասիոններէն. ժողովուրդը կրնար խաբէութեամբ փողոց ելնել, բայց ջարդուել ոստիկանութեան կողմէ:

Այս խօսակցութենէն ճիշդ եօթը չորսամիս անց, Զիւէիձէն դարձաւ ռուս յեղափոխական ուժերու պարագլուխը:

Վերադառնալով Թիֆլիս, ես գտայ քայքայման նոյն պատկերը:

Արտաքուստ, ամէն ինչ հանգիստ էր: Բայց ներքուստ, վարչական մեքենան կ'աշխատէր անկանոն: Կովկասցիներու ամբողջ ուշադրութիւնը կլանուած էր ճակատի գործերով: Առաջին փլանի վրայ դրուած էին զօրքի մատակարարման եւ օգնութեան խնդիրները: Պէտք էր զբաղիլ հիւանդանոցներով, գաղթականներուն օժանդակելու գործով եւ գրաւուած վայրերու վարչական մեքենայի կազմակերպումով:

Փետրուարի վերջին օրերէն մէկը, կ'աշխատէի իմ առանձնասենեակին մէջ, քաղաքային ինքնավարու-

թեան չէնքի մէջ, երբ զիս կանչեցին հեռախօսով: Խօսողը Փոխարքայի համհարզն էր, որ կը խնդրէր ինձ անմիջապէս անցնիլ պալատ՝ կարեւոր գործի մը համար:

Սովորաբար, ես պալատ կը գնայի պաշտօնական զգեստով. ուստի, ժամանակ խնդրեցի տուն գնալու՝ հագնուելու համար: Ինձ խնդրեցին անմիջապէս պալատ գալ այն զգեստով, որ վրաս էր:

Երբ պալատ հասայ, զիս ընդունեց Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը եւ յայտնեց, թէ Պետերպուրգի մէջ ժողովուրդը ապստամբել է իշխանութեան դէմ եւ թէ զօրքերը միացեր են ապստամբ ամբոխին: Այս մասին իրեն հեռախօսով յայտներ էին մայրաքաղաքէն: Իշխանութեան գլուխը անցեր է Պետական Դուման:

Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը խնդրեց ինձ յայտնել այս մասին Կովկասի ժողովուրդին եւ զօրքերուն: Միաժամանակ աւելցուց, որ իր՝ Փոխարքայի համակրանքը ամբողջովին ապստամբներու կողմն է:

Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի համար, կատարուող դէպքերը տրամաբանական հետեւանքն էին անխելք քաղաքականութեան, որուն հետեւանքով, չնորհիւ Ռասպուտինի դաւերուն, ինք, իր օգնական Օրլովը եւ զիւանապետ Իստոմինը աքսորուէր էին Կովկաս:

Որպէսզի օրինաւոր ըլլար իմ մուտքը զօրանոցներու մէջ, ինձ պէտք էր ուղեկցէր զօր. Վազնաձէն: Միեւնոյն ժամանակ, Փոխարքան խնդրեց, որ պալատ հրաւիրեմ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները:

Ես անմիջապէս կատարեցի Փոխարքայի երեք խնդիրքները. յայտնեցի քաղաքական կուսակցու-

Թիւներու ներկայացուցիչներուն Փոխարքայի խնդիրքը, զօրավարի հետ պտտեցի բոլոր զօրանոցները եւ վերջապէս քաղաքային վարչութեան առջեւ, Երեւանեան հրապարակի վրայ, ժողով գումարեցի եւ խօսեցի հոն, ուր 1905ին, Ստալինը, Համօ Տէր Պետրոսեանը եւ Մեխանին յարձակած էին դրամ փոխադրող պետական կառքի վրայ եւ յափշտակած դրամը: Ես յայտնեցի ժողովուրդին Պետերպուրգի մէջ տեղի ունեցող զէպքերու մասին: Ըսի, որ Փոխարքան համակիր է այդ շարժումներուն:

Շուտով հասան նաեւ զօրքերը եւ տիրեց ընդհանուր խանդավառութիւն:

Զօրանոցներու մէջ, խանդավառութիւնը աւելի մեծ եղաւ: Զինուորական զանգուածը խկոյն ընդունեց եւ հաստատեց զեռ անյայտ իրերու վիճակը:

Սոցիալ-դեմոկրատ պարագլուխներու հետ մեկնեցիք պալատ: Փոխարքան պատմեց անոնց իրերի կացութիւնը եւ հարցուց. «Կը վստահի՞ք արդեօք ինձ»: Սոցիալ-դեմոկրատներէն ամէնէն ազդեցիկը պատասխանեց. «Այո՛»:

Երբ սոցիալ-դեմոկրատները մեկնեցին, Փոխարքան ինձ յայտնեց, որ որոշած է հրաժարեցնել Թիֆլիսի ոստիկանապետը, որ չէր վայելեր ժողովուրդի համակրանքը: Ոնդրեց ինձ այնպիսի թեկնածուի մը անունը տալ, որուն ժողովուրդը կը վստահէր: Առանց տատանուելու առաջարկեցի վարչութեան անդամ Աթաբեկովի թեկնածութիւնը, որ եւ հաստատուեցաւ անմիջապէս:

Նոյն փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ եւ զինուորական նահանգապետութեան մէջ: Զինուորական

նահանգապետ Վոլսկին հեռացուեցաւ եւ անոր տեղ
նշանակուեցաւ զօր. Բարասովը, որ նոյնպէս հա-
մակրանք ունէր ժողովուրդի մէջ:

* * *

Անցան քանի մը օրեր:

Դէպքերը կը զարգանային արագօրէն: Ցարը հը-
րաժարեցաւ: Կազմուեցաւ ժամանակաւոր Կառա-
վարութիւնը: Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը նորէն նշանակ-
ւեցաւ զօրքերու ընդհանուր հրամանատար, որ ըս-
տիպուած եղաւ թողուլ Կովկասը, իշխան Օրլովի, Իս-
տոմիրի եւ զօր. Եանուշկեւիչի հետ միասին:

Կովկասը մնաց առանց բարձր իշխանութեան:
Պալատը դատարկուեցաւ: Կովկասեան գործօն ու-
ժերը սկսան համախմբուիլ եւ կազմակերպուիլ:
Կազմուեցաւ երեք հոգուց բաղկացած մարմին մը՝
ըստ ազգային սկզբունքի: Որպէս հայերու ներկայա-
ցուցիչ՝ այդ մարմնի մէջ մտայ ես: Վրացիներու կող-
մէ նշանակուեցաւ նոյ ժորդանիան, իսկ զօրքի կողմէ
ռուս սպայ մը՝ Պոպով:

Պէտք է անկողմնակալ կերպով ըսել, որ նորաս-
տեղծ իշխանութիւնը կը վայելէր երկրի կատարեալ
վստահութիւնը: Կամաց-կամաց ան դարձաւ քաղա-
քական կեդրոն մը: Ոչ ոք մեզմէ կը մտածէր այն ժա-
մանակ բաժանուել Ռուսաստանէն: Կովկասը կը հա-
մարէինք Ռուսաստանի անբաժան մէկ մասը: Յեղա-
փոխութիւնը գրաւական մըն էր միայն, որ Կովկասի
ժողովուրդներու իրաւունքները պիտի հաւասարէին
փաստօրէն ռուս քաղաքացիներու իրաւունքներուն:

Առաջին օրէն իսկ, անցանք աշխատանքի: Պալատին մէջ գումարուեցան երկու համագումարներ, մէկը՝ Թիֆլիսի ներկայացուցիչներէն, իսկ միւսը՝ համակովկասեան չափանիշով:

Մեր նպատակն էր տեղերու վրայ կազմակերպել նոր իշխանութիւններ: Ռուս հին չինովնիկներէն կ'առնէինք գործերը: Մենք կը հեռացնէինք պատասխանատու պաշտօնեաները միայն. օրինակ՝ նահանգապետը, ժանտարմներու պետը եւ ուրիշ շատ պետեր, թողելով գործի վրայ միջին եւ մանր պաշտօնեաները, որպէսզի պետական մեքենան բոլորովին չըքայքայուէր:

Ձինուորական հրամանատարներուն ձեռք չըտուէինք: Թողինք, որ ամէն ինչ ընթանայ իր կարգով, պայմանով որ անոնք ճանչնան նոր իշխանութիւնը: Ձինուորականները, առանց տատանման, ընդունեցին իրերու նոր կացութիւնը:

Շրջաններու մէջ կազմեցինք զինուորական խորհուրդներ, ճիշդ Պետերպուրգի նման: Գլխաւոր քաղաքներու մէջ նշանակեցինք մեր լիազօրները: Հեռագրեցինք Ժամանակաւոր Կառավարութեան, որ կ'ընդունինք իրենց հեղինակաւոր իշխանութիւնը: Նոյնանման հեռագիրեր եղան Կովկասի եւ միւս մասերէն:

Երկու գլխաւոր հարցեր կը զբաղեցնէին բոլորիս միտքերը. նախ՝ կը կարծէինք, որ ազգայնապէս զարգանալու աւելի ազատ միջոցներ ունէինք եւ ապա՝ կը մտածէինք ռազմաճակատի մասին:

Մասնաւորապէս հայերու համար, ճակատադ-

րական էր վերջին խնդիրը: Ճակատի քայքայումը խորտակումն էր մեր յոյսերու եւ մեր ազգային պահանջներու: Ճակատի քայքայումով վերջ պիտի տրուէր ուս յաղաթական բանակի յառաջխաղացման եւ սեւ օրերու նոր դուռներ պիտի բացուէին Հայ ժողովուրդի համար:

Պէտք էր ուս գինուորի մէջ վառ պահել այն հաւատը, որ յեղափոխութիւնը իր շահերուն դէմ չէ, եւ որ՝ ընդհանրապէս՝ գինուորի կացութիւնը աւելի պիտի բարելաւուի: Իսկապէս կը մտածէինք բարելաւել գինուորի վիճակը: Անմիջապէս ճակատ ուղարկեցինք լիազօրներ, որոնք պիտի բացատրէին գինուորներուն իրերու դրութիւնը: Ու պէտք է ըսել, որ լիազօրները յաջողութեամբ կատարեցին իրենց վրայ դրած պարտականութիւնը:

Նորաստեղծ կառավարութեան եւ մասնաւորապէս հայերու համար կար ե՛ւ ուրիշ կարեւոր հարց մը. կազմակերպել Թուրքիայէն գրաւած վայրերու վարչութիւնը, համաձայն Հայ ժողովուրդի բաղձանքներուն: Զէ՞ որ հին իշխանութեան ժամանակ ծուռ աչքով կը նայէին հայերու վերջնական հաստատուելուն՝ իրենց հարազատ վայրերուն մէջ:

Ռուսական Յեղափոխութիւնը նոր ու լայն հորիզոններ բացաւ մեր քաղաքական երկնակամարին վրայ: Ռուսահայութիւնը հնարաւորութիւն կը ստանար ազատ ապրելու, մտածելու եւ գործելու, իսկ Թրքահայութեան համար կը սպասուէին լաւագոյն պայմաններ՝ անոր բախտը տնօրինելու, առանց Թուրքիայի միջամտութեան:

Խանդավառութիւն կը տիրէր ամէնուրեք: Հայ

պաշտօնեաները, կուսակցութիւնները, քաղաքային վարչութիւնները մէկ խնդրով էին տոգորուած միայն՝ տեսնել ազատ պայմաններու մէջ մեր երագած եւ սիրելի հայրենիքը:

Ես ալ, որպէս Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, որպէս Կովկասի իշխանութեան ներկայացուցիչ, որպէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ եւ Ազգային Բիւրոյի նախագահ, կը կարծէի, որ հայկական դատը պատմութեան նոր գլուխ կը բանայ եւ որ մօտ է հայոց ազգային ազատագրման փայլուն արշալոյսը:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵՋ

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը արձա-
գանդ գտաւ նաեւ Կովկասի մէջ, որուն բազմազան
Ժողովուրդները եւ քաղաքական կուսակցու-
թիւնները նետուեցան յեղափոխական ալիքներու
մէջ, իրենց ամբողջ ուժով եւ կարողութեամբ:

Վերը յիշատակել ենք արդէն, որ զանգուածային
դժգոհութիւնը ընդհանուր էր լայնածաւալ Ռուսիոյ
բոլոր անկիւններու մէջ: Ուրախ էին բոլորը. անգամ
անոնք, որ այսօր մեղադրանք կ'ուղղեն այն ժամա-
նակուան յեղափոխականներու եւ ազատամիտներու
հասցէին, թէ ժամանակը հասունցած չէր ցարական
վարչաձեւը տապալելու համար, խանդավառու-
թեամբ ընդունեցին ցարի տապալման լուրը:

Շատերը կ'ոգեւորէր այն պարագան, որ յեղա-
փոխութիւնը անցաւ անարիւն, առանց համազարկե-
րու եւ անմեղ զոհերու: Ոչ ոք տապալեց ցարի իշխա-
նութիւնը. ան ինկաւ որովհետեւ խախուտ էին իր
հիմքերը, որովհետեւ անգոր էր ոտքի կանգնելու:
Քաղցած կիներու ցոյց մը բաւարար էր Պետերպուր-
գի փողոցներուն մէջ, որ բաժակը լեցուէր ու յորդէր:

Ուշագրաւ է այն պարագան, որ ռուսական վար-
չաձեւի փոփոխութիւնը Կովկասեան Ժողովուրդնե-
րու մէջ առաջ չբերաւ անջատողական ձգտումներ:

Ո՛չ հայերը, ո՛չ ալ վրացիներն ու ատրեշանցիները ցանկութիւն յայտնեցին իրենց անկախ պետութիւնն հիմնելու: Ընդհակառակը, բոլորը մէկտեղ ջանացին զարկ տալ եւ ուժեղացնել ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, որ յեղափոխութեան առաջին օրերուն կազմուեցաւ Պետերպուրգի մէջ: Սակայն, 14 մայիսէտք, նոյն ժողովուրդները անջատուեցան Ռուսաստանէն՝ կազմելով իրենց անկախ պետական կորիզները:

Այսօր, աւելի քան 15 տարիներ են անցել այդ օրէն եւ պէտք է ըսել, որ կովկասեան ժողովուրդներու միտքը աւելի խորացած ու կեդրոնացած է իրենց անկախութիւններու գաղափարին վրայ: Պարզ է, որ կովկասեան ժողովուրդները յեղափոխութեան տարիներու ընթացքին ենթարկուեցան հոգեբանական լուրջ փոփոխութիւններու, շնորհիւ քաղաքական առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող դէպքերու, ինչպիսիք են, օրինակ, բոլշեւիկեան շարժումը Ռուսիոյ մէջ եւ Թուրքիոյ յարձակումները Կովկասի եւ մասնաւորապէս հայերու վրայ:

Երբ յեղափոխութեան լուրը Կովկաս հասաւ, մանաւանդ՝ երբ Փոխարքան մեկնեցաւ Կովկասէն, սկսան բանակցութիւններ տեղական իշխանութիւն կազմելու համար: Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ առաջին մարմինը՝ Ն. Ժորդանիայի, Ալ. Խատիսեանի եւ ուրիշ Պոպովի զլխաւորութեամբ: Այդ մարմինն հետագային փոխարինեց յատուկ մարմին մը (Օգակոմ), որ եկած էր Ռուսաստանէն՝ ժամանակաւոր Կառավարութեան կարգադրութեամբ:

Առաջին օրէն իսկ, չլսուեցան տրտունջներ ազ-

զային հակամարտութիւններու մասին: Ամէնքը վստահ էին, որ ոռոսական նոր իշխանութիւնը բաւականութիւն պիտի տայ Կովկասի բոլոր ժողովուրդներուն, պիտի ստեղծուին քաղաքացիական նպաստաւոր պայմաններ եւ որ, զլիսաւորն է, մենք՝ հայերս՝ պիտի կարողանանք լուծել մեր քաղաքական դատը, իսկ վրացիները պիտի ազատին թրքական յառաջնադաշման եւ վրաց հողերու զրաւման վտանգէն:

Թիֆլիսի քաղաքային վարչութեան սրահներուն մէջ, խորհրդակցութեան հրաւիրուեցան վարչութեան ներկայացուցիչները, գինուորական իշխանութիւնը եւ քաղաքական կուսակցութիւնները, յանձինս իրենց կեղրոնական կոմիտէներու:

Ժողովը երկու կարեւոր որոշումներ տուաւ.

- 1) Կազմակերպել կեդրոնական վարչութիւն, եւ
- 2) Տեղերու վրայ առաջ բերել գործադիր կոմիտէներ, Թիֆլիսի օրինակով, այսինքն՝ հայերու, վրացիներու, թուրքերու եւ ոռոսներու մասնակցութեամբ:

Անմիջապէս հեռագիրեր ուղղուեցան Կովկասի բոլոր քաղաքները, ուր եւ կազմուեցան գործադիր կոմիտէներ: Ատիկէ ետք, կեանքը շարունակեց իր բնական եւ կանոնաւոր ընթացքը:

Այսպէս շարունակուեցաւ մէկ ամիս:

Մինչ այդ՝ Պետերպուրգի մէջ կազմուած էր Ժամանակաւոր Կառավարութիւն՝ զլիսաւորութեամբ իշխան Լվովի, որ եւ որոշեց Կովկաս ուղարկել յատուկ մարմին մը խարմալովի զլիսաւորութեամբ՝ կառավարելու համար Կովկասը: Այդ մարմինին կ'անդա-

մակցէին վրացի Զխենկելին, հայ Պապաջանեանը եւ ատրրեջանցի Զապարովը, բոլորն ալ ուսական խորհրդարանի անդամներ:

Կովկասցիները այս իշխանութիւնը ընդունեցին առանց ընդդիմութեան: Ես ողջունեցի անոնց գալուստը եւ կայարանէն առաջնորդեցի զիրենք պալատ, ուր կը սպասէր ժողովուրդի մեծ բազմութիւն մը:

Նոր եկող մարմինի իրաւասութիւնները ժամանակաւոր էին — «մինչեւ Սահմանադիր Ժողով» — եւ այս հանգամանքն էր, որ կովկասցիները հաշտեցուց չարք մը ժամանակաւոր կարգադրութիւններու հետ:

Բոլորն ալ կը սպասէին, որ Սահմանադիր Ժողովը պիտի գար իր վերջին խօսքը ըսելու, վճռելու կարեւոր բոլոր խնդիրները, որ տարիներ շարունակ ըզբաղեցուցած էին Ռուսաստանի ժողովուրդներու միտքը, ինչպէս, օրինակ, վարչաձեւի հարցը՝ միապետութիւն, թէ հանրապետութիւն, հողային հարցը եւ վերջապէս ազգութիւններու հարցը:

Հետագայի դէպքերը լաւ ըմբռնելու համար պէտք է շեշտել, որ ժամանակաւոր Կառավարութիւնը իր իշխանութեամբ չուզեց լուծել այս խնդիրները, այլ յետաձգեց զանոնք:

Առիթ եւ ունեցել երկարօրէն խօսելու վրաց այն գործիչներուն հետ, որոնց վիճակուած էր առաջնակարգ դեր կատարել Կովկասի եւ Ռուսաստանի դէպքերու մէջ: Բոլորն ալ միաբերան կ'ըսէին, որ Սահմանադիր Ժողովի գոյ մարումը պէտք է յետաձգել քանի մը ամիս, որպէսզի ոռւս ժողովուրդը կարողանայ վերջնականապէս կտրել իր կապերը միապետութեան

հետ եւ մոռնալ իր դարաւոր նշանաբանը՝ «Ցարի եւ
Հաւատքի համար»։ Նոյնը կը մտածէին եւ ոռւս
ազատամիտ գործիչները։

Այլ կերպ կը մտածէին միայն բոլշեւիկները։
Անոնք կը պահանջէին անմիջապէս ժողովուրդին
տալ այն՝ ինչի որ ան կը ձգտէր, այսինքն՝ հող եւ խա-
ղաղութիւն։ Բոլշեւիկները չէր հետաքրքրեր պատե-
րազմի այս կամ այն վախճանը. անոնց միակ մտահո-
գութիւնն էր միջազգային պատերազմը վերածել
դասակարգային կռուի։ Անոնց հոգը չէր, թէ Ռու-
սիան անասելի զոհեր էր տուած արտաքին ճակատ-
ներու վրայ։ Անոնց համար արտաքին սահմանները
անկարելւոր էին։ Անոնց պէտք էր քաղաքացիական
նոր եւ աւելի զարհուրելի պատերազմ մը։

Մենք՝ հայերս՝ ուրիշ ձգտումներ ունէինք։ Ռու-
սիոյ պարտութիւնը Թուրքիոյ յաղթանակն էր մեզ
համար, ապա եւ մեր դատի ձախող վախճանը։ Այդ-
պէս ալ եղաւ։

Պէտք էր պատրաստուիլ Սահմանադիր Ժողովի
ընտրութիւններուն։ Քաղաքական կուսակցութիւն-
ները ամբողջովին կլանուած էին այդ աշխատանքնե-
րով։ Հայերու միտքը զբաղած էր եւ մէկ ուրիշ հին ու
ցաւոտ հարցով, այն է՝ Կովկասի մէջ ստեղծել միա-
տարր հայրենիք, վարչական նոր սահմանազօծու-
ման կատարել։

Սահմանադիր Ժողովը պէտք է բացուէր 1918
Յունուարին, այսինքն՝ յեղափոխութենէն 10 ամիս
ետք։

Ընտրութիւնները անցան սպասածին պէս։
Վրացիները իրենց ձայները տուին սոցիալ-դեմոկ-

րատներուն (մենչեիկ), հայերը՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, իսկ թուրքերը Մուսաւաթ կուսակցութեան: Ռուսական կուսակցութիւններէն ամէնէն յաղթականը եղաւ Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնը: Ամբողջ Կովկասի մէջ Սոցիալ-դեմոկրատները ստացան 661,934 ձայն, Մուսաւաթը ստացաւ 613,816, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ 558,400: Սոցիալիստ-Յեղափոխականները ստացան 117,522 ձայն:

Ի նկատի ունենալով, որ իւրաքանչիւր 60,000 ձայն կու տար մէկ պատգամաւոր, վրացիները կարողացան ուղարկել Սահմանադիր ժողով 11 պատգամաւորներ, թուրքերը՝ 10, հայերը՝ 9 եւ Սոցիալիստ-Յեղափոխականները՝ 2:

Բայց Սահմանադիր ժողովը հազիւ բացուած՝ բոլշեւիկներու կողմէ ցրուեցաւ: Մինչ այդ՝ անոնք գրաւած էին իշխանութիւնը եւ ուժով ցրուեցին բոլոր պատգամաւորները: Մեռաւ նաեւ այն յոյսը, թէ կարելի էր Սահմանադիր ժողովի միջոցով կարգադրել մեր ազգային խնդիրները: Այսպիսով, անլուծելի մնացին նաեւ հոգային ու ազգային կարեւոր խնդիրները:

Հոկտեմբեր 25ին էր, որ տեղի ունեցած էր բոլշեւիկեան յեղաշրջումը եւ ժամանակաւոր Կառավարութիւնը ինկած Եօթնամսեայ կեանքէ մը յետոյ:

Մանրամասն կանգ պիտի չառնեմ այն զէպքերու վրայ, որոնց նկարագրութիւնը տուած եմ «Հայրենիք»ի էջերուն մէջ, ուրիշ գրուածքով մը, որ «Հայաստանի Հանրապետութեան Դազուլմն ու Զարգացումը» վերտառութիւնը կը կրէ: Մանաւանդ որ,

սոյն յուշերուս այս գլուխը վերջարանն է այն ղէպքերու նկարագրութեան, որմէ յետոյ կը սկսի Հայաստանի Հանրապետութեան ծագման պատմութիւնը:

Պէտք է ըսեմ միայն, որ 1917ի եւ 1918ի սկիզբներուն էր, որ Հայ ժողովուրդի, ինչպէս եւ վրացիներու մէջ տեղի ունեցան հոգեբանական մեծ փոփոխութիւններ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ Հայ քաղաքական միութիւն հաւատարիմ եւ իրական պաշտպանը՝ իր դրօշակի վրայ գրեց Հայաստանի անկախութեան զաղափարը: Նոյնը ըրին եւ՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որ երեսուն տարիներ անընդհատ ոչ միայն հակառակ էին Վրաստանի անկախութեան, այլեւ պարզ ինքնավարութեան՝ ծաղրելով միշտ անկախութեան զաղափարը:

Ինչ էր պատճառը: Հոգեբանութեան այդպիսի փոփոխութիւնը հետեւանք չէ՞ր արդեօք քաղաքական գաճալէժ ղէպքերու: Մէկ պատասխան կայ միայն այդ հարցին: Կովկասեան ժողովուրդները չէին որ զատուեցան Ռուսաստանէն, այլ Ռուսաստանն էր որ զատուեցաւ Կովկասէն: Ռուսիան թողեց Կովկասը. այն Ռուսիան, որու գլուխը արդէն կանգնած էին բոլշևիկները: Կովկասը փաստօրէն կտրուեցաւ հիւսիսէն:

Միւս կողմէն, տաճիկները եւս կը ցանկանային Կովկասի անկախութիւնը, որ կը ստեղծէր պատնէշ մը իրենց եւ Ռուսիոյ միջեւ: Անգլիան նոյնպէս կ'ուզէր Կովկասի բաժանումը՝ Ռուսիան թուլացնելու նպատակով:

Ահա այս արտաքին պատճառներն էին, որ առաջ բերին Վրաստանի եւ Հայաստանի անկախութիւնը:

ները: Բայց երբ անգամ մը այդ երկու ժողովուրդները ունեցան իրենց անկախ պետութիւնը, իրենց հոգիներու կայծը սկսաւ բորբոքիլ եւ ամենայն ջերմեռանդութեամբ անոնք կառչեցան իրենց ազատագրման գործին:

Երբ սերմ կ'իյնայ հողի այնպիսի շերտի մը մէջ, որուն կը պակսին աճելու արտաքին պայմաններ՝ ջուր, օդ, ան իր մէջ կրելով հանդերձ կենսական բոլոր ուժերը, կը մնայ քնած վիճակի մէջ՝ առանց ծաղկելու եւ աճելու հնարաւորութեան: Բայց երբ արտաքին պայմանները փոխուին, ան պիտի ծաղկի, աճի եւ ոչ ոք պիտի կարենայ խանգարել անոր հետագայ զարգացումը:

Այդպէս էր ե՛ւ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը: Արտաքին պայմանները կեանքի կոչեցին հայ ժողովուրդի կենսունակ բոլոր ուժերը, որ դարեր շարունակ ապրելու պայքարի էին ելած:

* * *

Իմ այս յուշերուս մէջ, որ 13 տարիներու շրջան մը կ'ընդգրկէ, ես առիթ ունեցայ կանգ առնելու մեր ազգային զարթօնքի տարբեր արտայայտութիւններու վրայ՝ սահմաններու ազգային բաժանում, կամաւորական շարժում, Ազգային Խորհուրդ, Ազգային Բիւրօ եւ մասնակցութիւն մեծ պատերազմին: Այս բոլոր արտայայտութիւններու վերջաբանն էր Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումը, որ կատարուեցաւ արտաքին ազդակներու շնորհիւ:

Կը մատնանչեմ այս բոլորը անոր համար, որ

փարատեմ անգիտակից մարդոց այն կարծիքը, թէ
Հայաստանի անկախութիւնը ստեղծեցին տաճիկնե-
րը եւ ուսնները: Հայ ժողովուրդի անկախութեան
զաղափարը դարեր ի վեր ապրած է ժողովուրդի հո-
գիին մէջ եւ առաջին իսկ պատեհ առիթին՝ ժայթքել է
դուրս եւ կազմել ազատ պետութիւն:

Անկախութեան հետ մէկտեղ ծագած են ի հարկէ
եւ երկու կարեւոր հարցեր՝ հողամասերու եւ մեր
իրաւունքներու հարցը: Եւ այս երեք հարցերը մէկ-
տեղ պատճառ եղած են, որ արիւն հոսի, որ արցունք-
ներ ցամաքին:

Ողբերգական է ազատագրութեան գործը բոլոր
ժողովուրդներու համար, բոլոր ժամանակներու մէջ:

Վրացիները մեզմէ քիչ մը աւելի բախտաւոր
եղան ոչ թէ անոր համար, որ անոնք աւելի հեռատես
եւ խելօք էին, քան մենք՝ Հայերս, այլ պարզ անոր հա-
մար, որ արտաքին պայմանները աւելի նպաստաւոր
կերպով դասաւորուած էին անոնց համար: Նախ՝
Վրաստանը բաժնուած չէր մասերու. ամբողջու-
թեամբ Ռուսիոյ մէջ էր եւ թուրքին հետ վիճելի եւ
կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներ չու-
նէր: Իր ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հաւաքուած էր
իր երկրին մէջ, մէկ տեղ: Ան ունէր ծով եւ նաւահան-
գիստներ: Ռուսիան հսկայական հարստութիւն էր
թողուցած Վրաստանի քաղաքներուն մէջ: Իր եւ
Կովկասի մուսուլմաններու միջեւ չկային վիճելի
խնդիրներ: Եւ, վերջապէս, Վրաստանը միայն 120
տարի առաջ էր, որ կորսնցուցած էր իր անկախու-
թիւնը եւ այդ ժամանակամիջոցը բաւարար չէր, որ
ժողովուրդի բոլոր խաւերու մէջ մեռցնէր անկախու-

թեան գաղափարը: Վրաստանը չտուժեց նաեւ արտաքին ճակատներու վրայ: Ժամանակ եւ լայն հնարաւորութիւն ունեցաւ զբաղելու իր ներքին կեանքով:

Ատրրեջանցիներու վրայ կարիք չկայ կանգ առնելու: Անոնց անկախութիւնը արդիւնք չէր ժողովրդական լայն գանգուածներու ցանկութեան: Իրերու բերումով եւ տաճիկ սպաներու զրգումով՝ անոնք դարձան անկախ, չմոռնալով անշուշտ ամէն ջանք գործ դնել խեղդելու համար հայոց անկախ ըզգացումներն ու արտայայտութիւնները:

1917 թիւ դարձուց պատմութեան էջը եւ ստեղծեց նոր դարաշրջան մը՝ աղիտարեր հայերու և համար: Ռուսական բանակը սկսաւ պարտուիլ: Ոորտակուեցան ե՛ւ մեր յոյսերը, զորս կապած էինք այդ բանակի յաղթութիւններու հետ: Տաճկաստանը նորէն տէր դրածաւ հայկական վիլայէթներուն: Կովկասը լեցուեցաւ հայ գաղթականներով: Մահ, սով, համաճարակ, իշխեցին քաղցած ամբոխներու վրայ: Ուրիշ ժողովուրդ մը պիտի կարծէր, որ իր վերջին օրերը կ'ապրի: Բայց հայ ժողովուրդը ճակատը դէմ տուաւ ե՛ւ այս արհաւիրքին, միշտ լաւ օրերու եւ լաւ ապագայի հաւատը գուրգուրելով իր մէջ:

Կը վերջացնեմ յուշերուս այս գլուխը ճիշդ այնտեղ, ուր կը սկսի «Հայաստանի Հանրապետութեան Պագումն ու Զարգացումը»:

1918էն սկսած, Կովկասի պատմութիւնը դարձաւ երեք անկախ ժողովուրդներու պատմութիւն: Կովկասի քաղաքական գործիչները դարձան առան-

ձին—առանձին պետութիւններու գործիչներ՝ ըստ
իրենց ազգութեան եւ ծննդավայրի:

Եւ թողուցի Թիֆլիսը. կապեցի իմ բախտս Հա-
յաստանի Հանրապետութեան հետ. դարձայ Ալեք-
սանդրապոլի քաղաքագլուխ, ապա՝ Հայաստանի
Հանրապետութեան վարչապետ:

Անցած են 18 տարիներ. մարդկային կեանքի
համար երկար ժամանակաշրջան մը, իսկ պետու-
թիւններու եւ ժողովուրդներու պատմութեան տե-
սակէտէն՝ վայրկեան մը գուցէ: Բայց մենք մարդ ենք,
կ'ապրինք դեռ երկկուան մեր պատմութեան գործող
անձինքս ու ցաւով պիտի արձանագրենք, որ 15 տա-
րիներու ընթացքում դեռ չիրականացան մարդկային
ամենատարրական պահանջները՝ ազատութիւն,
խօսք, մամուլ. Հազատագրուեցան մեր արեւմտահայ
վիլայէթները. տնտեսական կեանքը չբարւոքեցաւ ու
մեր յարաբերութիւնները հարեւաններու հետ մնա-
ցին թշնամական:

Ի՞նչ ընել: Սպասել...:

Այո՛, սպասել աւելի լաւ օրերու, մեր յոյսերը կա-
պել հայ ժողովուրդի ամուր կամքի եւ զէպի իր ազա-
տագրութիւնը ունեցած խոր հաւատքին հետ:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.— ԱՐԴՈՒԼ ԹԱՂԻ ԵՆ ՀԱՃԻ ԶԷՑՆԱԼ: Թաթար միլիոնատէր:
- 2.— ԱՐԽԱԶԻ ԿԱՄ ԱՐԽԱԶԻԱ: Սեւ ծովի հիւսիս-արեւելեան ափի եւ Կովկասեան լեռնաշղթայի մէջ գտնուող երկիր: 1810 թ. Սաֆիր Բէյ յօժարակամ ընդունեց ռուսական հպատակութիւն եւ ռուսադաւանութիւն: Հայոց Բագրատունի քաղաւորները ստիպուած էին երկար կռիւներ մղել Աբխազներուն դէմ: 4 Մարտ, 1921ին, կազմուեցաւ Աբխազական Ինքնավար Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը:
- 3.— ԱԹԱՔԵԿՈՎ: Թիֆլիսի ռստիկանապետութեան թեկնածու:
- 4.— ԱԼԵՔՍԷՅ, ԱԼԵՔՍԻՍ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻԶ (1904-1918): Նիկոլա Բ. ցարի միակ մանչ զաւակը:
- 5.— ԱԼԵՔՍԷ ԵՒ, ՄԻԽԱԻԼ ՎԱՍԻԼՈՎԻԶ (1857-1918): Շրջանաւարտ՝ Նիկոլաս սպայից վարժարանէն: Մասնակցած է ռուս-քրքական պատերազմին (1877-78): Թուս-ճափոնական պատերազմի ընթացքին (1904-1905): Երրորդ Բանակի

- Գործողութեանց Բաժնի մեծաւորը:
Հրամանատար՝ 1917ին: Կամաւորական
Բանակի հիմնադիր (1918):
- 6.— ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ (բժ.), ՏԻԳՐԱՆ: Տեսուչ՝
Երեւանի բեմական դպրոցի: Դաշնակ-
ցական:
- 7.— ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿՈԼ (Թիֆլիս, 1875 —
Պէյրուք, 1947): Հասարակական գործիչ
եւ խմբագիր՝ Թիֆլիսի «Հորիզոն» թեր-
թին (1913): Անդամ՝ Կամաւորական
Գունդերու Կազմակերպիչ Մարմինին
եւ Ազգային հորհուրդին (1915): Հայաս-
տանի Հանրապետութեան շրջանին
խորհրդարանի անդամ եւ կրթական
նախարար (1919): «Հայ Կրթական եւ Հը-
րատարակչական Համագգային Ընկե-
րութեան» հիմնադիրներէն (1929): Նա-
եւ՝ Պէյրուքի Համագգային Ճեմարա-
նին (1934): Իր յուշերը հրատարակուած
են «Մտածումներ» խորագիրով երեք
հատորներու մէջ:
- 8.— ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Գ. ՅԱՐ (1845-1894): Ազեք-
սանդր ցարին երկրորդ մանչ գաւակը եւ
Նիկոլայ Բ. ցարի հայրը: Ռուսիոյ ցարը՝
1881-1894 թուականներուն:
- 9.— ԱՅՎԱԶԵԱՆ, ԲԱԳՐԱՏ ՅՈՎԱԿԻՄ (1862-
1934): Պետական Դումայի պատգամա-
ւոր: Հայ գրող: (Հանրգիտ. Ա. հատոր էջ
348):

- 10.— ԱՆԱՆՈՒՆ, ԴԱԻԻԹ (ՏԵՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ),
(Ղարաբաղ 1879 — Աստրախան 1943):
Պատմաբան, հրապարակախոս եւ հա-
սարակական գործիչ: Կուսակցական
պատկանելիութեամբ նախ՝ հնչակեան,
դաշնակցական, ապա՝ սոցիալ դեմոկ-
րատ: Աշխատակցած է «Մշակ», «Նոր Հո-
սանք», «Նորք» եւ այլ թերթերու: Հեղի-
նակը՝ «Ռուսահայերի հասարակա-
կան զարգացումը» երեք հատորոց ուսում-
նասիրական երկին (1916-1926):
- 11.— ԱՆԴՐԱՆԻԿ (Օգանեան), (Շապին Գա-
րահիսար 1866 — Ֆրեզնո, 30 Օգոս-
տոս, 1927): Յեղափոխական ղեկավար եւ ազ-
գային հերոս: Ղեկավարած է Սասնոյ Բ.
Ապստամբութիւնը (1904): Մասնակցած
է Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդհ. Ժողովին (1907) եւ
Պալանեան պատերազմին (1912): Հրա-
մանատար՝ կամաւորական Ա. Գունդին
(1914-15): Ղեկավարած է Տիւմանի ճա-
կատամարտը: Հայկական զօրաբաժինի
հրամանատար (1917): Անինը փոխա-
դրուած է Ֆրանսա եւ կը հանգչի Պէռ
Լաշէզի գերեզմանատան մէջ:
- 12.— ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՎ (Պաքումի ֆաղափապետ,
ազգայնականներու թեկնածու, վրաս-
տանի կողմնակից):
- 13.— ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ, (Շուշի

1855 — Թիֆլիս Մայիս 1918): Նաժկանունով՝ Շահրիար: Խմբագիր-հրապարակագիր՝ «Մշակ» թերթին (1913-1918): Ղարաբաղի Հայոց Թեմական դպրոցի տեսուչ (1881): «Ժողովրդական» կուսակցության առաջնորդներէն: Ընդդիմադիր՝ Հայաստանի անկախացման գաղափարին: Իր գործերն են՝ «Ազգայնութիւն եւ նրա պրինցիպները» (1883), «Առողջարանական ընթերցանութիւն» (1880), «Հանրագիտական բառարան», Ա. հատոր (1915), «La Question Armeniènnne», «Les Kards en Presse»:

- 14.— ԱՐԱՄԵԱՆ: Թիֆլիսի հայ մեծահարուստներէն: Իր անունով շինել տուած է Թիֆլիսի Արամեան հիւանդանոցը:
- 15.— ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ: (1943): Դաշնակցական գործիչ: Հայաստանի Հանրապետության շրջանին զինուորական նախարար:
- 16.— ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ ՅՈՎՍԷՓ (ԻՇԽԱՆ) (Լոռի — Սանահին գիւղ — 1865 — Փարիզ — Շավիլի մէջ — 15 Նոյ. 1925): Յայտնի Դաշնակցական գործիչ եւ փետայի: Յեղափոխական եւ պետական դէմք: Խանութի Արշաւանի դեկավարներէն: Կամաւորական 7րդ գունդի հրամանատար: Հայաստանի Հանրապետության շրջանին դեսպան Պարսկաստանի մօտ:

17.— ԱԻՇԱՐԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (1916): Ռուսահայ է եւ ծնած Բագու: Աւարտած է Ռուսական գիմնազիոն եւ ստացած գինուորական կրթութիւն: Իսկական անձնուէր հայրենասէր մը՝ օժտուած ռազմագիտական բարձր կարողութիւններով: Կամաւորական ճրդ գունդի հրամանատար: Բասէնի դաշտին մէջ մզուած ճակատագրական կռիւին ընթացքին հերոսաբար կ'իյնայ՝ ապահովելով իր գունդին յաղթանակը: Հնչակեանները կը փորձեն զինք ներկայացնել հնչակեան կուսակցական:

18.— ԱՖՐԻԿԵԱՆՆԵՐ: Թիֆլիսի հայ մեծահարուստ ընտանիքներէն:

19.— ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԱՐՏԱՇԷՍ (բժ.), (Շուշի, 15 Նոյ. 1886 — Թեհրան, 1 Օգոս. 1959): 1915ին, նորաւարտ երիտասարդ բժիշկ: Դաշնակցական եւ հասարակական գործիչ: Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին վարչապետ Ալ. հատիսեանի դահլիճին անդամ, իբրեւ խնամատարութեան նախարար: Հայաստանի խորհրդայնացման ատեն կը բանտարկուի եւ, ապա, ազատ կ'արձակուի եւ կ'անցնի Թեհրան, ուր եւ կը մնայ մինչեւ իր մահը: Արտօնատէրը՝ Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթին: 1 Օգոստոս 1959ին, սրտի

կարծածի հետեւանով յանկարծամահ
կ'ըլլայ:

- 20.— **ԲԱԲՈՒՇԿԻՆ, ԻՎԱՆ ՎԱՍԻԼԵՒԻՉ** (Լեդե-
ւսկ, 3 Յունուար, 1873 — Միսովսկ, 18
Յունուար 1906): Բուշեիկ: Կուսակցա-
կան ծածկանունները՝ Նիկոլայ Նիկո-
լայեիչ, Բոգդան: Ցարական իշխանու-
թեան օրով՝ գնդակահարուած, 1906ին:
- 21.— **ԲԱԳՄԱՆԻ, ԶԱՄՍԱՐԱՆ** (կամ Շամսա-
րան), (Արեւելեան Սիպերիա 1851): Ծա-
գումով՝ Buriat: Կը մկրտուի ռուս լու-
սաւորչական եկեղեցւոյ կողմէ: Մոսկո-
ւայի մէջ հանրածանօթ իբրեւ Tribetan
բժիշկ: Ռասպուտինին ամէնէն մտերիմ-
ներէն:
- 22.— **ԲԱՐԱՏՈՎ.**— (Իշխան եւ գորավար): Մե-
ռաւ ախորական Փարիզի մէջ 1929ին
կամ 1930ին:
- 23.— **ԲԵԲՈՒԹՈՎ:** (Թաղիեի սանը եւ ճար-
տարապետ):
- 24.— **ԲԵԼԵՑԿԻ, ՍՏԵՓԱՆ ՊԵՏՐՈՎԻՉ** (1873-
1918): Շրջանաւարտ՝ Քիեւի համալսա-
րանէն: Պաշտօնեայ՝ Քիեւի նահանգա-
պետութեան մէջ (1894-1899): Նաեւ՝ յա-
ջորդաբար Կովնոյի, Վիլնայի եւ Գրոտ-
նոյի (1899-1907): Սամարիոյ փոխ-նա-
հանգապետ (1907-1909): Ոստիկանու-
թեան բաժանմունքի փոխ-տնօրէն

- (1909-12): Ապա՝ տնօրէն (1912-15):
Ներքին գործոց նախարարի օգնական
(1915-16): Համայնավարները կը ըս-
պանեն զինք:
- 25.— ԲԵԿԿԻՆԴՐՈՅ, ՏԸ ԳԱՄ (Cemps) ԳՈՆԹ
ՎՈՆ: Նիկոլայ Բ. օրով՝ դատարանի գըլ-
խաւոր դատախազ, միաժամանակ՝ երի-
տասարդ գնդապետ: Յարին շատ հաւա-
տարիմ. զօրաւոր հայրական գուրգու-
րանք ցուցաբերած է ցարին հանդէպ:
- 26.— ԲԻԶ: (Բագուի քաղաքապետ):
- 27.— ԲՈՒԼԻԳԻՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԳՐԻԳՈՐԵՎԻԶ
(1851-1919): Վարած է բազմաթիւ վար-
չական պաշտօններ. քաւքով նահանգի
դատարանի պաշտօնեայ (1871): Կալու-
գայի (1887) եւ Մոսկուայի (1893) նա-
հանգապետ: 1 Յունուար 1905ին, կը նը-
շանակուի state council եւ ներքին գոր-
ծոց նախարար (1901-1905): chief of the
4th section of his Majesty's private
chancellery (1913):
- 28.— ԳԱՐՑ ԱՐՄԷՆ (Կարին 1873 — ժընեւ
1923): Ուսումով՝ ֆիմիագէտ: Դաշնակ-
ցական հասարակական գործիչ: Գլխա-
ւոր դերակատարներէն՝ Օսմանեան դը-
րամատան գրաւման ատեն (14 Օգոս.,
1896) եւ հայ-քաքարական կռիւներու
ընթացքին (1905): Անդամ՝ Օսմանեան
խորհրդարանի (1908էն ետք) եւ Կամա-

ւորական Գունդերու Կազմակերպիչ Մարմինին (1914): Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին անդամ՝ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան եւ դեսպան Մ. Նահանգներու մօտ Ուաշինկթըն մայրաքաղաքի մէջ: «Ապրուած Օրեր» հատորը կը մէկտեղէ իր յուշերը:

29.— ԳԵԳԵԶԿՈՐԻ, ԵՎԳԵՆԻ ՊԵՏՐՈՎԻՉ (1880 կամ 1881 — Փարիզ 6 Յունիս 1954): Վրացի Մենշեւիկ: Շրջանաւարտ՝ Մոսկրուայի համալսարանէն (1906): Ուսանողական շրջանին անդամ՝ Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան: Մասնակից՝ Արեւմտեան Վրաստանի յեղափոխական շարժումներուն (1905): Քուքայիսի ներկայացուցիչ անդամ՝ երրորդ Դումայի (խորհրդատուն): Նախագահ՝ Անդրեկովկասի Սէյմին (1917-1918): Արտաքին գործոց նախարար՝ անկախ վրաստանի: Վրաստանի խորհրդայնացումէն ետք, կը հաստատուի Փարիզ (Մարտ 1921): Գործօն դերակատարներէն՝ Կովկասեան ազգերու հակախորհրդային պայքարին մէջ:

30.— ԳԻԻԼԵԱՆ: (քաղաքային գործիչ):

31.— ԳԻԻԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆ, ԱՐՐԱՀԱՄ (Էջմիածին 1875 — Փարիզ 1946): Ծածկանունով՝ Ռ. Սեւեան: Դաշնակցական, հա-

սարակական եւ պետական դէմք: Հ.Յ.Դ. Արեւելեան Բիւրոյի անդամ (1908): Մասնակցած է կովկասեան ռայոնական ժողովներուն, «Փոքորիկ»ի ձեռնարկին, կամաւորական շարժման կազմակերպումին (1914-15), Բագուի ինքնապաշտպանութեան (1918) եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրած պատուիրակութեան (1920): Մասնակից՝ Գանձակի հայ-թաթարական կռիւներուն (1905) եւ Բագուի Հայոց Ազգային Խորհուրդին (1917): Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին յաջորդաբար ներքին գործոց նախարար եւ ելեւթւոտական նախարար: Աշխատակցած է «Հայրենիք» ամսագիրին: Իր գործերն են՝ «Կովկաս», «Հայ-Թաթարական Ընդհարումներ» (2 հատոր), «Յեղափոխական Հայուհիներ»:

32.— ԳՈՒԼԻՑԻՆ, ՆԻԿՈՒՍՅ ԴԻՄԻՏՐԻԷՎԻՉ (1850-1925): Ներքին գործոց նախարարութեան պաշտօնեայ (1871): Կառավարիչ՝ Արխանգելսքի (1885), Կալուգայի (1893) եւ Թվերի (1897): Կը նշանակուի ծերակուտական (1903): Նախագահ՝ Նախարարաց Խորհուրդին (Դեկտ. 1916 — Փետ. 1917):

33.— ԳՈՐԵՄԻԿԻՆ, ԻՎԱՆ ԼՈԳԳԻՆՈՎԻՉ (1839-1917): Իրաւաբանութեան Հիմնարկէն

շրջանաւարտ: Ծերակոյտի առաջին բա-
 ժանմունքի մէջ պաշտօնեայ (1860-
 1864): Լեհաստանի Գիւղացիական Հար-
 ցերու յանձնակատար (1864): Պլոտսկի
 (1866) եւ Կելեցկի (1869) փոխ-կառավա-
 րիչ: Ներքին գործերու նախարարու-
 քեան Գիւղացիական Հարցերու Բա-
 ժանմունքի անդամ (1873): Արդարու-
 քեան նախարարութեան օգնական
 (1891): Ծերակուտական (1894): Օգնա-
 կան, ապա, ներքին գործերու նախարար
 (1894-1899): Պալատական խորհրդատու
 (state Council) (1899): Նախարարաց
 Խորհուրդի նախագահ (Մայիս-Ցուլիս
 1906 եւ 1914-1916):

34.— ԳՈՒԶԿՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ
 (1862-1936): Octobrist — Հոկտեմբեր-
 եան — կուսակցութեան հիմնադիրնե-
 րէն: Երրորդ Դումայի նախագահ
 (Մարտ 1910 — Մարտ 1911): Ա. Աշխար-
 համարտին, Պատերազմական Ճարտա-
 րարութեան Կեդր. Կոմիտէի նախագահ:
 Ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ՝
 պատերազմական նախարար (1917): Հա-
 կահամայնավար շարժումի գործունեայ
 տարրերէն (1917-1921): Հոկտեմբերեան
 Յեղափոխութենէն ետք, կ'անցնի ար-
 տասահման:

- 35.— ԳՎԱԶԱՒԱ (Վրացի փաստաբան):
- 36.— ԳՐԵԱԶՈՎ, [(Krasnov, Peter?) (1869–1947) Սպիտակ ռուսերու ղեկավար–առաջնորդը]: (Շտապի պետ, զոր սպաննեցին սոցիալ–դեմոկրատ փոփրամասնականները: Մենշևիկ):
- 37.— ԳՐՈՒԶԵՆԲԵՐԳ: (Իրաւաբան. Դաշնակցութեան դատավարութեան պաշտպան իրաւաբանը):
- 38.— ԳՕՏՈՒԱ: (Վրացի «Վերածնունդ» թերթի խմբագիր):
- 39.— ԴԱՆԴՈՒՐԵՐԱՆ: Համայնավար: Աղեփսանդը հատիսեանի հետ Թիֆլիսի Քաղաքներու Միութեան աշխատակից:
- 40.— ԴՐՕ — ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԵԱՆ (Իգդիր 1884 — Մ.Ն. 8 Մարտ 1965): 1904ին, կը մտնէ գինուորական ծառայութեան մէջ՝ պատրաստուելու համար իբրեւ սպայ ռուս բանակին: Հանրայայտ են գաւառապետ Գալանցիի եւ նահանգապետ Նակաշիձէի (Մայիս 1905) իր ահաբեկումները: 1905ին եւ 1906ին, Նիկոլ Դումանի եւ Քեռիի հրամանին տակ, կը մասնակցի հայկական ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: 1907ին, կ'ահաբեկէ Ալեքսանդրապոլ շրջանի գինուորական նահանգապետը՝ Ալիխանով – Աւարսկին: Հրամանատար՝ Կամաւորա–

կան Բ. Գունդին (1915): 1918ին, կր
պաշտպանէ Արարատեան դաշտի ճա-
կատը: 1918ի Մայիսեան կռիւներուն, կը
վարէ Բաշ-Արարանի յաղթական ճակա-
տամարտը: Հանրապետութեան օրե-
րուն, նախ հայկական բանակի զօրա-
վար, ապա, զինուորական նախարար:
Իբրեւ կառավարութեան ներկայացու-
ցիչ, Հ. Տէրտէրեանի հետ միասին կը բա-
նակցի Մոսկուայի ներկայացուցիչ՝
Լեզրանին հետ: Հայաստանի խորհրդայ-
նացումով՝ իբրեւ աքաղաղական կը մնայ
Մոսկուա, շուրջ երկու տարի:

41.— ԵԱՆՈՒՇԿԵՒԻԶ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻԶ
(1868-1918): Նիկոլաս Սպայից կանառի
շրջանաւարտ: Պատերազմական Նախա-
րարութեան Քարտուղարութեան Օրէ-
նըսդիր Բաժնի մեծաւորը (1905-1911).
ապա՝ օգնական վարիչը (1911-1913):
Նիկոլաս Սպայից վարժարանին մէջ
փրոֆ. եւ գլխաւոր (1913-1914): Կովկա-
սի փոխ-արքայի օգնական եւ Կովկասի
զինուորական նահանգի Սպայակոյտի
օգնական հրամանատար (1915):

42.— ԵՐԱՁԷ: (Անկախ վրաստանի Աշխատան-
քի նախարար):

43.— ԵՐԶՆԻԵԱՆ, ԱՐԱՄԱՅԻՍ (Հաղբատ 1878-
1937): Ժողովրդական կուսակցութեան

անդամ: Պետական գործիչ եւ լրագրող: Հայաստանի Հանրապետութեան հողագործութեան նախարար: «Կայծ», «Հասանք», «Կովկասի Լրարէր», «Պայքար» եւ «Գիւղատնտեսական կեանք» թերթերու խմբագրական կազմի անդամ:

44.— ԵԻԱՆԳՈՒԼԵԱՆ: (Թիֆլիս 1843-1901): Թիֆլիսի ֆաղափագլուխ (1897): Հրապարակագիր. «Մեղու Հայաստանի»ի աշխատակիցներէն:

45.— ԶԱԻՐԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ (20 Փետ. 1920): Ս. Փեթրպուրգի զինուորական բժշկական ակադեմիայի շրջանաւարտ: Հասարակական գործիչ (ռուսասիւս): Մուշի մէջ կը հիմնէ հիւանդանոց (1905): Թրքահայաստանի ընդհ. կառավարիչի օգնական՝ ժամանակաւոր կառավարութեան օրով: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդի պատուիրակը՝ ռուս-յեղափոխական կառավարութեան մօտ (1917): Ա. Աշխարհամարտին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը զինք կը դրկէ Փարիզ, Ազգային Պատուիրակութեան մօտ՝ հաղորդելու համար առաջինին հրահանգները: Կը մեռնի տիֆէ (բժա՞խտ):

46.— ԶԴԱՆԵԻԻԶ: (Ռուս կամաւորական բանակի ներկայացուցիչ զօրավար):

47.— ԶԴՈՆՈՎՍԿԻ: (Թիֆլիսի ռուսականապետ):

- 48.— ԶՕՀՐԱՊ ԳՐԻԳՈՐ: (Կ. Պոլիս 1860 — Կ. Պոլիս 1915): Մեծ եղեռնի նահատակ մըտաւորական: Փաստաբան, գրագէտ (վիպակագիր), ճառախօս եւ խմբագիր: Օսմանեան հորհրդարանի անդամ-երեսփոխան (1908): «Հայկական Հարցը» ֆրանսերէն գործին հեղինակը՝ Քիյառ ծածկանունով: «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագիր: Ունի ֆրանսերէն եւ թրքերէն լեզուներով փաղափական եւ օրէնսգիտական կարեւոր գործեր: Իր գրական երկերէն են՝ «Անհետացած սերունդ մը», «Պղծմտանքի ձայներ», «Կեանքը ինչպէս որ է», «Լուր ցաւեր», «Էջեր ուղեւորի մը օրագրէն»:
- 49.— ԶՈՒԲԱԴՈՎ, ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՍԻԼԵՒԻՉ (1863–1917): Արմատական եւ յեղափոխական խմբակցութեանց մէջ գործօն անդամ (Մոսկուա): Լրտես: Մոսկուայի գաղտնի ոստիկանութեան փոխ-գլխաւոր եւ, ապա՝ գլխաւոր (1899): «Ոստիկան ընկերվարութեան» կազմակերպիչը: Մոսկուայի եւ Փեթերպուրգի Աշխատաւորական Միութիւններու յեղափոխական գործունէութիւններու խափանարարը (1902): Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, անձնասպան կ'ըլլայ (1917):
- 50.— ԶՈՒԵԻ, ՆԻԼ ՊԵՏՐՈՎԻՉ, (1857–1918):

Յարական իրաւաբանական վարժարանէն շրջանաւարտ: Կը գործէ իրաւական հիմնարկներու մէջ (1878-1894): Ոստիկանական բաժանմունքի օգնական քարտուղար (1894-1899) եւ քարտուղար (1899-1903): Ապա՝ օգնական տրնօրէն (1903-1909) եւ տնօրէն (1909-1912): Ծերակուտական (1912):

51.— ԶՈՒՐԱՐՈՎ, ԱՐՇԱԿ (Զուրաբեան): (1873-1920): «Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատներու Միութիւն» կազմակերպութեան հիմնադիրներէն: Նաեւ՝ «Պրորէտար» թերթին: «Պրորէտարի Կոիւր» թերթի խմբագրական կազմի անդամ (1903):

52.— ԷԼԻԱՎԱ, ՇԱԼՎԱ ԶՈՒՐԱՐՈՎԻԶ: (1885-1937): 1904էն ի վեր համայնավար: Աստրախանի մէջ ախոռական (1912): Այնտեղ մտերմացաւ Ստ. Շահումեանի հետ: Դիւանագիտական աշխատանք կատարեց Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ (1920): Ս.Ս.Հ.Մ.ի արտաքին առեւտուրի ժողկոմի տեղակալ (1931-1937):

53.— ԷՆՎԵՐ ՓԱՇԱ: (Կ. Պոլիս 23 Նոյ. 1881 — Դուշէմբա (Թուրքիստան) 4 Օգոս. 1922): Ծագումով՝ ալպանացի: Գերմանասէր: Երիտասարդ Թուրքերու շարժումին առաջնորդներէն՝ Թալաաթի եւ ձեմալ Ազմիի հետ միասին: 1908ին,

Ժողովուրդի պետական հարուածի Սուր-
 քան Համիտին դէմ եւ ստիպեց, որ այս
 վերջինը գործադրէ 1876ի Սահմանադ-
 րութիւնը եւ գահընկէց ըլլայ (Ապրիլ
 1909): 1909ին, գինուորական ներկայա-
 ցուցիչ՝ Պերլինի մօտ: 1911-12ին, մաս-
 նակցեցաւ բուրք-իտալական պատե-
 րագմին: Դասե՝ Պալքանեան 2րդ պատե-
 րագմին: 1914ին, պատերազմական մա-
 խարար: Ռմբակոծել տուաւ Օտեսա եւ
 Սերաստապոլ մաւահանգիստները: Իբ-
 րեւ հրամանատար, պարտուեցաւ կով-
 կասեան ճակատին վրայ: 1917ի յեղա-
 փոխութեան օրերուն, պահանջեց կով-
 կասեան բուրք պետութեան մը կազ-
 մութիւնը եւ վոլկայի եւ Թուրքիստանի
 միջեւ գտնուող բուրք ժողովուրդներու
 ազատութիւնը: 1918 Հոկտեմբերին, վը-
 տարուեցաւ Կ. Պոլսէն եւ անցաւ կով-
 կաս: Համայնավարներու օժանդակու-
 քեամբ՝ անցաւ Թուրքիստան՝ խաղա-
 դեցնելու համար ապստամբ իսլամները:
 Սակայն, միացաւ ապստամբներուն հա-
 մայնավարներու դէմ: Մեռաւ ռուսա-
 կան բանակին դէմ մղուած կռիւի մը ըն-
 քացիին: (°):

54.— ԹԱԼԱՍԹ ՓԱՇԱ: (Անդրինոպոլ 1872 —
 Պերլին 16 Մարտ, 1921): Ծագումով՝

պուլկարացի: Թուրք ֆազաֆական
յայտնի դեմքերէն: Սալոնիկի նամակա-
տան մէջ պաշտօնեայ. միացաւ Երիտա-
սարդ Թուրքերուն: Էնվեր փաշայի եւ
ձեմալ փաշայի հետ միասին 1908ի Օս-
մանեան յեղափոխութեան առաջնորդ-
ներէն: Ներքին գործոց նախարար
(1909): Նախարար Մահմուտ Զիւֆեթի
ահաբեկումէն ետք, միացաւ Էնվերի եւ
ձեմալի (Յունիս 1913): Թուրք-գերմա-
նական գործակցութեան ջատագովե-
րէն (1914): Վարչապետ (1917): Հայկա-
կան Ցեղասպանութեան մեծագոյն պա-
տասխանատուն (1915): Ապաստանեցաւ
Գերմանիա, ուր ահաբեկուեցաւ Սոդո-
մոն Թեհլիրեանի ձեռքով՝ Դաշնակցու-
թեան որոշումով:

55.— ԹԱՄԱՄՇԵԻ: (Ա. հատիսեանի օգնական
եւ հասարակական գործիչ):

56.— ԹԱՄԱՆԵԱՆ, Ազեֆսանդր: (Եկատերինո-
դար 1878-1936): Հայաստանի անուանի
նարտարապետ աղագեմիկոս: Հայաս-
տանի Պատմական Ցուշարձաններու
Պահպանութեան կոմիտէի մեծաւոր
(1923-36): Կազմեց Երեւանի վերակա-
ռուցման յատակագիծը: Յ.Ս. Շարալով
իւր մասին գրած է «Թամանեան» աշխա-
տասիրութիւնը: Իսկ Հայաստանի Գի-
տութեանց Ակադեմիայի արուեստի հիմ-

նարկը՝ «Աղեքսանդր Թամանեան» ժողովածուն (1960):

- 57.— ԹԱՅԻՐԵԱՆ, ԱՐՏԵՄ: Դաշնակցական յեղափոխական: Թիֆլիսի «Հերմէս» տպարանի կառավարիչ (1907): Իբրեւ Դաշնակցական բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Սիպիր (1908-1912): Հ. Հանրապետութեան շրջանին, հնամաստարական նախարարութեան մէջ պաշտօնեայ:
- 58.— ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԱԹԵՈՍ: (Դսեղ, 7 Փետ. 1869 — Մոսկուա, 23 Մարտ, 1923): Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ: Արձակագիր եւ գրական հասարակական գործիչ (1893էն ետք): Ղ. Ալիշանի եւ Ռ. Պատկանեանի ակնյայտ ազդեցութեան տակ, գրեց ազգային հայրենասիրական բանաստեղծութիւններ: Թումանեանի ողջ ստեղծագործութիւնը կապուեցաւ ժողովրդային բանահիւսութեան հետ: Թումանեան ստեղծեց բազմաթիւ փառեակներ (1916-1922): 20րդ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն, հայ գրականութեան կեդրոնական դէմքը: Նախաձեռնեց «Վերնատուն» գրական խմբակին (1899): Հայ գրողներու ընկերութեան նախագահ (1912-1921): Թումանեանի անիւնը ամփոփուեցաւ Վրաստանի Թիֆլիս մայ-

րաֆաղափի հայկական պանթեոնին մէջ:
 Իր երկերէն են՝ «Անուշ», «Լոռեցի Սա-
 քուն», «Մարուն», «Սասունցի Դաւիթը»,
 «Թմբկաբերդի առումը», «Պոէտն ու Մու-
 սան», «Դէպի անհունը», «Հին կոիւր»
 բանաստեղծութիւնները:

59.— ԹՈՒՄԱՆՈՎ.— Հայագգի Իշխան: Ռու-
 սական «Նավոյէ Օրոգթէնիէ» թերթի (նոր
 հանդէս) խմբագիր:

60.— ԹՈՓԶԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ: (Ալեքսանդրապոլ,
 1870 — Բաքերդի հատրակ գիւղ. 1909):
 Բուն անունով՝ Երուանդ: Դաշնակցա-
 կան մտաւորական, գաղափարաբան եւ խմբա-
 գիր: Մասնակցեցաւ Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդի-
 ժողովին (1907): Բուն պաշտպան՝
 Կովկասեան Ինքնապաշտպանութեան
 Նախագիծին (1906): Հիմը դրաւ Խրիմ-
 եան Հայրիկի յիշատակին նուիրուած՝
 «Հայրիկեան ֆոնտ»ին, 1908ի վերջերը:
 Հիմնադիր՝ Կարնոյ «Յառաջ» թերթին
 (1909-1914): Թիֆլիս հրատարակուած
 «Արշալոյս» թերթի հիմնադիրներէն էր
 եւ «Յառաջ»ի մնայուն խմբագիրը:
 Գերմաներէնով հրատարակեց ուսում-
 նասիրութիւն մը Կովկասի տնտեսական
 վիճակին մասին: Աշխատակցեցաւ «Տա-
 րազ», «Մուրճ» եւ «Մշակ» թերթերուն:
 Ան ունէր երկու եղբայր. մէկը՝ Կարսի

մէջ զոհ զնաց ումբային պայթումի մը,
իսկ միւսը՝ մեռաւ Բագուի հայ-քաթա-
րական կոիւնքերու ընթացքին: Ինք զոհ
զնաց եղբայրասպան դաւադրութեան —
սպաննուեցաւ խմբապետ Միհրանի
եղբօր՝ Համբիկին կողմէ:

61.— ԺԵԼԻՆՍԿԻ, ԻԱԿՈՎ ԳՐԻԳՈՐԻԷՎԻՉ (1853-
1919): Ցարական իշխանութեան ատեն
գորավար:

62.— ԺՈՐԴԱՆԵԱ, ՆՈՅ ՆԻԿՈԼԱՅԵԻՉ (1870-
1953): Վրացի Սոցիալ Դեմոկրատ: Մեն-
շեիկ կուսակցութեան ղեկավար: Հա-
յաստանի Հանրապետութեան ծնունդի
օրերուն, վարեց հակահայ ֆաղափա-
կութիւն մը:

63.— ԻԳՆԱՏԵԻ, ԳՈՆԴ ՆԻԿՈԼԱՅ ՊԱԻԼՈՎԻՉ
(1832-1908): Շրջանաւարտ՝ Նիկոլաս
Սպայից վարժարանէն (1851): Զինուո-
րական կցորդ՝ Անգլիոյ մօտ (1856-57):
Գլխաւորեց զինուորական եւ դիւանա-
գիտական առաքելութիւնը դէպի Խիվա
եւ Բոխարա (1858): Տնօրէն՝ Արտաֆին
Գործոց Նախարարութեան Ասիական
Բաժանմունքին (1861-64): Ներքին Գոր-
ծոց նախարար (1881-82):

64.— ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ (1819-1894):
Հասարակական մշակութային գործիչ:
Թիֆլիսի ֆաղափային խորհրդարանի

- անդամ, ապա Թիֆլիսի ֆազաֆագլուխ:
Հիմնադիր՝ արեւելահայ առաջին քա-
տերախումբին (Թիֆլիս 1863):
- 65.— ԻՍՏՈՄԻՆ, ՎԱԼՏՄԻՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1809-
1855): Ռուսական բանակի լեյտենանտ:
մանատար:
- 66.— ԻՎԱՆՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՅ ԻՆՂՈՎԻՉ (1851-
1919): Իբրեւ փոխ-հրամանատար, ըս-
տանձնեց պատասխանատու դիրքեր
ռուս-նափոռական պատերազմի ըն-
թացքին: Հրամանատար՝ Քիեւի Զին-
ւորական Շրջանի գումարտակներու
(Գեկտ. 1908): Ա. Աշխարհամարտի ա-
ռաջին ամիսներու ընթացքին, Հրամա-
նատար՝ Աւստրիոյ դէմ հարաւ-արեւել-
եան ճակատի: Փետրուարեան Յեղափո-
խութեան (1917) մախօրեակին Նիկոլայ
Բ. Ցարը հրամայեց իրեն փախել Փեթեր-
պուրգի վրայ: Զհասաւ սակայն մայրա-
ֆազաֆ՝ երկաթուղագծի աշխատաւոր-
ներու ապստամբութեան հետեւանալով:
- 67.— ԻՐԵՑԿԻ: Ռուս: Բազուի ֆազաֆագլուխ:
- 68.— ԻԻԹԻԻՆՃԵԱՆ ԵՊԻՍ. ԳԷՈՐԳ (Բերա
1851): Հովուական Առաջնորդ Ռուսա-
նիոյ (1879-1883), Կարնոյ (1889-1890) եւ
Եգիպտոսի (1892-1895) մէջ: Հիմնադիր՝
Քէօսքէնէի, Կ. Պոլսոյ Ս. Գէորգ եւ Փա-
րիզի Ս. Յովհաննու Մկրտիչի եկեղեցի-

- ներուն: Եւրոպայի Հայոց հովիւ (1898):
«Հայաստանցի» գրչանունով աշխատակցած՝ շատ մը թերթերու («Մասիս»):
- 69.— ԻԻՍՈՒՊՈՎ, ՖԵԼԻՔՍ ՖԵԼԻՔՍՈՎԻՉ (1856): Իշխան: Ներքին Գործոց նախարար (1883-85): Մեծ Իշխան Սերգէյ Ալեքսանդրովիչի օգնական (1886-1904): Հեծելազօրքի հրամանատար (1904-1908): Մոսկուայի Զինուորական Շրջանի մեծաւոր, միեւնոյն ատեն Մոսկուա քաղաքի պետական ներկայացուցիչ (1915): Մեռաւ աքսորի մէջ:
- 70.— ԼԱԳՈՒԱ, ՀԵՆՐԻ (°) (1891-1938): (Պաշտօնեայ Դատաստանական Պալատի: Եղած է դաժան):
- 71.— ԼԵՆԻՆ, ՎԼԱՏԻՄԻՐ ԻԼԻՉ (Իլիանով), (Սիմպերսկ, 10 Ապրիլ 1870 — Մոսկուա, 21 Յունուար 1924): Հիմնադիր՝ Խ. Միութեան Համայնավար կուսակցութեան: Ունի շուրջ 170 ծածկանուն: Իր գործերէն են՝ «*Ինչ են «ժողովուրդի բարեկամները» եւ ինչպէս անոնք կը մարտնչին սոցիալ-դեմոկրատներուն դէմ», «Ինչպէտք է ընել. մեր շարժման ցաւոտ հարցերը»* (1902) աշխատութիւնները:
- 72.— ԼԻՓԻՆ, Ն.Ի.: Ունի երկու եղբայր. մէկը՝ համր եւ խուլ, միւսը՝ ալկոհոլէ տառապած: Անդամալոյծ ըլլաւ աստիճան եր-

կար ատեն տառապած է ջղային խանգարումէ:

73.— ԼԻՏՎԻՆՈՎ, ՄԱՔՍԻՄ (1876-1951): Խորհրդային դիւանագէտ:

74.— ԼԻՏՎԻՆՈՎ, ԵԱԿՈՎ ԵԱԿՈՎԼԵՎԻՉ (1852-): Ներքին Գործոց Նախարարութեան Գիւղացիութեան Բաժնի օգնական վարիչ (1901-1906), վարիչ եւ Լեհաստանի Գիւղացիական Հարցերու Ցատուկ Մարմինի նախագահ (1906-1907): Մեքսիկոյ տեղական (1915):

75.— ԼՎՈՎ, ԳԵՈՐԳԻ ԷՎԳԵՆԵՎԻՉ (1861-1925): Շրջանաւարտ՝ Մոսկուայի համալսարանէն: Ներքին Գործոց Նախարարութեան մէջ պաշտօնեայ (1886): Մոսկուայի եւ Թուլայի Գիւղացիական Հարցերու Ցատուկ Մարմնի անդամ: Համառուսական Zemstve Unionի (տեղական) ինքնավարութիւններու Միութեան) վարիչ՝ ռուս-նափոնական պատերազմին: Նոյնպէս՝ Ա. Աշխարհամարտին (1914-17): Նախարարաց Խորհուրդի Նախագահ եւ Ժամանակաւոր կառավարութեան ատեն Ներքին Գործոց նախարար (Մարտ-Մայիս 1917): Համայնավարներու յեղաշրջման ատեն կը ձերբակալուի: Կը փախչի Սիպերիա, ուրկէ՝

Փարիզ: Անդամ՝ Ռուս Քաղաքական
Խորհրդաժողովի (1919):

76.— ԽԱՐԱՆՈՎ, ՍԵՐԳԷՅ (գոր.) (1858-1924):
Հնդհանուր հրամանատար՝ Փեքեր-
պուրգ Մայրաքաղաքի Զինուորական
Շրջանի (1917):

77.— ԽԱԺԱԿ, ԳԱՐԵԳԻՆ (Ալեքսանդրապոլ
1868 — Կ. Պոլիս 1915): Մեծ Եղեռնի նա-
հատակ մտաւորականներէն: Կը յաճա-
խէ Էջմիածինի Գէորգեան Ճեմարանը՝
մինչեւ 6րդ դասարան: Ազուլիսի մէջ
ուսուցիչ՝ Ք. Միքայէլեանի եւ Է. Ակնու-
նիի հետ: 1893ին, կը մեկնի ժընեւ, ուր
կ'աւարտէ տեղւոյն համալսարանին
հասարակագիտական բաժինը: Իբրեւ
դաշնակցական գործիչ կը շրջի Պալեան-
եան երկիրները, Պուլկարիա (1895), Ե-
գիպտոս, Իզմիր եւ Կ. Պոլիս: Յեղափո-
խական, հոետոր եւ հրապարակագիր:
Դեռ ուսանող՝ կ'աշխատակցի «Դը-
րօշակ»ին եւ «Մուրճ»ին: «Յառաջ»ի
խմբագիրներէն (1905): Աշխատակցած է
«Մշակ»ին, «Հորիզոն»ին, «Ազրիւր-Տա-
րազ»ին, «Նոր-դպրոց»ին, «Ազատամար-
տ»ին: Իր գործերէն են՝ «Մի բարոյական
այլանդակութիւն յեղափոխական մաքուր
գործում» (1896), «Ժողովրդի բանաս-
տեղծը Գամառ-Քաթիպա», «Ռուսական

Ձեմստվոն եւ Կովկասի պահանջները» (1903), «Հարկերը Տաճկահայաստանում» (1904), «Հայրենիք եւ Ազգային շարժումներ» (1904), «Հայկական շարժման պատճառները» (1904), «Դէպի Փետերացիա» (1907), «Ի՞նչ է ազգութիւնը» (1912), «Տառապանքի գիշերը» (1912), «Ի՞նչ է դասակարգը» (1913), «Հին արեւելքը» (1913), «Հայոց պատմութիւն» (1913):

78.— ԽԱՇՄԱՆԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍ (ԴԵՒ) (Սեբաստիա, 1878 կամ 1880 — Կ. Պոլիս 1910): Բագուի մէջ լրագիր 24-26 տարեկանին: Տանկահայ որբ մը. ԲԺ. Լօրիս Մելիքեան զինք դարձուցած է որդեգիր գաւակը: Շրջանաւարտ՝ Ներսիսեան դպրոցէն: Տարակարծութեան հետեւանալով՝ բաժնւած իր հօրմէն: Նախ ուսւ Սոցիալ-յեղափոխական, ապա՝ Դաշնակցական: Թիֆլիսի ամէնէն հեղինակաւոր ամբոխավարը (1905): Խառնուածաբան՝ քափառական: Խմիչֆի մոլի: 1907ին, «անջատական» շարժման օրերուն, երբ մեր երիտասարդութեան մէկ խոշոր մասը կը պահանջէր թրքահայ եւ կովկասահայ դատերու անջատումը: Իբրեւ թրքահայ դատի եռանդուն պաշտպան՝ հակառակ էր անջատման: Հ.Յ.Դաշնակցութեան Կեդրոնական պաշտօնաթերթի կարե-

ւոր աշխատակիցներէն (1907): Յիշեալ
քերթի պատասխանատու խմբագիրը
(1909): Երիտասարդ Թուրքերու յեղա-
շրջումէն ետք, կ'անցնի Պոլիս, ուր եւ կը
մեռնի քոֆախտի պատճառաւ (1910):
Ազգականը՝ Սեբաստացի Մուրատի.
Դեւ գինի «Քեռի» կ'անուանէր: Ճամ-
բորդած է ընդհանրապէս ոտքով: Մած-
կանուններն են՝ «Թ.Մ.», «Դեւ», «Կա-
յէն», «Դօրիկ»: Իր գրութիւնները միջա-
կութենէն բարձր էին ~~երբեմն~~՝ գոհար-
ներ: Բնածին տաղանդաւոր:

79.— ԽԱՏԻՍԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ (Թիֆլիս 1879 —
հարկով 1935): Կեղծանունով՝ Գի-
գա: Իրաւաբան եւ հասարակական
գործիչ: Ուրիշներու կողմէն, կա-
տարած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան
պաշտպանողականը (1912): Թիֆլի-
սի ֆաղափային հորհուրդի (1912),
«Հորիզոն»ի խմբագրութեան, Պոլ-
սոյ պատուիրակութեան (1918) եւ
Հայաստանի հորհրդարանի ան-
դամ: Մշակողը՝ յատկապէս կով-
կասեան տեղական ինքնավարու-
թիւններու (Zémstvo) օրէնքի հայկ.
նախագիծը եւ աւելի ուշ՝ Կովկասի
վարչական վերաբաժանման ծրա-
գիրը եւ Հայաստանի հորհրդարանի

հաստատուած շատ մը օրէնքներու
նախագիծերը: Վ. Նաւասարդեանի
հետ. պատրաստած է ոռոսերէն լեզ-
ւով բացատրական գրքոյկ մը՝ հայ -
վրացական բախումի մասին:

80.— ԽԱՏԻՍԵԱՆ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ (—
1913): Ալ. Խատիսեանի մեծ եղբայրը:
Ազգային հասարակական դէմք: Հայ Յե-
ղափոխականների դաշնակցութեան
հիմնադիրներէն: Աշխատակից՝ շատ մը
թերթերու եւ պարբերականներու: Հիմ-
նադիր՝ Բագուի «Հայոց կուլտուրական
Միութիւն»ին:

81.— ԽՈՄՇԵՐԻԿ.— Համայնավար: Ստալի-
նի բարեկամ:

82.— ԽՈՒՆՈՒՆՅ, ՅՈՎՍԷՓ (—):
Իրաւաբան եւ հասարակական գործիչ:
Ներսիսեան վարժարանի տեսուչ: Ալ.
Խատիսեանի հետ անդամ՝ Թիֆլիսի
Քաղաքներու Միութեան: Նախագահ՝
Քաղաքային Դումայի վերստուգիչ
Յանձնաժողովի: Փոխ - նախագահ՝ Ազ-
գային Բիւրոյի: Հանրապետութեան
օրերուն. անդամ «Անկախութեան Փո-
խառնութեան Փարբիլի Կեդր. Յանձնա-
խումբին» (1920):

83.— ԾՆՐԵԹԵԼԼԻ, ԻՐԱԿԼԻ ԳԵՈՐԳԻ (1882 -
1959): Վրացի սոցիալ - դեմոկրատ

ռուսական ֆաղափական գործիչ եւ մեն-
շեւիկ: 1917ի Փետրուարեան Յեղափո-
խութենէն ետք, մենշեւիկներու պարա-
զուիս: 1921էն ետք, ցմահ ակտորական:

84.— ԿԱԼԻՏԻՆ ԶՕՐ. (—): Կոզակ-
ներու բռնակալ (ataman): Յետադիմա-
կան եւ հակայեղափոխական դէմք:
1917ին, ռուսական յեղափոխութեան
ընթացքին ինքզինք հռչակեց բռնակալ՝
Դոն ֆաղափի վրայ:

85.— ԿԱՍՍՕ, ԼԵՒ ԱՐԻՍՏԻԴՈՆՎԻԶ (1865 -
1914): Շրջանաւարտ՝ Փարիզի Իրաւա-
բանութեան վարժարանէն — Ecole de
Droit — եւ Պերիինի համալսարանէն:
Եւրիեւ (Դորպատ) համալսարանի մէջ
դասախօս (1893 - 1895), իսկ՝ հարկովի
մէջ (1895 - 1898): Մոսկուայի Համալր-
սարանի Փրոֆ. (1898 - 1910): Կրթական
նախարար (1910 - 14):

86.— ԿԵՐԵՆՍԿԻ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՖԵԴՈՐՈՎԻԶ
(1881 - 1970): Սոցիալիստ - յեղափոխա-
կան: Առաջին անգամ հանրաժանօք կը
դառնայ իբրեւ իրաւաբան՝ (attorney)
ֆաղափական դատերու: Երրորդ եւ Զոր-
քորդ Դումայի անդամ: Տրուդովիկ
խմբակցութեան անդամ: Պետրոգր-
ատ ընկերութեան փոխ - պատասխա-
նատու (1917): Արդարութեան, Պատե-

րագմական եւ Նաւատորմիդի նախարար եւ Ժամանակաւոր Կառավարութեան վարչապետ (1917): Հեղինակը՝ «The Catastrophe» գիրքին (1923):

- 87.— ԿԻՇԿԻՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՄԻԽԱՅԼՈՎԻՉ (1864 – 1930): Սահմանադրական – ժողովրդավարական (Kadet) կուսակցութեան ղեկավարներէն: Ժամանակաւոր կառավարութեան վերջին դահլիճի ընկերային Բարօրութեան (Social welfare) նախարար:
- 88.— ԿԻՊՐԻԱՆԻ.— Թիֆլիսի ֆաղափառուի:
- 89.— ԿՈԳԴԵԱՆ.— Քաղաքային վարչութեան անդամ:
- 90.— ԿՈԳՆՈՎԵՅԿԻ.— Գանձակի ֆաղափառուի: Ռուս:
- 91.— ԿՈԴՐԵԻՒՉ.— Գանձակի դատախազի օգնական:
- 92.— ԿՈԿՈՎՅԵԻ, ՎԼԱՏԻՄԻՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻՉ (1853–1942): Ֆինանսաւորման նախարար (1903) եւ (1904–14): Premier — Առաջին նախարար (1911 – 1914):
- 93.— ԿՈՎԱԼԵՒՍԿԻ, ԷՎԳԵՆԻ ՊԵՏՐՈՎԻՉ (1865 – 1911): Պետական Դումայի անդամ: Հանրային կամ հասարակական կրթութեան վերատեսուչ: Տեղական ինքնավարութիւններու կրթական յատկացումներու բարեփոխութեան ջատագովներէն:

- 94.— ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Հայ — Թրքական
ընդհարումներու շրջանին (1905) Գան-
ձակի հայութեան պատգամաւոր:
- 95.— ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔ:
- 96.— ՀԱՍՎԵՐՏԵԱՆ, — Հայ — Թրքական
ընդհարումներու շրջանին Զինուորա-
կան նախարար:
- 97.— ՀԱՄԱԶԱՍՊ, ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ (վան 1873
— երեւան 1920): Յեղափոխական եւ ժո-
ղովրդային հերոս: Մասնակցած Հայ —
քաքարական կռիւներուն (1905), հաշէ-
նի եւ Ասկերանի կռիւներուն, Հ.Յ.Դաշ-
նակցութեան Տրդ Ընդհ. Ժողովին (1914)
եւ Բագուի հերոսամարտին (1918): Կա-
մաւորական Յրդ գունդի հրամանա-
տար: Փետրուարեան Ապստամբութեան
նախօրեակին, հայ համայնավարները
անգործէն կացինահարեցին զինք:
- 98.— ՀՈՅ: (Նորվեկիացի) (արդեօք հոլանտա-
ցի): Ընդհ. Նահանգապետ Հոլանտական
Գոնկոյի վրայ:
- 99.— ԶԻՆՁԱԴԶԷ, Կ.Մ. (1887-1930): Պետական
պաշտօնեայ: Համայնավար (1904-1927):
Վրաստանի մէջ հորհրդային վարչա-
կարգի հաստատումէն ետք, վրացական
Զեկայի տնօրէն:
- 100.— ՂԱՄԲԱՐԵԱՆ: (Ալ. հատիսեանի մայրը)
(1845 — Թիֆլիս 1914): Շրջանաւարտ՝

Թիֆլիսի Ազգական Հիմնարկէն: Ինք-
նաշխատութեամբ կ'ամբողջացնէ կրթ-
ութիւնը: Մնողքը վրացախօս էր. հա-
յերէն չէին գիտեր: 40 տարեկանին կ'այ-
ցելէ Վենետիկի Միֆթարեաններու վան-
քը, ուր Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը յանդի-
մանէ գին՝ հաերէն չգիտնալուն հա-
մար: Այս յանդիմանութիւնը պատճառ
կ'ըլլայ, որ հայերէն սորվի: Կը սկսի հա-
յերէն գրել: Իր երկերէն են՝ «Հեղինէ»,
«Նոր ճանապարհի վրայ», «Փեսայ որո-
նողներ», «Դժբախտ կին», եւայլն: Իսկ
«Լուսիկ» անունով վէպը կը մնայ ան-
տիպ: Հիմնադիր՝ Հայուհեաց Բարե-
գործական ընկերութեան, որուն նա-
նագահուիին էր տարիներ շարունակ:
Կոտորածներու ժամանակ կարելոր
մասնակցութիւն կը բերէ տանկահա-
յութեան օգնութեան համար կատար-
ած հանգանակութեան մէջ: Տասը հա-
զար ուրբի կը կտակէ վերոյիշեալ ըն-
կերութեան, որու քարտուղարն էր Ա-
զեմսանդր Քիջմէյեան: Մտերիմ էր Գրի-
գոր Արծրունիին, որմէ շատ ազդեցու-
թիւն կրած է:

101.— ՂՈՐՂԱՆՆԱՆ: Գ. Զօրավար՝ Կամաւորա-
կան շարժման մէջ (1915):

102.— ՂՈՒԿԱՍԵԱՆՆԵՐ (եղբայրք): Թիֆլիսի

- հայ մեծահարուստ ընտանիքներէն:
Նաւթարդիւնաբերութեան մէջ յայտնի:
- 103.— ՄԱԽԱՐԱՉԷ, ՖԻԼԻՊ ԻՍՍԵՅԵԻԻՉ (1868-1941): Գրականագէտ եւ վրացի համայնավար (1903): Դեռ ուսանող՝ անդամ վարչաւիոյ Սոցիալ-դեմոկրատ շարժման: Ընդատակեայ եւ դաւադրական աշխատանքներու հեղինակ վրաստանի մէջ (1918-1921): Վրաստանի Յեղկոմի նախագահ (1921): Վրաստանի գերագոյն հորհուրդի Նախագահութեան նախագահ (1938):
- 104.— ՄԱԿԼԱԿՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԵՔՍԵՎԻՉ:
(1871-1918): Շրջանաւարտ՝ Մոսկուայի համալսարանէն: Մաքսային ֆննիչ՝ Սուզդալ նահանգի (1894-1900): Գլխաւոր՝ Պետական Գանձի Պոլտավիոյ մասնաւիդի (1906): Զերնիգովի կառավարիչ (1909): Առժամեայ (Acting) Ներքին Գործոց նախարար (1912): Ներքին Գործոց նախարար (1913): Պետական հորհուրդի (state council) անդամ (1915): Կը գնդակահարուի համայնավարներու կողմէ:
- 105.— ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, ՍՏԵՓԱՆ: (Ախալցխա 1858 — Երեւան 1923): Իրաւագէտ-փաստաբան: Կովկասահայ հասարակական գործիչ: Մոսկուայի Հայկական

Կոմիտէի նախագահ (1915): Թիֆլիսի
Հայոց Ազգային հորհուրդի անդամ
(1917): Ռուսերէն եւ հայերէն թերթե-
րու խմբագիր: Հայաստանի Անդրանիկ
հորհրդարանի անդամ:

106.— ՄԱՆԹԱՇԵԱՆ, ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ (1849-
1911): Թաւրիզցի, ապա, Թիֆլիսաբնակ
հայ առետրականի (Յովհաննէս) գա-
ւակ: Թիֆլիսի հայ մեծահարուստներէն
եւ ազգային բարերար: 1878էն ետք, կը
գրադի նաւթարդիւնաբերութեամբ
(Բագու): Բագուի մէջ կը ստանայ Բա-
գուի «նաւթիշխան» մակդիրը: Հիմնա-
դիր՝ «Ազ. Մանթաշեանց եւ ընկ. առեւ-
տըրական տուն» բաժնետիրական ըն-
կերութեան: Նախաձեռնարկ՝ բարեգոր-
ծական նպատակներով աշխատանքնե-
րու: Հիմնադիր՝ «Մանթաշեան առեւ-
տըրական դպրոց»ի (Թիֆլիս): Կառու-
ցած Ներսիսեան դպրոցի նոր շէնքը եւ
վերանորոգած Մայր Եկեղեցին:

107.— ՄԱՆԹԱՇԵԱՆՆԵՐ, ՄԱՆԹԱՇՈՎՆԵՐ:
հոշոր նաւթարդիւնաբերողներ Անդր-
կովկասի մէջ 19րդ դարու վերջը եւ 20րդ
դարու սկիզբը: Մեծ հայրերն են կը մա-
հանայ 1878ին: Ազ. Մանթաշեանի որդի-
ներէն են՝ Յովհաննէս, Լեւոն, Յովսէփ եւ
Գէորգ:

- 108.— ՄԱՆՈՒԻԼՍԿԻ, ԴՄԻԴՐԻՑ ԶԱԽԱՐՈՎԻՉ
(3 Հուլ. 1883 — Քիել, 22 Փետ. 1959): Հա-
մայնավար (1903): Կուսակցական ծած-
կանունները՝ Մէֆոդիյ, Իօնիչ, Ֆոմա, Ի-
վան Բէզրաբոբայ: Փեթերպուրգի եւ
Մոսկուայի մէջ բնդատակեայ գործիչ
(1912-13): Բազմաթիւ գործերու եւ
պաշտօններու հեղինակ:
- 109.— ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, ԱՐԱՄ (Զանգեզուր 1879 —
Երեւան 1919): Բուն անունով՝ Սերգէյ
Յովհաննիսեան: Ազգային յեղափոխա-
կան գործիչ եւ պետական դէմք: Վանի
ինֆնապաշտպանութեան ղեկավար
(1915): Անկախ Վասպուրականի նա-
հանգապետ: Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի եւ
Ազգային հորեռնողի (1916-17): «Տիկ-
տաթէօն» Արարատեան շրջանի (1918):
Հ. Հանրապետութեան Ներքին Գործոց
ու Պարենաւորման նախարար: Կը նը-
կատուի Հ. Հանրապետութեան հիմնա-
դիրը:
- 110.— ՄԱՍԼԻՄԵԱՆ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (Պօղոս Նու-
պար Փաշայի օգնական):
- 111.— ՄԱՏԻՆԵԱՆ (Թիֆլիսի ֆաղաֆազլուիս):
- 112.— ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ (բժիշկ):
- 113.— ՄԱՐՏԻՆՈՎ, (Թիֆլիսի ոստիկանապետ,
սպայ եւ Բագուի ֆաղաֆապետ):
- 114.— ՄԱՐՏՈՎ, Լ. (Կեղծանուն) Tsedeibrum,

Julias [Yali Osipovich], (1873-1923):
Մենշևիկ սոցիալ-դեմոկրատներու ֆր-
րակցիայի առաջնորդ: Հեղինակը՝ «*Պո-
րեւորական կռիւը Ռուսաստանում*»
խորագիրով գիրքին: Աստորական
(1920): Խորհրդային վարչակարգի ընդ-
դիմադիրներէն:

115.— ՄԴԻԻԱՆԻ, Պ.Գ. (1887-1937): Կուսակ-
ցական անունով՝ Բուդու: Համայնավար
(1903) եւ պետական պաշտօնեայ: Քա-
րոզիչ Քուքայիսի, Պաքումի, Թիֆլիսի
Բագուի եւ Անդրկովկասեան այլ քա-
ղաքներու մէջ: Թուրքիոյ մօտ ռուսա-
կան Խորհրդային Ընկերվարական Հան-
րապետութեան դիւանագիտական ներ-
կայացուցիչ (1921): Ժընեւի Խորհրդա-
ժողովի Խորհրդային պատուիրակու-
թեան անդամ (1922): Կուսակցութենէն
կ'արտաքսուի Թրոցքիական ընդդիմու-
թեան համախոհութիւն ցուցաբերելու
հետեւանով (1928): Կը վերընդունուի
(1931): Կրկին կ'արտաքսուի (1936):
Վրաստանի Գերագոյն Ատեանը մահ-
ւան դատապարտեց զինք (9 Յուլիս
1937): Կը գնդակահարուի (10 Յուլիս
1937):

116.— ՄԵԼԻՔ-ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ: Թիֆ-
լիսի նախկին քաղաքային գործիչ: Հ.

Հանրապետության շրջանին Հանրային
Կրթության եւ Արուեստի նախարար:
Հիմնադիր՝ «Արշալոյս» թերթի (Թիֆլիս):

- 117.— ՄԵԼԻՔ-ԱԶԱՐԵԱՆ, ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ (1920-21): Բնիկ Ղարաբաղցի (ծածկանունը՝ Աղեֆսանդր Ագաֆոնովիչ): 19րդ դարուն, Թիֆլիսի հայ մեծահարուստներէն: Ծերենցի (բժիշկ Շիշմանեան) միակ աղջկան ամուսինը: Վրաստանի մէջ ձիհաղորդի կամ Զիատուրի մականնէգի եւ Ղափանի պղինձի հանքերու սեփականատէրը: Նախագահ՝ Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան: Համակիր իր ֆրոնդորդին՝ Աւետիս Նազարբէկեանի հիմնած հնչակեան կուսակցութեան: Աւելի ուշ՝ Հ.Յ.Դաշնակցութեան: 1920-21ին, դարանակալ կերպով կը ըսպանեն զինք իր տան մէջ: Բացի նիւթական օժանդակութենէն (Ս.Դ.Հ.Կ.ին), գործօն մասնակցութիւն բերաւ հայ յեղափոխական շարժման մէջ: Զուտ ընտանեկան պատճառներով հեռացաւ Հնչակեան կուսակցութենէն: 1908 թւին, դաշնակցութեան դէմ հալածանքի ընթացքին ձերբակալուեցաւ: Մէկ միլիոն արժողութեամբ (ոուրի) իր բնակարանը նուիրեց Հ. Հանրապետության: Յիշեալ շէնքն ալ, հայ ժողովուրդի միւս

կալուածներուն հետ, գրաւուեցաւ վըրացիներու կողմէ: Որոշած էր իր բոլոր նկարները նուիրել Հայաստանի թանգարանին. (նակատագրէն տեղեակ չենք):

118.— ՄԵԼԻՔ-ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԵԱՆ: (Հայ սպայ եւ մեծահարուստ):

119.— ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՍ: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բիւրոյի նախագահ: Թիֆլիսի Առաջնորդ:

120.— ՄԻԼԵԱՆ, ԱՐՇԱ: (Հայ ականաւոր վաճառական):

121.— ՄԻԼԻՑԻԱ: (Նիկոլայ Նիկոլայեիչ մեծ իշխանի բոյրը):

122.— ՄԻԼԻԻԿՈՎ, ՊԱԻՆԼ ՆԻԿՈԼԱՅԵԻՉ (1859-1943): Պատմաբան: Մոսկուայի համալսարանի մէջ դասախօս: Պատմութեան դասախօս (Սոփիա, 1879-1898): Դասախօս Ռուսիոյ եւ Հարաւային Սլաւներու մասին (Մ. Նահանգներ, 1902-1905): Ազատագրութեան Միութեան կազմակերպիչներէն (1905): Նախաձեռնողն ու նախագահը Գաղէթ (K.D.) կուսակցութեան: Խմբագիր՝ «Սփորոզ Նիէ Նարոզ»ի եւ «Նարոզ Նայիա Սփորոզա»ի, որոնք արգիլուեցան: Անդամ՝ Երրորդ եւ Զորորդ Դումայի: Ժամանակաւոր Կառավարութեան Արտաքին Գործոց նախ-

րար (Մարտ-Մայիս, 1917): Հակահամայնավար շարժման գործուն տարրերէն: Ախորի մէջ «*Պոսթէդ ներա Նովոսթի*» քերթի խմբագիր: Իր երկերէն են՝ «*Ռուսական մշակոյթի պատմութեան վերայ ակնարկներ*», «*Պայքարի ճարին*»:

123.— ՄԻԼՈՎՆԵՐ, Ա. (Մեծահարուստ եղբայրք):

124.— ՄԻԽԱՅԷԼ, ՆԻԿՈԼԱՅԵԻԶ: Մեծ իշխան (1882-1912): Պետական հորհուրդին նախագահ (1881-1906): Կովկասի փոխարքայ:

125.— ՄԻԽԱՅԷԼՈՎԻԶ, ՆԻԿՈԼԱՅ: Մեծ իշխան (1859-1919):

126.— ՄԻՇԼԱՅԵԻՍԿԻ, : Զօրավար:

127.— ՄԻՐԱԿԻ, ՊԵՏՐ ԴՄԻՏՐԻԷՎԻԶ ՍՎԻԱՏՈՊՈԼԿ (1857-1914): Դաշնամուկ լեհ: Մասնակցած է ռուս-բրեքական պատերազմին (1877-78): Կառավարիչ՝ Պէնզէի, ապա, Եկատերինոսլաւի: Ներքին Գործոց նախարարի օգնական: Տնօրէն՝ Ոստիկանութեան Բաժանմունքի (1900-1902): Պլեվէի սպաննութենէն ետք (1904), Ներքին Գործոց նախարար (1904 — Յունուար, 1905):

128.— ՄԻՐՍԿԻ (Կեղծանուն է): Տէր Պետրոսեան Սիմոն Արշակ: (Գորի, 15 Մայիս 1882 — Թիֆլիս, 14 Յուլիս 1922): Համայնավար (1901): Կուսակցական անունով՝ Կամօ:

- Բանտարկուեցաւ Նոյ. 1903ին: Բանտէն
փախաւ Սեպտ. 1904ին: Մետեխի բան-
տին մէջ (1905): Ինք բերաւ Ստեփան
Շահումեանի Կովկասի ժամանակաւոր
արտակարգ կոմիսար նշանական որոշ-
ման լուրը (Յունուար, 1918):
- 129.— ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ: Ազգային
պատուիրակութեան (Աւշալ գիւղակին
կողմէ) ներկայացուցիչ Ադ. Խատիսեանի
մօտ: Աշխատակից՝ «Մշակ» քերթին:
- 130.— ՄՈՒԽՐԱՍԿԻ (Ազնուականութեան ա-
ռաջնորդ իշխան: Բագրատիօն («Կով-
կասեան վէրքեր»էն):
- 131.— ՄՈՒՐԱՏ, ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆ,
(Սեբաստիա 1874 — Բագու 1918): Դաշ-
նակցական անուանի ֆետայի հերոս եւ
հաւատաւոր յեղափոխական: Ղեկա-
վար՝ Սասնոյ Բ. Ապստամբութեան
(1904), Անդրանիկի եւ Հրայր Դժոխքի
կողմին: Մասնակցած՝ հայ-քաքարա-
կան կռիւներուն (1905), կամաւորական
շարժման (Երզնկայի նակատ — 1915) եւ
Բագուի հերոսամարտին (1918):
- 132.— ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, ՍԱՄՍՈՆ: Հակադաշ-
նակցական: Յայտնի փաստաբան: Հա-
սարակական եւ կուսակցական գործիչ:
Կովկասի Հայ Բարեգործական Միու-
թեան նախագահ: Հիմնադիր՝ Հայ ժողո-
վրդական կուսակցութեան:

133.— ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (վրժ.): Մարիամեան-Յով-
նանեան օրիորդաց դպրոց: Հիմնուած՝
Նոյ. 1877ին (Թիֆլիս) Անանեանի (Յով-
նանեանի) նախածեռնութեամբ եւ մի-
ջոցներով: Կոչուած է Հայ Օրիորդաց
Անանեան ուսումնարան: Ընդունուած
են բացառաբար չճաւոր ընտանիքներէ
եւ որբերէ հայ աղջիկներ: 1921ին, երկ-
րորդ աստիճանի դպրոց: Տարբեր տա-
րիներու տեսուչ եղած են՝ Տ. Ռաշման-
եան, Ս. Մալիսսեան, Դ. Դեմիրճեան, Ի.
Յարութիւնեան, Խ. Կանայեան եւ Ն.
Սարգսեան:

134.— ՆԱԶԱՐԲԷԳԵԱՆ, ԹՈՎՄԱՍ (Զօր.), (Թիֆ-
լիս, 4 Օգոստոս 1855 — Թիֆլիս, 19 Փե-
տրբուար 1931): Ամենայն Հայոց Սպա-
րապետ: Գնդապետ ռուսական բանակի
մէջ: Մասնակցած՝ ռուս-նափոնական
պատերազմին եւ Տիւմանի ճակատա-
մարտին իբրեւ զօրավար հալիլ փաշայի
դէմ (1914): Հրամանատար՝ Հայկական
Ուժերու (1917) եւ սպարապետ Հայկա-
կան Բանակի (1918): Հայաստանի հոր-
հրդայնացումէն ետք, 1200 հայ սպա-
ներու հետ միասին կ'աֆսորուի Սիպիր
(1921): ճամբան կը բանտարկուի Բա-
գուի բանտին մէջ: Ատեն մը կը պաշտօ-
նավարէ ամերիկեան «Նիր Իսթ Րիլիֆ»

— Near East Relief — բարեսիրական
հաստատութեան մէջ:

- 135.— **ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ**, (ՀՄԱՅԵԱ՞Կ): Համայնա-
վար: Կովկասեան երկրային կոմիտէի
անդամ եւ կովկասեան բիրոյի պա-
տասխանատու ֆարտուղար (1918):
- 136.— **ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ** (նարտարապետ: Կառու-
ցել տուած է Թիֆլիսի երկտրակայանը):
- 137.— **ՆԱԿԱՇԻՁԷ** (վրացի: Գանձակի նահան-
գապետ):
- 138.— **ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ** (դպրոց): Ներսէս Արք. Աշ-
տարակեցի կը հիմնէ Թիֆլիսի Ներսիս-
եան վարժարանը (1824): Ատեն մը փակ-
ւելէ ետք, կը վերաբացուի Ներսէս Աշ-
տարակեցիի (կաթողիկոս) ջանքերով:
Մինչեւ 1852, տեսուչ եղած են՝ Կարա-
պետ վրդ. Շահնազարեանց, Պետրոս
Շանշեանց, Գաբրիէլ Քին. Պատկան-
եան, Պետրոս Շանշեանց (կրկին): Ունե-
ցած է մինչեւ 300 աշակերտ:
- 139.— **ՆԻԺԵԳՈՐՈՂՍԿԻ** (գունդ): Նահանգ:
Ռուսաստանի միջին նահանգներէն՝
Վոլկա գետափին: Կ'ոռոգուի Վոլկայի
ջուրով եւ անոր ճիւղերով՝ Վետուգա,
Օկա, Սուրա, Կէրսէնց:
- 140.— **ՆԻԿՈԼԱՅ Բ. ՑԱՐ** (1868-1918): Աղեփսան-
դրր Գ. ցարի անդրանիկ զաւակը: Ռու-
սմանովներու եւ Յարական Ռուսաս-
տանի վերջին ցարը (1894-1917):

- 141.— ՆԻԿՈԼԱՅ, ՆԻԿՈԼԱՅԵԻԻՉ (Մեծ իշխան 1859 — Փարիզ 1929): Նաև որտեղի երիտասարդը (The younger): Նիկոլայ Ա. ցարի թոռնիկը: Ա. Աշխարհամարտին ռուսական բանակներու գերագույն հրամանատարը: Կովկասեան ճակատի սպայակոյտի հրամանատար (1915): Կր մեռնի Փարիզ, Ֆրանսա:
- 142.— ՆԻԿՈԼԱՅԵԻ (Զօր):
- 143.— ՆՈՎԻԿՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (Բագուի ֆաղափազուի):
- 144.— ՆՈՒՊԱՐ, ՊՕԴՈՍ ՓԱՇԱ (1858-1926):
- 145.— ՇԱԽԱԿՈՅ, ԴՄԻՏՐԻՑ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1861 —): Տեղական ինֆանտարիաներու ներկայացուցչական ժողովներու գործօն անդամ (1904-1905): Ազատագրութեան միութեան կազմակերպիչներէն: Զախ-Գաղէտական (1905): Գաղէտ կուսակցութեան կեդր. Կոմիտէի մնայուն անդամ: Պետական Ա. Դումայի Գաղէտ կուսակցութեան ֆարտուղար: Ընկերային բարօրութեան նախարար (Մայիս-Յուլիս 1917) ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ: Խորհրդային Համագործակցութեան մէջ գործօն անդամ (1930):
- 146.— ՇԱՀԱՆՔՈՒՆԻ, ԱԻԵՏԻՔ (Իզդիր 1883 — Թիֆլիս 1918): Իրաւաբան: Ազգային-կուսակցական մտաւորական դէմք:

Մասնակցած՝ Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդհ. Ժողովին (1907), իբրեւ պատգամաւոր՝ անջատական տրամադրութիւններով լեցուն երիտասարդ դաշնակցական ուսանողներու պատգամաւոր: Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին եւ Թիֆլիսի ֆաղաֆային հորհուրդին: Աշխատակցած՝ «Հորիզոն»ին եւ «Մոլոտ»ին (ռուսերէն քերթ): Իր գործերն են՝ «Ֆեդերալիզմ ու դեմոկրատիզմ» (1907), «Անդրկովկասի վարչական վերաբաժանումը» (ռուսերէն եւ հայերէն):

147.— ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ, ՍՏԵՓԱՆ (Թիֆլիս 1878 — Աշխաբաթ, 20 Սեպտ. 1918): Համայնավար գործիչ: Բագուի համայնավարներու ղեկավար: Սոցիալ-դեմոկրատ (1900): Հիմնադիրը՝ հայ ընկերվար-ժողովրդավարներու Միութեան (1902): Սերտ յարաբերութիւն մշակեց Դաշնակցութեան հետ (Մայիս-Յուլիս 1918, Բագուի կոիւններու ընթացքին):

148.— ՇԱՆՎԵԱՆ, : (Գաւարապետ):

149.— ՇԱՀՎԵՐԴԵԱՆ, : (Թիֆլիս ֆաղաֆի գլխաւոր գործակալ): Շահվերդեան Ալեքսանդր (30 Հոկտ. 1872-1937): Համայնավար: Խ. Հայաստանի կառավարութեան կազմի բանուորական-գիւղացիական տեսչութեան ժողկոմի անդամ:

- 150.— ՇԱՔԻՐ, ԲԷԱԷԴԴԻՆ (— 1922):
Արշալիր Շիրակեան եւ Արամ Երկանեան կ'աւարեկեն Շաքիրը, Պերլինի մէջ (1922):
- 151.— ՇԵՐԵՄԵՏԵԻ, ՍԵՐԳԷՅ ԴԻՄԻՏՐԷՎԻՉ (1844 —): Գիտութեանց կանառի պատուական անդամ: Երկրաշխարհական Յանձնախումբի եւ Հին Ռուսական Նամակներու Սիրահարներու ընկերութեան տնօրէն: Հեղինակն է պատմական եւ երկրաբանական բազմաթիւ գործերու:
- 151.— ՇԵՐՎԱՇԻՋԷ (վրացի նահանգապետ): (Յուլիս 1897ին կը հրաժարի եւ Բրկով կը նշանակուի տեղը):
- 152.— ՇՉԵԳԼՈՎԻՏՈՎ, ԻՎԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵՎԻՉ (1861-1918): Շրջանաւարտ՝ Յարի Օրէնըսդրական վարժարանէն: Արդարադատութեան Նախարարութեան մէջ ստանձնած բազմաթիւ պաշտօններ (1890-1905): Արդարադատութեան օգնական նախարար (Յունուար 1906): Ապա՝ նախարար (1906-15): Անդամ՝ Պետական հորհուրդի (1907): 1917 Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, կը բանտարկուի Պօդոս բերդին մէջ: Համայնավարները կը գնդակահարեն զինք Մոսկուայի մէջ (Օգոս. 1918):

- 153.— **ԶԱԼԽՈՒՇԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ** (—): Հասարակական գործիչ: Յայտնի է իբր ռուսամոլ: 10-13 Մայիս, 1916ին, կազմակերպիչ Մարմինը՝ բաղկացած Մոսկւայի եւ Պետրոգրատի հայ կոմիտէներէ, նախաձեռնեց համագումարի մը, որուն մասնակցած է իբրեւ նոր Նախիջւանի պատգամաւոր: Հեղինակ՝ «*Կարմիր գիրքը*» երկին:
- 154.— **ԶԵԼՊԿՈՎ, ՄԻԽԱՅԷԼ ՎԱՍԻԼԻԻՎԻՉ** (1863-1935): Մոսկուա ֆաղափ կառավարիչ: Ռուսաստանի ֆաղափներու Միութեան նախագահ (1914-1917):
- 155.— **ԶԵՐԱԶ, ՄԻՆԱՍ**: (Կ. Պոլիս 1852 — 1929): Հրապարակագիր, ուսուցչապետ եւ ֆաղափագէտ: Տեսուչ՝ Ղալաթիոյ Կեդր. վարժարանի (1886-89): Հիմնադիրներէն՝ «*Արարատեան*», «*Կիլիկեան*» եւ «*Միացեալ ընկերութիւն*»ներուն: Ազգային ժողովի երեսփոխան: Խորհեան Հայրիկի հետ ներկայացած է Պերլինի համաժողովին: Աշխատակցած հայ թէ օտար մամուլին: Հիմնադիր՝ «*L'Arménie*» թերթին (1889):
- 156.— **ԶԵՐԿԵԶՈՎ, (Թիֆլիսի ֆաղափագլուխ)**: Վրացի. բարի ծերունի բայց թուական: Ազեֆ. Խատիսեան երեք տարի օգնականը եղած է իր մօտ:

- 157.— ԶԵՐՆՈՉՈՒՔՈՎ (գօր.):
- 158.— ԶԻԼԻՆԳԱՐԵԱՆՆԵՐ, Թիֆլիսի հայ մեծա-
հարուստ ընտանիքներէն:
- 159.— ԶԽԵՆԿԵԼԻ, ԱԿԱԿԻ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1874-
1959): Սոցիալ-Դեմոկրատ, մենշեւիկ:
Ժամանակաւոր կառավարութեան ներ-
կայացուցիչը՝ Անդրկովկասի մէջ: Ան-
կախ վրաստանի մենշեւիկ կառավա-
րութեան արտաքին գործոց նախարար
(1918-1921):
- 160.— ԶԽԷԻՉԷ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՍԵՄԵՆՈՎԻՉ (1864 —
15 Յունուար, 1926): Սոցիալ-դեմոկ-
րատ: 1907ին կ'ընտրուի Պետական
Դումայի անդամ: Վերջին Դումայի մէջ,
Սոցիալ-դեմոկրատ հատուածի նախա-
գահ: Յեղափոխութենէն ետք՝ Պետրոս
գստանի բանուորական խորհուրդին:
Սէյմի նախագահ՝ սկզբնական շրջանին:
Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի նա-
խագահ: Անճնասպան կ'ըլլայ եւ կը
թաղուի Պէո Լաշէզ գերեզմանատան մէջ:
Իր դամբանականին մէջ Քերենսկի կ'ա-
ռաջարկէր, որ հետագային Զխէիճէի ա-
նիւնը վրաստան փոխադրուելու ատեն՝
տարուի Ռուսաստանի վրայով:
- 161.— ԶԽԻԿԻՇՎԻԼԻ, (վրացի յեղափոխական:
1920ին, Անկախ վրաստանի քաղաքա-
գլուխ: 1924ին, գնդակահարուած բոլ-
շեւիկներու կողմէ):

- 162.— **ԶՄԻՇԿԵԱՆ:** Թիֆլիսի նախկին ֆաղափային գործիչ: Հայաստանի Հանրապետության շրջանին կառավարության անդամ:
- 163.— **ԶՈՒԲԱՐՈՎ:** (ֆաղափային վարչության շինարարական մասի գործավար եւ Պետական Դումայի անդամ իբրեւ սոցիալ-դեմոկրատ):
- 164.— **ԶՈՒՆԿՈՎՍԿԻ:** (գոր.) (ներքին Գործոց նախարարի օգնական: Ոստիկանության նախարար):
- 165.— **ԶՈՒՎՆՈՎՍԿԻ,** (հոգեբույժ):
- 166.— **ՊԱՊԱԶԱՆԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ** (Երեւան 1868 — Թիֆլիս 1929): Իրաւաբանութեան ուսանող Ռոստով, Օտեսա եւ Սբ. Փեթերպուրգ համալսարաններու մէջ: Շրջանաւարտ 1892ին: Իրաւաբան Բագուի մէջ: Պետական 4րդ Դումայի անդամ (1912): Միլիկով, Պ.ի եւ Գաղէտ կուսակցության համակիր: Օգակոմի հինգ անդամներէն մէկը (Մարտ 1917): Բանակցած՝ վեհիպ փաշայի եւ հալիլ պէյի հետ (Մայիս-Յունիս 1918): Ժողովրդական կուսակցության հիմնադիրներէն (1917): Ստորագրած՝ Պաքումի դաշնագիրը: Հայաստանի Հանրապետության պատու իրակութեան անդամ (Փարիզ, 1918): Հայ գաղթական-

ներու հարցով՝ Մոսկուա (1923): Կ'անդամակցի Ռ.Ա.Կ.ի եւ կ'ընտրուի Կ.Կ.ի անդամ: Ռ.Ա.Կ.ի կողմէ կ'ուղարկուի խորհրդային Հայաստան՝ (1929) վերահաստատելու համար Սփիւոֆ-Հայաստան յարաբերութիւնները: Կը մեռնի առանց կարենալ խորհրդակցելու կամ բանակցելու Խ. վարչակարգի դեկավարներուն հետ:

167.— **ՊԱՍԴԻՊԱՐ** (Փրանսացի պատմագէտ):

168.— **ՊԱԻԼՈՎԻՉ, ԴԻՄԻՏՐԻՅ-ՄԵՐ ԻՇԽԱՆ** (1891-1942): Ախորական Փարիզի մէջ:

169.— **ՊԵՏԵՐՍՆ (Պետերսոն, Բ, Լ, 1874 —)**: Հոգատէր եւ Պետական երկրորդ Դումայի անդամ: Նախագահ՝ Վետլուգայի տեղական ինքնավարութեան գաւառական վարչութեան: Նախապէս գաղէտական, ապա՝ «*ժողովրդական սոցիալիստ*» կուսակցութեան անդամ:

170.— **ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, (Պետական Դումայի պատգամաւոր)**:

171.— **ՊԵՐՍԵՐՉԵԻ ՊԱԻԵԼ ՆԻԿՈԼԱՅԵԻՉ**: (փաստաբան):....., սոցիալ-յեղափոխական: Ժամանակաւոր Կառավարութեան Արդարադատութեան նախարար (24 Ապրիլ — 7 Յուլիս 1917):

172.— **ՊԼԵԻԷ, ՎԻԱՉԵՍԼԱՅ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՎԻՉ**: (1846-15 Յուլիս 1904): Լիբուացի ըն-

տանիքէ սերած: Շրջանաւարտ՝ Սբ. Փեթերպուրգի օրէնսդրական համալսարանէ: Ծառայած՝ Սբ. Փեթերպուրգ գաւառի դատարանային հիմնարկներումէջ: Տնօրէն՝ Ներքին Գործոց նախարարական ոստիկանական բաժանմունքի եւ, աւելի ուշ, Ներքին Գործոց օգնական նախարար (1881-1894): Արքունիքի քարտուղար (1894-1902): Ներքին Գործոց նախարար (1902-1904): Ռուսականացման քաղաքականութեան ջատագովներէն. Լեհաստանի, բայց մանաւանդ Ֆինլանտայի մէջ զարշէլի հեղինակութիւն: Պատասխանատու՝ Կիշինիքի ջարդերու: Կր փրկուի մահափորձէ (1904ի սկիզբը): Կ'ահաբեկուի սոցիալ-յեղափոխական Իկոր Սագոնովի կողմէ (15 Յուլիս, 1904):

173.— ՊՈԼԻՎԱՆՈՎ, ԱԼԵՔՍԻՍ (1855-1922):
Պատերազմական նախարար:

174.— ՊՈՊՈՎ, (ռուս սպայ):

175.— ՊՐՈՏՈՊՈՊՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԴԻՄԻՏՐԻՅԵՎԻՉ (1866-1918): Հոկտեմբերեանական: Պետական Յրդ եւ 4րդ Դումայի անդամ: Պետական Դումայի փոխ-նախագահ (1914-1916): Յառաջդիմական խմբակի անդամ: Ներքին Գործոց նախարար (Սեպտ. 1916 — Փետ. 1917):

- 176.— ԶԱՓԱՐԻՉԷ, Պ.Ա. (1880-1918): Համայնավար: Լրագիր: Բագուի համայնքի ներքին գործերու ժողկոմի անդամ: Պետական շրջ Դումայի մօտ ներկայացուցիչ՝ Թիֆլիս նահանգի կողմէ: Դումայի սոցիալ-դեմոկրատ փրակցիայի գործով դատապարտուած 5 տարուան տաժանակրութեան:
- 177.— ԶԱՊԱՐՈՎ, (ատրպէյնացի):
- 178.— ՌԱՆԻՍԿԻ, Ն.Վ.: Բագուի քաղաքապետ: Նախագահ՝ Կուրուկի Տեղական ինքավարութեան Մարմինին:
- 179.— ՌԱՄԻՇՎԻԼԻ, ԻՍԻԴՈՐ ԻՎԱՆՈՎԻՉ (1859-1937): Քաղաքագէտ: Վրացի մենշեւիկ: Ասպարէզով ուսուցիչ: Պետական Ա. Դումայի անդամ (Գութայիսի շրջանէն): Կ'աֆսորուի Աստրախան (1908): Կրկին ձերբակալուելով՝ կ'աֆսորուի Սամարա (1913): Ժամանակաւոր Կառավարութեան Գործադիր Մարմինի անդամ (1917): Անկախ Վրաստանի կառավարութեան անդամ (1918-1920):
- 180.— ՌԱՄԻՇՎԻԼԻ, ՆՈՅ Վ. (1881 —): Վրացի մենշեւիկ ղեկավար: Ծածկանուններէն՝ Բորտսով, Պետտր, Պետր քիֆլիսիյ: «Էրթորա» օրաթերթի խմբագիր: Անկախ Վրաստանի Ներքին Գործոց նախարար (1918-1920): Ընդ-

դիմադիր՝ հորհրդային վարչակարգի:
Խ. Վրաստանի դէմ ձախող յեղաշրջումի
դեկավար (1923): Անյայտ են մահուան
թուականն ու վայրը:

181.— **ՌԱՍՊՈՒՏԻՆ, ԳՐԻԳՈՐԻՅ ԷՖԻՄՈՎԻՉ**
(1872 — 15 Դեկտ. 1916): Սի-
պերիացի աղքատ գիւղացիի զաւակ: Ա-
նուս եւ մինչեւ մահը չէր կրնար ճիշդ
գրել: Ինքզինք կը նուիրէ կրօնական
հարցերու (1904): Կ'որդեգրէ հլիսքի
համայնքի տեսակէտները: Իբրեւ կրօ-
նական ուխտագնաց կ'այցելէ սրբատե-
ղիները: Ատեն մը կը մնայ զանազան
վանքերու մէջ, առանց վարդապետ օծ-
ւելու: Կը բարեկամանայ Արխիման-
դրայք Ֆէօփանի հետ, որ ցարուհիին
..... (1907): Ցարուհիին շնորհիւ
կը վայելէ մեծ ազդեցութիւն քաղաքա-
կան կարգադրութիւններու վրայ: Զա-
խող մահափորձի կ'ենթարկուի (1914),
Գուսեվայի կողմէ: Մեծն իշխան Դմիդ-
րիյ Պաւլովիչ, իշխան Իւսուպով եւ
Պուրիշկեվիչ կը սպաննեն զինք (Իւսու-
պովի Պաւտը, 15 Դեկտ. 1916):

182.— **ՌԵՆԵՆԿԱՄՊՅ, ՊԱԻԵԼ ԿԱՐԼՈՎԻՉ:**
(1854-1918): Զինուորական սպայա-
կոյտի ընդհ. հրամանատար:

183.— **ՌՈԶԵԱՆԿՑ, ՄԻԽԱԻԼ ՎԼԱԴԻՄԻՐՈՎԻՉ:**

(1859–1924): Հոկտեմբերեանական (.....)

Պետական Դումայի նախագահ:

184.— **ՌՈՄԱՆՈՎՆԵՐ, ՌՈՄԱՆՈՎՆԵՐԸ ԻՉԽԱԾ ԵՆ**

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ ԱՆԷԼԻ ՔԱՆ 3 դար:

Խորքին մէջ Ռոմանովի հարստութեան

անկումը կը սկսի Մեծն Պետրոսի

դուստրի՝ Էլիզապէթի մահէն ետք

(1761): Ռոմանովներու վերջին շառաւի-

ղը կը սերի Պօղոս Ա. կայսրէն, որու

մայրն էր Մեծն Կատարինէ: Այս վերջինը՝

ծագումով գերմանացի էր՝ Հոլշթայն

գերդաստանէն: Մայրը՝ Իշխանուհի

Անհալթ Զերբսթ, իսկ հայրը՝ Գերմանիոյ

Պետրոս Գ. կայսրը: Արդ, Ռոմանովները

կը նկատուին Հոլշթայն կամ Անհալթ-

Զերբսթ, քայց վստահաբար ոչ Ռոմա-

նովներ:

185.— **ՌՈՍՏՈՄՈՎ, (70 տարեկան ծերունի):**

186.— **ՌՈՒԴՈՂՖ (ՌՈՒՍ):** Կովկասի կրթական

գործի պատասխանատու: 1930–31ին.

Թաւրիզի հայկ. գիմնազիոնի տեսուչ:

187.— **ՍԱԶՈՂՈՎ, ՍԵՐԳԷՅ ԴՄԻՏՐԻԷՎԻՅ (1861–**

1927): Նստայած՝ Լոնտոնի եւ Հռոմի

մօտ ռուսական դեսպանատուներու

մէջ: Հիւրընկալեալ նախարար Վատի-

կանի մէջ (1906): Արտաքին Գործոց նա-

խարար Իզվոլսկիի օգնական (1909),

ապա, նախարար (1910): Պետական Դու-
մայի անդամ (1913): Կը նշանակուի
Լոնտոնի մօտ դեսպան (1916), բայց
նախքան պաշտօնը ստանձնելը կը ծագի
Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը:
Ռուսական ֆաղափական համաժողովի
անդամ (Փարիզ): Ռուսական ֆաղափա-
ցիական կոմիւնէրուն Կոլչակի կառա-
վարութեան Արտաքին Գործոց նախա-
րար:

188.— ՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ-ՀԱՅՐ ԱՔՐԱՀԱՄ:
(1865 — Պէյրուք 1932-3): Զաւալօզլեցի:
Յեղափոխական, հասարակական-պե-
տական դէմք: Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի:
Փոխ-նախագահ՝ Էջմիածնի Ազգային
Ժողովի (1906): Փոխ-նախագահ Հայոց
Ազգային Խորհուրդի: Խորհրդարանի
նախագահ՝ Հ. Հանրապետութեան շրջա-
նին:

189.— ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆԻ (Սաղաթելով), ՅՈՎՀԱՆ-
ՆԷՍ (1871-1936): Նախկին Դաշնակցա-
կան: Ըստ Ռ. Խանգատեանին, ան մաս
կազմած է Դաշնակցութեան առաջին
կեդրոնին: Իրաւաբան: Շրջանաւարտ՝
Մոսկուայի Համալսարանի Բնագիտա-
կան Բաժանմունիէն: 2րդ Դումայի ներ-
կայացուցիչ՝ Երեւան նահանգի: 3րդ
Դումայի՝ Երեւանի, Ելիզավետպոլի եւ

Քաղուի: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, կը հեռանայ Դաշնակցութենէն: 1921էն մինչեւ իր մահը աշխատած՝ Հայաստանի Հողի ժողովուրի մէջ:

190.— ՍԱՄՍՈՆՈՎ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՎԱՍԻԼԵՎԻՉ (1859-1914): Շրջանաւարտ՝ հեծելակազօրքի վարժարանի (Սբ. Փեթերպուրգ) եւ Նիկոլաս Սպայից վարժարանի: Մասնակցած՝ ռուս-քրքական պատերազմին (1877-78): Բնդհ. սպայակոյտի անդամ (1884): Հեծելակազօրքի վարժարանի Հրամանատար-տեսուչ (Էլիզավէթկոյ, 1896-1904): Բնդհանուր հրամանատար (1902): Թուրքեստան գտնուած գունդերու բնդհ. կառավարիչ եւ հրամանատար (1909): Երկրորդ Բանակի հրամանատար (Նաբէվ, 1914): Սոլդոյի պատերազմին (Գերմանիոյ դէմ) պարտուած (Թաննէնբերկ, 16-30 Օգոստոս 1914): Անկէ ետք, Սամսոնով անձնասպան կ'ըլլայ:

191.— ՍԵՊՈՒՀ (գօր.): (Բաբերդի Թումնա, 1872 — Մ. Ն. 1940): Երեք տարեկանին կը փոխադրուի վարզահան: Հօր անունը՝ Ներսէս: Մկրտութեան անունով՝ Արշակ Ներսէսեան: Տասը տարեկանին կը փոխադրուի Տրապիզոն, ուր տեղւոյն լուսաւորչական երկսեռ վարժարանին

մէջ գրել-կարդալ կը սորվի: Հնչակեան Ազարիկ Քալոյեանի կնիքահայրութեամբ Սեպուհ կ'անդամակցի Հնչակեան կուսակցութեան (1889): Իր առաջին ահաբեկումը կ'ըլլայ մատոնիչ Գրիգոր աղան: Մարտիրոս Սեմերճեանի կնիքահայրութեամբ հրիմի Եալթա քաղաքին մէջ կը կազմուի առաջին Դաշնակցական խումբը՝ 10-13 ընկերներով, որոնց կարգին Սեպուհ (1891): Կը փոխադրուի Սեւաստապոլ (1893ի վերջերք): Կը ներկայանայ հրիմեան Հայրիկ կաթողիկոսին (1895): 1920 թ. Մայիսեան խռովութիւններուն ընթացքին հրամանատար Սեպուհ զսպեց Բուլշեիկեան ապստամբութիւնը: Մասնակցած՝ հայ-քրքական պատերազմին (Ադբաբա, 4 Նոյեմբեր, 1921): Այս կոիւնները ծանօթ են «*Ջիհնէրու Կոի*» անունով: Հրամանատար՝ Հայ Կամաւորական շարժման մէջ: Հ. Հանրապետութեան խորհրդարանի անդամ (1919):

- 192.— ՍԵՐԵԲՐԵԱԿԵԱՆ (հայ վաճառական):
- 193.— ՍԷՅԼԱՆԵԱՆՆԵՐ (մեծահարուստ ընտանիք):
- 194.— ՍԻՐՐԱԲԱ: (Թաթար միլիոնատէր):
- 195.— ԱԿՈՔԵԼԵԻ, ՄԻՆԱԻԼ ԴՄԻՏՐԻՅԵՎԻՉ (1843-1882): Զօրավար: Ճգմած է լեհ

ապստամբները (1863): Անկէ ետք, շրջա-
նաւարտ՝ Նիկոլաս Սպայից վարժարա-
նի: Մասնակից՝ Խիվայի վրայ կատար-
ւած զօրաշարժին (1873): 34 տարեկանին
հրամանատար: Ռուս-թրքական պատե-
րազմի ընթացքին (Շիպկա) ինքզինք
գերազանցեց (1877):

196.— ՍՈՒՄԲԱԹՈՎ (իշխան):

197.— ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ Ե. կաթողիկոս:
(Թիֆլիս 1846 — Երեւան 1938): Ղարա-
բաղի Առաջնորդ (1875), Ալեքսանդրա-
պոլի (1878): Եպիսկոպոս Երեւանի
(1882), Աստրախանի (1886), Թիֆլիսի
(1894): Սինոդի անդամ (1906): Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս (1912): Խեղդամահ՝
համայնավարներու կողմէ:

198.— ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ, ՍՈՒՐԵՆ (1882-1916):
Համայնավար գործիչ: Գրականագէտ:

199.— ՍՊԻՐԵԴՈՆՎԻԶ: (Գրագէտ: 1922ին հը-
րատարակած է 200 էջոց ուսումնասի-
րութիւն մը «Ռուս Բոլշեւիզմի զարգաց-
ման պատմութենէն» ռուսերէնով (Փա-
րիզ)):

200.— ՍՊԻՐԻԴՈՎԻԶ (գօր.):

201.— ՍՏԱԼԻՆ, ԺՈԶԵՖ ԶՈՒՂԱՇՎԻԼԻ: Տես՝
Զուղաշվիլի (1879-1953):

202.— ՍՏԱՆԱ: Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլա-
յեվիչի կինը:

- 203.— ՍՏՈՒՊԻՆ, ՊԵՏՐ ԱՐԿԱԴԵՎԻԶ (1862 — Սեպտ. 1911): Ուսողութեան եւ բնագիտութեան մանագէտ՝ Սբ. Փեթերպուրգ չամալսարանէն: Արփունիքի կարգադիր նախարարութեան պաշտօնեայ (1885): Գրողնոյի կառավարիչ (1900), Սարաքովի՝ (1903): Հանրաճանօթ իբր անգութ կառավարիչ: Ներքին Գործոց նախարար (1906): Կ'աւարեկոյի Քիւրի մէջ (Սեպտ. 1911):
- 204.— ՍՏՈՒՐՍԱ (վրացի բանուոր):
- 205.— ՎԱԶՆԱԶԷ.— (գօր.):
- 206.— ՎԱՐԴԱՆ (հանասորի վարդան) — (Ղարաբաղ — Երեւան 2 Յունուար 1943): Բուն անունով՝ Սարգիս Մեհրաբեան: Ռուսական բանակի զինուոր: Կանուխէն միացած Դաշնակցութեան: Մօտիկ գործակիցը եւ բնկերը Քրիստափորի, Ռոստոմի, Զաւարեանի եւ Յովնան Դաւթեանի: Ղեկավարած՝ հանասորի Արշաւանքը (25 Յուլիս 1897): Աշխատակցած՝ Պետոյի, Վազգէնի, Իշխանի, Դումանի եւ Սեւ Քարեցի Սաֆոյի հետ: Ղեկավարեց նաեւ Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութիւնը (1905-06): Հրամանատար Կամաւորական Արարատեան գունդին (1915):
- 207.— ՎԵՍՏԵՆԵՆԿ, (Դանիացի)՝ գնդապետ:

- 208.— ՎԵՐՄԻՇԵԱՆ, ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ (Վերմիշեւ):
Թիֆլիսի ֆաղափապետ իշխան Զերկէզո-
վի (Վրացի ֆաղափապետի) մահէն ետք:
Բագու հրատարակուած «*Բագրնակա
Իզվեստիա*» օրաթերթի խմբագիր-հրա-
տարակիչ: Միաժամանակ թերթի սըր-
բագրիչն էր բժ. Համօ Օհանջանեան եւ
օգնականը՝ Յովսէփ Թադէոսեան: Այլ
հատիսեան անոր յաջորդած ֆաղափա-
պետն է:
- 209.— ՎԻՏՏԷ, Ս.Յ. (1849-1915): Պետական
գործիչ: 1905-07ի ռուսական յեղափո-
խութիւնը ճնշողներէն: Հաղորդակցու-
թեան եւ փոխադրութեան նախարար
(1892-1903): Նախարարներու խորհուր-
դի նախագահ (Հոկտ. 1905 — Ապրիլ
1906):
- 210.— ՎԻՐՈՒԲՈՎԱ, ԱՆՆԱ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎՆԱ:
(1884 —): Արեւմտահայ ֆեդերով-
նա ցարուհիի եւ Ռասպուտինի մտերի-
մը:
- 211.— ՎՈԼՍԿԻ, (գինուորական նահանգապետ):
- 212.— ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ԴԱՇԿՈՎ, ԻԼԼԱՐԻՈՆ ԻՎԱՆՈՎ-
ՎԻԶ: (1837-1916): Բանակային վաստակ
վայելող գինուորական, Կովկասի եւ
Թուրքեստանի մէջ (1865): Տաշկենտի
օգնական կառավարիչ (1866): Մասնա-
կից՝ ռուս-թրքական պատերազմին
(1877-78): Արփունիքի նախարար (1881-

97): Փոխ-արքայ՝ Կովկասի եւ Կովկաս-
եան գիւնուորական շրջանի բանակներու
հրամանատար (1905):

213.— ՎՐԱՑԵԱՆ, ՍԻՄՈՆ (Նոր Նախիջեւան
1882 — Պէյրութ 1969): Բուն անունով՝
Սիմոն Գրուզինեան: Յեղափոխական-
հասարակական եւ պետական դէմք:
Մասնակցած՝ Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդհ. Ժողովին
(1907) եւ Կամաւորական շարժման կազ-
մակերպման (1914-15): Հանրապետու-
թեան շրջանին Գիւղատնտեսական եւ
Աշխատանքի նախարար, ապա՝ վարչա-
պետ եւ աւելի ուշ՝ Հայրենիքի Փրկու-
թեան Կոմիտէի նախագահ: Խմբագիր՝
«Հայրենիք» (1911), *«Հորիզոն»* (1917)
օրաթերթերուն եւ *«Վէժ»* հանդէսին
(1933-39): Իր գործերէն են՝ *«Կեանքի
ուղիներով»* (6 հատոր), *«Հայաստանի
Հանրապետութիւն»*, *«Անձինք նուիր-
եալք»*, *«Հին թղթեր նոր պատմութեան
համար»* (Պէյրութ, 1962): Պէյրութի
Համազգայինի Ն. Փալանեան ձեմարա-
նի տնօրէն (1952-1969):

214.— ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ, ՌՈՒԲԷՆ (Ռուբէն փա-
շա): Ախալքալաք 1882 — Փարիզ 1951):
Գերագանցապէս գէնքի մարդ. հայդու-
կապետ, ազգային եւ պետական դէմք:
Գէորգեան ձեմարանի ուսանող: Մաս-

նակից՝ Հ.Յ.Դ. ճրդ Ընդհ. ժողովին (1909), Հայոց Ազգային խորհուրդին (1917-18) եւ ապա՝ Հայաստանի խորհրդարանին եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյին: Կազմակերպիչ՝ Սասնոյ (1907) եւ Տարօնի (1913-15) շրջաններու: (Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, կազմակերպեց Սփիւռքի կարգ մը գաղութները՝ Թեհրան, Փարիզ, Պէրուք): Հ. Հանրապետութեան օրով՝ Զինուորական նախարար: Հայաստանի հայացումը կը պարտինք մեծ մասամբ իրեն: Համայնավարութեան թշնամի էր, բայց ոչ թէ դաւանապաշտական, այլ քաղաքական նկատառումներով: Ռուբէն դաւանապաշտ եւ պատեհապաշտ չեղաւ երբեք: Իրապաշտ եւ ինքնատիպ իր մտածողութեամբ, ապրելակերպով եւ գործելակերպով: Իր գործերէն են՝ «Հայաստան՝ միջ-ցամաքային ուղիներու վրայ», «Հայ քեզափոխականի մը յիշատակները»: (7 հատոր):

215.— Տէր ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՀԱՄՕ: Տե՛ս Կամօ:

216.— ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ ՍԻՐԱԿԱՆ: (1868[°]-1937-38): Մասնագիտութեամբ՝ իրաւաբան: Կոչումով՝ մանկավարժ: Ալեքսանդրապոլի (արդի Լենինական) բարեկեցիկ ընտանիքի գաւալ: Շրջանա-

ւարտ՝ փեքերպուրգի կայսերական համալսարանի իրաւաբանական բաժնէն: Մէկ եղբայրը կոյր էր, բայց կովկասի յայտնի Դաշնակցականներէն եւ երգահաններէն: Միւս եղբայրը Փարիզի Հայոց Եկեղեցւոյ հիմնադիր բարեգործ Ալ. Մանթաշեանի փեսան էր: Դասուանդած՝ իր կողմէ ուսումնասիրուած Հայոց Եկեղեցական իրաւունքի դասանիւթը: Կը համարուի Հայոց Եկեղեցական իրաւունքի առաջին լուրջ ուսումնասիրողն ու հիմնադիրը: Երկրորդ պետական Դոմայի Դաշնակցական պատգամաւոր՝ ընտրուած Երեւան նահանգի կողմէ: (1937-38 թուականներուն, Խ. Հայաստանի մէջ կը բանտարկուի եւ կ'աւտորուի: Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս մահացաւ չեմք գիտեր): Հանրապետութեան շրջանին Արտաքին Գործոց եւ Լուսաւորութեան նախարար եւ խորհրդարանի նախագահ: Մշակող հեղինակ՝ ռուսահայ թեմերու կանոնագրի: Իր գործերէն են՝ «Դաշնակցական Պատգամաւորները Երկրորդ Պետական Դոմայում» (Թիֆլիս 1907), «Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն» (անտի՞պ) եւ «Հայ Եկեղեցու Իրաւունքը» (անտի՞պ):

218.— ՅԻՆԱԿԱՅԱ, ՄԻՆԱԻԼ ԳՐԻԳՈՐԻԷՎԻՉ:
(Քուրալիս, 4 Մայիս 1865 — Թիֆլիս 19
Մարտ 1950: Կուսակցական անունները՝
Միխա, Լենով, Գուրգեն): Մետեխի
բանտին մէջ (1906), ժընեւի մէջ (1907-
1917): Յունիս 1919ին կրկին կը բան-
տարկուի եւ Մայիս 1920ին ազատ կ'ար-
ձակուի:

219.— ՔԵՄԱԼ, ՄՈՒՍԹԱՖԱ-ԱԹԱԹՈՒՐԳ՝
քուրքերու հայր: (Սելանիկ, 19 Մայիս
1881 — Կ. Պոլիս, 10 Նոյ. 1938): Ծագու-
մով՝ ալպանացի մաֆսատան պաշտօն-
եայի մը գաւակը: Կ. Պոլսոյ պատե-
րագմական վարժարանին մէջ այնքան
յաջող աշակերտ մը եղած է, որ իր ու-
սուցիչներէն մէկը զինք անուանած է
«Քեմալ», այսինքն՝ կատարեալ: Կազմեց
գաղտնի պզտիկ կազմակերպութիւն մը
սպաներու բռնատիրութեան դէմ (1907):
Սպայակոյտի պետ՝ Մահմուտ Շեվքէթի
բանակին՝ (1909): Մասնակցած՝ քուրք-
իտալական պատերազմին եւ հռչակ հա-
նած (Լիպիա, 1911): Մասնակցած քուրք-
պալքանեան պատերազմին (1912-13):
Դէմ էր էնվերի փրօ-Գերման արեւելու-
մին: Սուլթանին կողմէ կը նշանակուի
բանակներու ընդհ. վերակացու (1918-
19): Ամասիոյ շրջաբերականով դատա-

պարտեց թուրք պետութիւնը (22 Յունիս
 1919): Նախաձեռնեց եւ կազմակերպեց
 Ազգային Համագումար մը (23 Յունիս
 Էրզրում եւ 4 Սեպտ. Սվազ): Ընտրուե-
 ցաւ նախագահ: Ազգային Ուխտը իր
 օրով կը վաւերացուի. անկախ եւ միաց-
 եալ Թուրքիա մը 1918 թ. Հոկտ.ին ճշդը-
 ւած սահմաններով. օսմանեան կառա-
 վարութեան տկարացման պարագային
 կազմել ժամանակաւոր կառավարու-
 թիւն մը: Ֆրանսա կը ճանչնայ Անգա-
 րայի կառավարութիւնը (30 Մայիս
 1920) եւ կը կնքէ գինադադար՝ Կիլիկիոյ
 մէջ կռիւները կեցնելու համար: Կը վարէ
 Սաֆարայի կռիւները յոյներու դէմ
 (Օգոս.-Սեպտ. 1921) եւ կը վերագրաւէ
 Իզմիրը: Հանրապետութիւն հռչակեց
 (1922) եւ եղաւ հանրապետական Թուր-
 քիոյ առաջին նախագահը (29 Հոկտ.
 1923): 15 տարի իշխեց իբրեւ մենատէր:
 Իր **«ժողովուրդի Կուսակցութիւնը»**
 մնաց միակ ֆաղափական կուսակցու-
 թիւնը: Հզօնեց ապստամբ փրփրները
 (1925-29). չէզոքացուց կրօնական ըմ-
 բոստութիւնները: Քեմալ արդի Թուր-
 քիոյ հիմնադիրը կը մնայ:

220.— ՔԵՄԻԻ. (Գաֆաֆեան, Արշակ կամ Գա-
 փաւեան, Արշակ): (Կարին, 1858 — Ռե-

ւանտուզ, 15 Մայիս 1916): Բնիկ էրզը-
րումցի: Կը կոչուի նաեւ Քաւթար Ար-
շակ: Անուանի հայդուկապետ եւ ժողո-
վըրդական հերոս: Մասնակցած՝ էրզը-
րումի առաջին ցոյցին (1880), Սասնոյ Բ.
Ապստամբութեան (1904), հայ-քաթա-
րական կոիւնքերուն (1905), Եփրեմի
հետ Պարսկաստանի ազատագրական
շարժման, Սարըզամիշի եւ Ռեւանտուզի
կոիւնքերուն (1916): Գործակցած՝ Արամ
Արամեանի հետ: Կամաւորական 4րդ
գունդի հրամանատար (1915): Թաղ-
ւած՝ Թիֆլիս Զաւարեանի եւ Ն. Դու-
մանի կողմէն:

221.— ՕԳԱՆԻԶՈՎՆԵՐ (մեծահարուստ ընտա-
նիք):

222.— ՕԳԱՆՈՎՍԿԻ (գօր.):

223.— ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ (հայ ճարտարապետ):

224.— ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ, ՀԱՄՕ (Մհեր) (Ախալքալաք
1873 — Գահիրէ 1947): Ռուսական վար-
ժարանը աւերտելէ ետք (Թիֆլիս, 1883)
հետեւած բժշկութեան (Մոսկուա), ապա՝
Լոզան (1899-1902): Անդամ՝ Հ.Յ.Դ. Արե-
ւելեան Բիւրոյի (1905): Մասնակցած՝
Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդհ. Ժողովին (1907): Հ.Յ.
Դաշնակցութեան դատավարութեան
գլխաւոր դատապարտեալներէն (1912):
Ախորական Սիպերիա (1913): Ախորի

մէջ ամուսնացած Ռուբինայի հետ: Պատուիրակ՝ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ Գերմանիոյ միջամտութիւնը ապահովելու համար (Մայիս 1918): Հայ Դատը կը ներկայացնէ Երկրորդ Միջազգայնականին (Փետր. 1919): Ալ. Խատիսեանի կառավարութեան մէջ իբրեւ Արտաքին Գործոց նախարար (Յունւար 1920): Վարչապետ՝ յետ Մայիսեան խռովութեան (1920): Կը բանտարկուի Հայաստանի խորհրդայնացումով, սակայն կ'ազատի Փետրուարեան Ապրտամբութեան շնորհիւ: Երկար ժամանակ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի անդամ:

225.— ՕՐԲԵԼԻ, Վ.Ն. (հոգեբոյժ):

226.— ՕՐԵՆԵԼԱՇՎԻԼԻ, ԻՎԱՆ ԳՄԻՏՐԻՅԵԻԻՉ: (Քութայիս, 29 Մայիս 1881 — Դեկտ. 1937): Համայնավար (1903): Ուսանող հարկով համալսարանի բժշկական բաժինին մէջ: Աւարտած Սբ. Փեթերպուրգի Զինուորական բժշկական Ակադեմիան (1908): 1905-1907 տարիներուն շատ գործօն: Ունի բազմաթիւ գործեր Վրաստանի եւ Անդրկովկասի ընկերվար սահմանադրութեան եւ կուսակցութեան պատմութեան մասին: Կը գնդակահարուի (Դեկտ. 1937):

227.— ՕՐԼՈՎ, (Իշխան, աքսորեալ՝ Կովկաս):

- 228.— ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԺ: (Կ. Պոլիս 1841 — Կ. Պոլիս Նոյ. 1918): Կ. Պոլսոյ Պատրիարք՝ (1896-1909): Անդամ՝ Հռոմի Աստուածաբանական Տաճարի: Յաջորդած է Մատթէոս Պատրիարք Իզմիրլեանին: Մասնակցած՝ վատիկանի հորհուրդին (1870): Հեղինակը՝ «Ազգապատմութիւն» (3 հատոր): Պաշտօնակալական: Ուսուցիչ, հրապարակագիր: Էրզրումի Առաջնորդ (1880): Եպիսկոպոս (Կ'օծուի Էջմիածին, 1886): Տնօրէն՝ Արմաշի ուսումնարանին (1890): Հիմնադիր՝ Պոլսոյ «Մասիս» օրաթերթին (1896): Աշխատակցած է «Մասիս»ին Տիրայր ծածկանունով: Այցելած Երուսաղէմ (1914): Տեղահան եղած (Դամասկոս, 1917): Պոլիս (Մայիս 1918):
- 229.— ՖԵՐԴԻՆԱՆՏ, ՖՐԱՆՅ (թագաւոր):
- 230.— ՖԵՐԴԻՆՈՐՈՎ (բժշկապետ):
- 231.— ՖԵՐԴԻՆՈՐՈՎՆԱ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱ (1872-1918): Ռուսիոյ վերջին ցարուհին: Մեծն Բրիտանիոյ Վիքթորիա Թագուհիի թոռնիկը: Եկատերինպուրգի մէջ գնդակահարուած՝ համայնավարներու կողմէ:
- 232.— ՖԵՐԴԻՆՈՐՈՎՆԱ, ՄԱՐԻԱ (1881-1894): Ցարուհի: Նիկոլայ Բ. ցարի մայրը:
- 233.— ՖՈՆ ՊՐԱՌԻԵՆՔԵՐԳ, ԿԱՌԻՇ (Թիֆլիսի նահանգապետ):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Հրատարակութեան նպատակը	5
Ալեքսանդր Խատիսեան (1874-1945)	9
Յառաջաբան	44

ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Թիֆլիս	61
Հայ-թրքական ընդհարումները	71
Հ.Յ.Դաշնակցութեան դատավարութիւնը ...	82
Հայկական առաջին համագումարը եւ հայկական պահանջները	98
Քաղաքական յետադիմութիւնը եւ յեղափոխական ուժերը (1905-1907ին)	110
Կուսակցութիւններու նկրդային աշխատանքը եւ իմ կապը անոնց հետ (1907-14)	125

Թիֆլիսի ֆաղափային ինֆնավարությունը	
Եւ իր գործունէութիւնը	146
Ինֆնավարական հաստատութիւնները եւ	
խորհրդակցութիւնները Կովկասի մէջ	159
Կովկասի կարիքները եւ իմ	
նամբորդութիւնները Փեթերպուրգ	174
Կովկասը՝ մեծ պատերազմի նախօրեակին .	194
Հայկական կամաւորական շարժումը	214
Պատերազմի առաջին տարին	
(հասարակութիւնը, գաղթականութիւնը	
եւ Քաղաքներու Միութիւնը)	235
Դէպքերը քաղաւորական պալատին մէջ	259
Դէպքերը քաղաւորական պալատին մէջ (շար.)	277
Երերոզ գահին մօտ	300
Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը եւ անոր	
արձագանգները Կովկասի մէջ	317
Ռուսաստանի ժամանակաւոր	
կառավարութիւնը եւ կացութիւնը	
Կովկասի մէջ	329
Ծանօթութիւններ	340

ՅԱՆԿ՝
«ԶԱԽԱՐԵԱՆ» ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ

1. Յեղափոխականի մտքերը.— *Քր. Միքայէլեան*
2. Ի՞նչ է ազգութիւնը.— *Գարեգին Պաժակ*
3. Ազգութիւնը հիմք մարդկային ընկերութեան.— *Լ. Շանթ*
4. Ազգ եւ հայրենիք.— *Յ. Քաջազնունի*
5. Ի՞նչ է դասակարգը.— *Գարեգին Պաժակ*
6. Քաղաքացւոյի մը յիշատակները.— *Ալեք. Պատիսեան*

Կեդրոնատեղի

HAMASKAÏNE Bookshop
SHAGHZOYAN Cultural Center
Bourdj Hammoud — Lebanon

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	754
Պրակ	25 1/2
Տպագրական	2000
Աւարտում	18-6-91

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԵԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon by Hamaskaïne W. Sethian Press

Հայերը երկու ելֆ ունէին անհնար կացութենէն դուրս գալու համար: Կա՛մ պէտք է լինէր պատերազմ, ջարդ ու կոտորած եւ ժողովուրդներու տեղահանում, որպէսզի ստացուէր միատարր ժողովուրդ եւ կա՛մ պէտք է հաստատուէր ինքնավար ազգային միութիւն, անկախ հողային սկզբունքներէն...: Դէպքերը զարգացան առաջին ճամբով: Այսինքն՝ արիւն, կոտորած եւ տեղահանութիւն, այս բոլորը այն պատճառով, որ Կովկասի ժողովուրդները խառնուած են իրարու եւ կտրուած իրենց ազգային սահմաններէն:

Ստորերկրեայ գետի պէս, այս հարցն ալ այսօր թաղուած է հողին տակ. բայց մի օր, պիտի դուրս գայ, որովհետեւ իր վերջնական լուծումը դեռ չէ ստացած կեանքէն:

Յուսանք, որ իրաւարարութեան կամ փոխադարձ համաձայնութիւններու միջոցով, կարելի պիտի ըլլայ լուծել մեր կեանքի այս ցաւոտ ու կննոտ հարցերէն գլխաւորը:

